

300.773

DLYAM

I. (IV.) ÉVFOLYAM

1958

2.—3. FÜZET

EGYHÁZTÖRTÉNET

SZERKESZTI

ESZE TAMÁS

BUCSAY MIHÁLY és TÓTH ENDRE

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

BUDAPEST

REFORMÁTUS EGYETEMES KONVENT

EGYHÁZTÖRTÉNET

Egyházi történettudományi folyóirat

Kiadja a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje

Szerkeszti *dr. Esze Tamás*
a Református Egyház Tudományos Gyűjteményeinek főigazgatója,
felelős szerkesztő és kiadó

dr. Bucsay Mihály (Budapest) és *dr. Tóth Endre* (Debrecen)
teológiai akadémiai tanárok közreműködésével

Megjelenik évente négyszer, összesen 24 ív terjedelemben

Előfizetési díj az 1958. évre egyéni előfizetőknek 80 Ft, közületeknek 100 Ft.

Egyes szám ára 25 Ft.

Szerkesztőség: Budapest, IX. Kálvin tér 8., I. 10. c. Telefon: 187-555.

Segédszerkesztő: *Kecskés József*

Kiadóhivatal: Budapest, Abonyi u. 21. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya.
Telefon: 226-408, 226-412, 427-360.

Csekkszámla száma: 209,803-XIV.

A kiadóhivatal vezetője: *Rigó István*.

TARTALOM:

Bucsay Mihály: Münzer Tamás teológiája és a német parasztháború. (Megjegyzések M. M. <i>Szmirin</i> : „Münzer Tamás népi reformációja és a nagy parasztháború” c. művéhez.) — — — — —	97
Ila Bálint: A magyar református egyházköztség-történetírás utolsó negyedszázada és feladatai — — — — —	138
KISEBB KÖZLEMÉNYEK:	
Csáji Pál: Énekeskönyv-revizíó kísérlete 1729-ben — — — — —	166
Csáji Pál: Horváth Sámuel, a Második Helvét Hitvallás 1743. évi kiadója	173
Takács Béla: Közös egyetem terve a „nem egyesült görögök”-kel — — —	179
Otvös János: Huszár Gál nyomdászjele — — — — —	186
Trócsányi Dezső: A felvilágosodás első nyomai a dunántúli református egyházkerületben — — — — —	189
Herepei János: Temetési szokások: 1. Réztáblácska. 2. Kárta. — — —	197
ADATTÁR:	
Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670—1681. évekből a bécsi hadülevéltárból. Közli: <i>Szabó István</i> — — — — —	203
Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinæ 1672—1678. (2. közlemény.) Közli: <i>Román János</i> — — — — —	231
KRITIKAI SZEMLE:	
Bán Imre: Apáczai Csere János. (Ism. <i>Bucsay Mihály</i> .) — Bornemisza Péter: Ördögi Kisértetek. (Ism. <i>Kathona Géza</i> .) — Bornemisza Péter: Válogatott írások. 1553—1584. (Ism. <i>Kathona Géza</i> .) — Révész Imre: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. (Ism. <i>Ottlyk Ernő</i> .) — Papp L. és Bucsay M.: A Budapesti Református Theológiai Akadémia története. 1855—1955. (Ism. <i>Budai Gergely</i> .) — Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. (Ism. <i>Szalay György</i> .) — Galla Ferenc: Fulgenzio de Jesi ferences misszionárius vitája a bójtról a gyöngyösi jezsuitákkal. (Ism. <i>Szalay György</i> .) — Mathew, David: The Social Structure in Caroline England. (Ism. <i>Szalay György</i> .) — — — — —	237
NEKROLÓGOK:	
Kathona Géza: Zoványi Jenő (1865—1958). — — — — —	258
Szabó Géza: Csekey Sándor (1896—1956). — — — — —	262
Koczogh Akos: Szabó Imre (1904—1958). — — — — —	264

MÜNZER TAMÁS TEOLÓGIÁJA ÉS A NÉMET PARASZTHÁBORÚ

(Megjegyzések M. M. Szmirin:
„Münzer Tamás népi reformációja és a nagy parasztháború” c. művéhez.)

1. A Münzer-kutatás eddigi irányai és új szakasza

Münzer Tamás minden korban érdekelt az embereket, de talán sohasem annyira, mint a mi időkben. Már tragikus bukásának évében nem kisebb ellenfélnek, mint Melanchthonnak tollából jelent meg az első Münzer-életrajz.¹ Nem csoda, hiszen Münzer volt Luthernek ha nem is az első, de a legkíméletlenebb és legnagyobb tömeghatású bírálója. Olyan gúnynevek, mint a „Vater Leisetritt” (kb.: köntörfalazó atya), „Geistloses sanftlebendes Fleisch zu Wittenberg” (kb.: wittenbergi Szentlélek-nélküli puhány) Münzer halála után is éltek tovább a maguk életét.

A vallási harcok századaiban elsősorban éles Luther-ellenessége miatt maradt Münzer érdekes. A protestáns szerzők általában fantasztának, műveletlennek, hatalomra törőnek rajzolták egyéniségét és élesen szembeállították a Lutherével.² A katolikusok meghagyták ezt a jellemzést, de igyekeztek minél közelebb hozni egymáshoz Luthert és Münzert, mintha Münzer mindössze csak következetesebb lett volna Luthernél. A parasztháború és annak szomorú kimenetele nem érdekelte ezeket az írókat, csak mint a főszereplőket kiemelő, de részleteiben nem fontos komor statisztéria.

A XIX. században fordult meg először a helyzet. Míg előbb a teológusok a Münzer-kérdésen az *egyházi reformáció* jogának és határának, valamint az *egyház és az állam* viszonyának kérdését értették, addig most világi történészek a *társadalom és az állam* viszonyának, a forradalomnak problémáját kezdték azon érteni.

Németországban megindult az erjedés a demokratikus átalakulás irányában. A haladó tábor Münzer alakját rajzolta meg, hogy odaállítson a németek

¹ *Die Historie von Thome Müntzer des anführers der Döringischen uffrur*. Hagenau, 1525.

² Így pl. Erbkam a *Realencyklopädie f. prot. Th. u. K.* 2. kiad.-ban. Lipcse, 1882. X. 365—373. Magasabb színvonalon tárgyalják a Münzer-kérdést a következő protestáns teológiai művek: v. Harnack: *Lehrbuch der Dogmengeschichte*. Tübingen, 1931. 5. kiad., K. Holl: *Gesammelte Aufsätze*. Bd. 1. Luther. 5. kiad. 1927. 425. és köv., Köstlin: *M. Luther*. 1875. I. 709. és köv., O. Scheel: *Martin Luther*. Tübingen, 3. kiad., 1921—30., Hch. Bornkamm: *Mystik, Spiritualismus und die Anfänge des Pietismus*. 1926. 22. és köv., H. v. Schubert: *Reformation und Revolution*. 1927.

elé egy vérükből való elszánt forradalmi harcost.³ A konzervatív tábor szintén rajzolt egy Münzer-képet, azért, hogy mindenkit elrettentsen a forradalomtól.⁴ Persze a demokraták is csak bizonyos igen lényeges fenntartásokkal fogadták be maguk közé Münzert. Ezek a német demokraták a nagy- és középpolgársághoz tartoztak, Münzer pedig tagadhatatlanul a parasztek és a városi plebejusok embere volt, az ő érdekeiket képviselte. Sőt ezt is vallási módon tette.

Azok végül, akik a demokraták és a konzervatívok között helyezkedtek el, ti. a pozitívizmus, a historizmus képviselői, és később a szellemtörténeti irány,⁵ lélektani, társadalom- és vallásbölcseleti problémái miatt fordultak szívesen Münzer alakja és a német parasztháború felé. Publikáltak rengeteg becses levéltári anyagot, ami a parasztháború gazdaságtörténeti és eszmei előzményeire vonatkozott és születtek újabb becses szintézisek is.⁶

A Münzer-kutatás akkor lépett megint új szakaszba, amikor annak az osztálynak, ti. a fizikai munkát végző vagyontalan dolgozóknak a képviselői jelentek meg a politikai és a tudományos élet küzdőterén, amely osztály Münzer forradalmához annakidején a fő társadalmi energiát szolgáltatta. A proletáriátus forradalmi mozgalma számára Münzer többet jelent, mint minden más mozgalom számára. Különösen áll ez német vonatkozásban, de általánosan is. Innen van, hogy már maga Engels nagyszabású tanulmányban jelölte ki — bár még csak a W. Zimmermann könyvében közölt adatokra támaszkodva — a német parasztháború és Münzer Tamás helyét az osztályharcok történetében.⁷ Marxnak is több nyilatkozata tanúskodik arról, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított Münzernek.^{7/a}

Az Engels útmutatása alapján kibontakozó kutatás eredményei között nem annyira Kautsky tanulmányát,⁸ mint inkább a Szovjetunióban⁹ és a Német De-

³ W. Zimmermann: *Allgemeine Geschichte des grossen Bauernkrieges*. Stuttgart, 1841—3. Új kiadása: Berlin: Dietz, 1952. 796 lap., Seidemann: *Thomas Münzer*. 1842.

⁴ E. Jörg: *Deutschland in der Reformationsperiode von 1522 bis 1526*. Freiburg, 1851., J. Janssen: *Geschichte des deutschen Volkes seit d. Ausgang d. Mittelalters*. 1877—94., II. köt. L. v. Ranke: *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, 1839—47. II. köt.

⁵ E. Troeltsch: *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. 1912. Ges. Schriften, I. 879. (Troeltsch a müncheni eszméket három elemnek [johachimita, entuziaszta és táborita] Münzer nyugtalan egyénisége által irányított egyszerei ötvöződéséből magyarázza.) Lamprecht: *Deutsche Geschichte*. Freiburg, 1904. V. köt., W. Dilthey: *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance u. Reformation*. Leipzig, 1931. 3. kiad.

⁶ F. C. Baumann: *Die 12 Artikel der oberschwäbischen Bauern*. 1525. Kempten, 1896., Stolze, W.: *Der deutsche Bauernkrieg*. Halle, 1908., H. Barge (Kiadó): *Der süddeutsche Bauernkrieg in zeitgenössischen Quellen*. Lipse, 1913., H. Schönebaum: *Kommunismus im Ref.-Zeitalter*. 1919., Hch. Boehmer: *Studien zu Thomas Münzer*. 1922. és *Ges. Aufsätze*, 1927. 187—222., Ernst Bloch: *Th. Münzer als Theologe der Revolution*, 1922., Joachim Zimmermann: *Th. Münzer*, 1925., A. Lohmann: *Zur geistigen Entwicklung Th. Münzers*, 1931. Ld. a 6. a jegyzetét is.

^{6/a} L. G. Walter: *Thomas Münzer et les luttes sociales à l'époque de la réforme*. 1927. A következő két mű a hitleri Németországban jelent meg: G. Franz: *Der deutsche Bauernkrieg*. München u. Berlin, 1934., Waas, A.: *Die grosse Wendung im deutschen Bauernkrieg*. Hist. Ztschrift, 158. köt. 3. füz. és 159. köt. 1. füz., 1938.

⁷ Engels, Fr.: *A német parasztháború*. Bp. Szikra. A marxizmus—leninizmus kis-könyvtára, 49—51.

^{7/a} Pl. a *Bevezetés a hegelii jogfilozófia kritikájához* c. műben.

⁸ K. Kautsky: *Die Vorläufer des neueren Sozialismus*. Stuttgart, 1895. 239.

⁹ E. Baumgartner: *A nagy parasztháború (1525)*. Moszkva, 1925., W. Zimmermann: *A német parasztháború története* (oroszul) I—II. Moszkva, 1937.

mokratikus Köztársaságban¹⁰ megjelent újabb Münzer-irodalmat kell kiemel-nünk.

Ezek között a könyvek között is egészen különleges rangot képvisel *M. M. Szmirin* 36 ives nagy monográfiája: „*Münzer Tamás népi reformációja és a nagy parasztháború*“, amely oroszul első kiadásban 1947-ben, második kiadásban 1955-ben, német fordításban 1952-ben,¹¹ magyarul pedig 1954 júniusában jelent meg.¹² Jelen tanulmány egyik célja az, hogy ezt a könyvet megismertesse és bírálja.

Szmirin könyve a kiadott kútffőanyag beható ismeretére épül. Műve első részében kritikailag foglal állást a szerző a kútfőkkel és az egész Münzer-iroda-lommal szemben. Kritikájában a marxi irodalomszemléletet, az irodalom osztály-kapcsolatának elvét érvényesíti. Széleskörű és gondos elemzéssel mutatja ki azután Münzer eszméinek előzményeit, a Münzerre hatással volt középkori teo-lógusok eszmevilágát, az ezekből Münzer-teológiájába összeszüremlett elemeket.

Művének első főrésze „Münzer vallásfilozófiai és társadalompolitikai néze-tei“-ről szól. Itt tárgyalja Münzer eltávolodását a lutheri iránytól, Joachim de Floris, Tauler és a táboríták Münzerre gyakorolt hatását és Münzer népi re-formációjának társadalmi és politikai programját. A második főrész Münzer eszméinek és szervező tevékenységének útját rajzolja meg a német parasztháború legfontosabb területein. A felhasznált forrásmunkák és az idézett iro-dalom gazdag jegyzéke egészíti ki a művet.

Nagy elismeréssel kell szólni Szmirinnek a módszeréről. Sem Münzer esz-meit nem vizsgálja elvontan, a történeti valóságtól függetlenül, sem pedig a parasztháború eseményeit nem nézi Münzer eszmei koncepciójától függetlenül, hanem állandó egymásrahatásban vizsgálja a társadalmi helyzetet, a politikai és katonai mozgalmat és a forradalmi ideológiát. Ez utóbbinak a lényegére nézve kimutatja, hogy az Münzerben már a reformáció első éveiben kialakult, és hogy ez a felfogás alkotta „a népi reformáció“ koncepciójának alapját. (72. l.)

Van viszont Szmirin könyvében olyan is, ami egyfelől lényeges szerepet tölt be, másfelől viszont Szmirin nagy erőfeszítései után sem tekinthető kellően dokumentálnak. Ez a szerzőnek az a felfogása, hogy Münzer eszméinek val-lási jellege nem egyéb, mint a tömegek szellemi állapota miatt szükséges külső forma, „köntös“ a valójában nem vallási, hanem társadalompolitikai nézetek számára. Szmirin szerint Münzer mennyországon tulajdonképpen a közjót, a földi élet teljes tökéletességét értette (560. l.), hiten tulajdonképpen az érte-lemnek a közérdek által irányított tevékeny és magasfokú alkalmazását, ki-nyilatkoztatáson az erkölcsileg tökéletes ember ésszerű következtetését (218—

¹⁰ Ernst Sommer: *Die Sendung Thomas Münzers. Taboritentum und Bauernkrieg in Deutschland*. Berlin: Aufbau, 1948. 317. (Forráskutatásra épülő, szépirodalmi igény-nyel megírt színes rajz), K. Kupisch: *Feinde Luthers. 4 hist. Bildnisse*. Berlin: Lett-ner. 1951. 128., K. Kleinschmidt: *Thomas Münzer. Die Seele des Bauernkrieges von 1525*. Berlin: Kongress. 1952. 132. (Lendületes népszerűsítő összefoglalás. Münzert Német-ország egysége és függetlensége prófétájaként és bajnokaként ünnepli), Alfred Meusel: *Thomas Müntzer und seine Zeit. Mit einer Auswahl der Dokumente des grossen deutschen Bauernkrieges*, hrsg. v. Heinz Kamnitzer. Berlin: Aufbau, 1952. 336. Ezt és W. Zimmermann könyvének 1952. évi berlini kiadását ismerteti Székely György. Századok, 1954. évf. 1. sz. 227—229. Fr. Wolff: *Thomas Münzer, der Mann mit der Regenbogenfahne*. Szmímű. Berlin: Aufbau. 1953. 175.

¹¹ Smirin, Moissej Mendelewitsch: *Die Volksreformation des Thomas Münzer und der grosse Bauernkrieg*. Ford.: H. Nichtweiss. Berlin: Dietz, 1952. 676.

¹² M. M. Szmirin: *Münzer Tamás népi reformációja és a nagy parasztháború*. Bp.: Művelt Nép, 1954. 579. Ford. Niederhauser Emil.

219. l.). „belső igén“ a tökéletesek eszét, amely elérhető mindenki számára, akinek agy van a fejében (558. l.), reformáción pedig egyszerűen az egyéni kiváltságokat védő intézmények megsemmisítését (72. l.), a társadalmi igazságosság megerősítését és a gonosz kiküszöbölését (560—561. l.), Münzer teológiai színezetű eszméi tehát tulajdonképpen *szocialista-racionalista* álláspontot takartak volna.

Igy jutott el Szmirin a könyve címében szereplő „népi reformáció“ fogalmához. Bizonyos vonatkozásban igazolt is ez az elnevezés. Münzer ugyanis csak a népre akart támaszkodni és úgy vélte, hogy „az igazi reformáció“-t, amelynek ő a Mózese, csak a nép várja és csak az képes befogadni. Azonban „az igazi reformáció“, ha útját politikai és katonai eszközökkel kell is egyengetni, Münzer szemében vallási valami, és csak így és ennek nagyobb körén belül evilági is. Szmirin ezzel szemben olyasmit ért Münzer népi reformációján, ami a „népi“ szónak a mai, *vallásilag indifferens*, csupán politikai, gazdasági és kulturális jelentésével cseng össze. Azonban Münzernek a reformációja nem ilyen értelemben volt népi reformáció.

Szmirin azt igyekszik bizonyítani, hogy Münzernek mind az eszmevilága, mind a népvezéri magatartása egyformán haladónak. korát századokkal megelőző módon haladónak tekintendő. Holott — és ez az a nézet, amelyre itt közreadott vizsgálódásaink eredményeként eljutottunk — *Münzernek az emberi evilági élet értékéről vallott felfogása határozottan középkori jellegű, a szegény néppel való szolidaritása viszont, továbbá a társadalmi aktivitásra, a forradalmi taktikára vonatkozó nézetei és magatartása a legnagyobb mértékben haladóak.* Más szavakkal: az a mód, ahogy Münzer a saját korát értékelte és ahogy a kívánatos közös jövőt eltervezte, középkori volt a javából, ahogy azonban hozzálátott, hogy ezt a jövőt a társadalom erőire, az összes elnyomottakra és elégedetlenekre támaszkodva békésen, vagy erőszakkal realizálja, az teljesen haladó.

Münzer forradalma nézetünk szerint éppen azért bukott el, mert a helyes taktikai elvekhez és *közelebbi* célképzetekhez olyan helytelen *végső* célképzet és világnézeti elvek kapcsolódtak, amelyek nem fejezték ki egyetlen társadalmi osztály érdekeit sem *és így nem is voltak képesek azokat tartósan és mindenre készen odaláncolni a forradalom ügye mellé.* A feudalizmus erői nemcsak azért győzték le a parasztokat, mert a polgárság és a lutheri reformáció elutasító álláspontot foglalt el törekvéseikkel szemben, hanem azért is, mert a lutheri reformációnak az emberi életről alkotott felfogása haladóbb volt, mint a Münzeré és az ettől függő forradalomé és ez végzetes ideológiai gyöngeséget vitt bele a német parasztháborúba.

Ilyen megállapításokat azonban megtenni és azután bizonyítatlan hagyni éppen azzal a Szmirinnel szemben lenne illetlenség, aki nézeteit gondosan igyekszik dokumentálni. Azt az utat választjuk, hogy rekonstruáljuk Münzer egész teológiai felfogását. Milyen értelemben „haladó“ az evangélium? Úgy-e, hogy valamilyen kifejezett és időzített cselekvési terv és parancs van benne? Vagy pedig „csak“ úgy, hogy az evangélium az emberi társas életnek olyan, részben már történetivé lett, egészében még eljövendő állapotát adja elénk, amely a haladó törekvések végső célképzetére vet világosságot, és — mert az evangélium szerint ez a cél feltétlenül meg is fog valósulni — a haladó törekvéseknek erős és állandó szubjektív támasza?

Ennél a munkánál olyan irodalmi segítségünk van, amely Szmirinnek még nem állt rendelkezésére: Münzer legfontosabb politikai-teológiai iratainak betűhú

és gondosan kommentált kiadása.¹³ A kiadó, *Carl Hinrichs*, aki azóta egy tanulmányt is közzétett Luther és Múnzer vitájáról a felsőséggel szembeni ellenállási jog kérdésében,¹⁴ joggal jegyzi meg, hogy Múnzer írásai a reformáció korának legnehezebb szövegei közé tartoznak. Hinrichsnek sok jó szolgálata ellenére sem sikerült minden szöveg helyet felderítenie, de kiadványa még így is pontosabb és megnyugtatóbb, mint azok a mai helyesírásra átírt Múnzer-szövegek, amelyeket *O. H. Brandt* publikált¹⁵ és amelyeket tanulmányához Szmirin is felhasznált.

Múnzer levelezését Szmirin is betűhű kiadásban¹⁶ tudta használni. A Múnzer-iratok második felét most készítik elő betűhű kiadásra.¹⁷ Hinrichs szövegközlésének utószavában azt ígéri, hogy publikálni fogja a Múnzer-hagyatékban talált, még kiadatlan kéziratokat és egyéb szövegeket. A Múnzer-kérdés mindaddig nem tekinthető teljesen lezártnak, amíg az egész Múnzer-hagyaték hozzáférhetővé nem válik, de a már eddig ismert szövegekből is lényegében elég részletes és határozott kép bontakozik ki.

2. Múnzer életkörülményei. Lutherhez való viszonyának megromlása

Nem sok adatunk van Múnzer származására, iskolai éveire és működésének kezdeteire. Stolbergben, a Harz hegységben 1488 és 1490 között született, valószínűleg nem teljesen vagyontalan szülők fiaként. 1515-ben magiszteri vizsgálatot tett, majd egyházi pályán mozgott. Vezette az Aschersleben melletti Frohse apácázárdáját, 1517-től különböző iskolákban tanított, 1519-ben ismét egy apácakolostorban működött mint gyóntató. Korán csatlakozott Luther reformációjához, valószínűleg a lipcei disputa előtt. 1519–20-ban Wittenbergben tartózkodott, majd Luther támogatásával 1520 elején első jelentősebb működési helyén, a reformált Zwickauban kapott lelkészi állást.

Zwickau ekkor a jómódú takácsmesterek és a szegény szövölegények városa. Múnzer az utóbbiakkal vállalt közösséget, Nagy hatással van rá a zwickaui anabaptisták vezetőivel, Nikolaus Storch és Thomas Drechsler takácsokkal, valamint Markus Stübnerrel kötött barátsága. Zwickauban heves szervezkedést és harcot indít előbb az egyik gazdag szerzetesrend, majd a város neves humanista szellemű lelkésze, dr. J. Widenauer, humanista néven dr. Egranus ellen. Ellenfeleinek főbűnéül az élvezetekhez való ragaszkodást, a világi művészetekben való gyönyörködést és a gazdagokkal való barátkozást rózza fel. Múnzer maga mellé tudja állítani a szegény nép tömegeit, híveiből állandó jellegű szervezetet terem, úgyhogy a helyzet kiéleződésekor, 1521 áprilisában, a városi tanács csak nagyarányú letartóztatásokkal képes hatalmát fenntartani. Múnzer és Stübner ekkor elhagyják a várost.

Múnzer az év egész hátralévő részét utazásokkal tölti. Már ekkor világosan áll előtte egy, a Lutherénél gyökeresebb, a társadalmi rendet teljesen átalakító,

¹³ Carl Hinrichs (Kiadó): *Thomas Müntzer: Politische Schriften*. Halle: Niemeyer, 1950. 103. Hallische Monographien c., O. Eissfeldt által kiadott sorozat 17. kötete. Hinrichs szövege alapján 1958-ban *Müntzer* politikai-teológiai iratait a Reclam-sorozat 8331–33. köteteként *Siegfried, Streller* adta ki mai helyesírással és magyarázó jegyzetekkel.

¹⁴ Carl Hinrichs: *Luther und Müntzer. Ihre Auseinandersetzung über Obrigkeit und Widerstandsrecht*. Berlin: de Gruyter, 1952. VIII + 127.

¹⁵ Otto H. Brandt (Kiadó): *Thomas Müntzers Schriften*. Jena, 1933.

¹⁶ H. Boehmer és P. Kirn (Kiadók): *Thomas Müntzers Briefwechsel*. Lipsce, 1931. A következőkben: *Briefwechsel*.

¹⁷ G. Franz a Verein für Reformationsgeschichte számára.

a szegény népre támaszkodó reformáció szükségessége a táboríták szellemében. 1521 utolsó negyedében Prágába utazik és ott november 1-én kiáltványt intéz a csehekhez, hogy megnyerje szövetségüket reformátori mozgalmához. Prága azonban nem a régi többé. Münzer kiáltványának jelentéktelen a visszhangja és a szerzőt eltávolítják a cseh fővárosból.

Újra az utazás hónapjai következnek. A legfontosabb most Münzer jelenléte Wittenbergben Luther távolléte alatt, 1522 elején, azokban a hetekben, amikor Karlstadt és a „zwickauai próféták“, Storch és Stübner, már-már úgy látszott, átveszik ott a reformáció irányítását, és amikor Luther 1522 márciusában Wartburgból hazatért és megfordította a város hangulatát. Ettől kezdve Münzer Lutherben látta nagyszabású tervei megvalósításának legnagyobb akadályát és ellenségét.

További egy esztendeig tartó vándorélet és kenyértelenség után 1523 tavaszán kapott Münzer újra lelkesítő állást Alstedtben. Tevékenysége azonban, főleg a vidék bányáiban dolgozó munkások bevonása és közvetítése által, messze túlment Alstedt határán. Az egész vidékről tódulnak az emberek szokatlanul bátor és nagy koncepciójú, az ószövetségi próféták hangjára emlékeztető prédikációira és a nagyon bensőségesen, teljesen népi nyelvű liturgiával általa kialakított istentiszteleteire. A városka felső társadalmi rétegéhez tartozók is hatása alá kerülnek ekkor és mellé állnak. Másfelől azonban a szász választófejedelemhez jelentések érkeznek, hogy Münzer a bányászok és más elégedetlen elemek közt nagyarányú titkos szövetkezést szervez és lázadást szít. Az ellentmondó értesülések között és egy, a Münzer vezetésével végbement kolostorrombolás után a választófejedelem közvetlen környezete a helyszínen próbálja kideríteni az igazságot. Az alstedti kastély kápolnájában János szász herceg, Bölcs Frigyes fejedelem uralkodótársa és az előbbi fia, János Frigyes 1524 július 13-án meghallgatják Münzer ige hirdetését.

Ez volt a híres „Fürstenpredigt“.¹⁸ Münzer Dániel 2. részét magyarázva rámutatott arra, hogy a történelem fordulóponthoz ért, továbbá utalt saját maga illési küldetésére, végül arra, hogy az igazi reformáció legfontosabb feladata a bálványok lerombolása és az evangélium terjesztését akadályozó uraknak és papoknak a fegyveres kiirtása. (430—434. sor.) Az, hogy az apostolok nem törték össze a pogányok bálványait, onnan ered, — mondotta Münzer, — hogy Péter apostol félénk és kétkulacsos természetű ember volt, és ő jelképezi a többi apostolokat is. („Er war aller Aposteln figur“ 502—505. sor.) Ugyanolyan szabad szeltemenket karddal kell kiirtani. Hogy ez becsületesen és renddel menjen végbe, ez a mi drága atyáinknak, a fejedelmeknek a feladata, kik Krisztust velünk együtt vallják. De ha nem teszik, elvételük tőlük a kard... Mégis én a kegyes Dániellel imádkozni fogok értük, hogy ne szálljanak szembe Isten Igéjével. De ha ellenkeznének, akkor azért imádkozom, hogy irgalom nélkül fojtsák meg őket, mint ahogy... Illés megölette a Baál-papokat. A keresztyén egyházat más-ként nem lehet eredeti állapotába visszaállítani. Isten szántóföldjéből aratáskor ki kell szagatni a konkolyt...“ (523—535.) sor.)

Münzer nem emiatt a prédikációja miatt vesztette el alstedti paróchiáját, hanem mert beszédét tilalom ellenére nyomdába adta és terjesztette. Augusztus

¹⁸ „Ausslegung des andern unterschydts Danielis dess propheten gepredigt auffm schlos zu Alstedt vor den tetigen thewren Herzogen und vorstehern zu Sachssen durch Thoma Müntzer diener des wordt gottes“. Alstedt, MDXXIII. negyedrév, 14 levél. A következőkben: *Fürstenpredigt*.

1-én két alstedti tanácsúrral, Münzer híveivel együtt kihallgatáson kellett megjelenie a weimari udvarnál. Az alstedti tanácsurak Münzert itt cserbenhagyták. Münzer ugyan még szabadon távozhatott Weimarból, de otthon megérezte a szabadságát fenyegető veszélyt és megszökött Alstedtből.

Ismét nagyobb utazásokat tett. Közvetlen összeköttetésbe lépett a Svájjal határos német területek vallási és politikai felszabadulási mozgalmaival, az anabaptistákkal és a parasztek vezetőivel. Végül Mühlhausenben, ebben az elég jelentékeny birodalmi szabad városban talált újból lelkesítő állást, hol, úgy látszik, jelentékeny pártja volt.

Valószínűleg utazásai alatt, augusztusban és szeptemberben további két politikai-teológiai iratot írt és jelentetett meg. Az elsőben („*A hamis hit kifejezett leleplezése stb.*“¹⁹) Lukács evangéliuma 1. részét magyarázva kifejti Luther ellenében saját tanítását a „belső ígéről“, a belső ige befogadásának gyötrelmes útjáról. A hamis (értsd wittenbergi) tanítók betűhítéről és képmutató életéről, az egyház küszöbön álló megújulásáról, az Illés szellemében fellépő Isten szolgálójáról, aki kisöpri majd a keresztyénségből az istentelen nagyurakat és felemeli a szegény eltaszított pórnépet.

A második irat címében Münzer kifejezetten Luther ellen fordul („*Nagyon megokolt védőbeszéd és válasz a wittenbergi Szentlélek-nélküli puhány ellen stb.*“²⁰) Témája nagyjából egyezik az előbbivel, de a Luther vádjai elleni védekezés áll előtérben és a Luthert támadó hang is sokkal élesebb. Luther azzal vádolja, hogy lázadást szít, írja, pedig ő éppen azért követelte, hogy a fejedelmek használják kardjukat az istentelen urak és papok ellen, hogy ezzel megelőzze a nép jogos felkelését, hogy kiküszöböljék a felkelés okát. (163—199. sor.)

Mühlhausenben Münzernek a városi plebejus és kispolgár elemekre, valamint a vidék bányászaira és parasztjaira támaszkodva nemcsak a korábbi arisztokratikus városi kormányzatot sikerült megbuktatnia és demokratikusabb jellegűvel felváltania, de ebből a központból elsőrangú szervező munkát is fejtett ki az ekkor már megindult parasztfelkelésben. A döntő erőpróbát jelentő frankenhauseni csatába (1525 május 15.) azonban Mühlhausenből csak jelentéktelen katonai erőt és felszerelést tudott magával vinni. A csata a több ezer főnyi paraszthad teljes megsemmisülésével végződött és ezzel eldőlt az időben ugyan még némileg elhúzódó parasztháború sorsa is. A földesurak bosszújának az országban mintegy százezer paraszt élete vagy szemévilága esett áldozatul. Magát Münzert 12 napos kínzás után végezték ki és fejét magas karóra húzva hónapokig hagyták az útfélen.

Az a három év, amelynek során Münzernek történelmi jelentőségű tevékenysége lezajlott, egyben Luthertől való eltávolodásának és vele szembekerülésének az ideje is. 1520. július 13-án kelt levelében Münzer a wittenbergi reformátort még „Isten barátai példaképének és világosságának“²¹ nevezte. Későbbi Melancthonhoz írt levelében Luther teológiája hívének vallja magát,²² de kifogásait is őszintén elmondja. Ezekon a sorokon már átüt néhány sajátos münzeri gondolat: a „belső ígének“ többrebecsülése az írottnál, a pusztá predikáláson túl a

¹⁹ „*Aussgetruckte emplössung des falschen Glaubens... Thomas Müntzer mit dem hammer*“. Mühlhausen, MDXXIII. negyedréf, 13. levél. A következőkben: *Emplössung*.

²⁰ „*Hochverursachte Schutzrede und antwort wider das Gaistlose Sanfftlebende fleisch zu Wittenberg...*“ negyedréf, 18. levél. A következőkben: *Schutzrede*.

²¹ *Briefwechsel*, 13. sz.

²² „*Theologiam vestram toto corde amplector...*“ *Briefwechsel*, 31. sz.

nép közötti forgolódás követelése és végül a „választottak” feladatának ószövet-ségi, harcias felfogása. Múnzer arra buzdítja Melanchthont, fordítsanak a „könyvek-ből” való teológizálással szemben több gondot az Istennel való közvetlen beszélgetésre és a próféataságra. „Isten készebb, hogy szóljon, mint ti, hogy hallgasátok,” írja. Nem elég csak prédikálni és aztán magára hagyni a népet, hanem törődni kell azzal is, vajon növekszik-e az elhintett mag. Az Igét nem is lehet addig eredményesen hirdetni, amíg teljes hatását az istentelenek meg tudják akadályozni. Nem kell tehát békülékeny magatartást tanúsítani az utóbbiakkal szemben.²³

Luther és Múnzer között az eleinte nagyon szívélyes kapcsolat rövid két év leforgása alatt annyira megromlott, hogy mindketten elsősorban egymásban lát-ták a reformációnak, az egyház és a nép javának és saját küldetésük sikerének fő akadályát. Mi ennek az elidegenedésnek a titka? Múnzer egyéniségében. lelki alkatában rejlő okok? Az-e, hogy Múnzer még Luthernél is inkább a szenvedé-lyes érzelem, az indulat, a cselekvés embere volt? Az-e, hogy a társadalmilag alul lévőkhöz iránti mély rokonszenve mindig és mindenütt ezek körébe vitte és ezek sérelmeinek szószólójává tette? Mindez igaz. A szegény néppel való egészen mély rokonérzése miatt tért eleven tettvágya társadalmi-szociális síkra. emiatt szervezett felszabadító forradalmat. Ez a folyamat azonban teológiai eszméken keresztül tudatosult, teológiai jellegű társadalomkritikán és teológiai történet-szemléleten keresztül. Múnzer életét. Lutherhez való viszonyát. történeti tevén-kenységét döntően teológiája alakította. Ha életműve bukással végződött, ebben nem lehet nem részes teológiája, amelynek elemzésére most már áttérhetünk.

3. Múnzer felfogása az isteni kijelentésről

a) A „folyamatos kijelentés” és a „belső ige”.

Minden keresztyén teológiára nézve döntő, hogy mit tanít a kijelentésről, mert ezzel eldől a teológia forrásának és tárgyi tartalmának a kérdése.

Múnzer felfogása szerint a kijelentés folyamatos, nem zárult le a Szentírás utolsó lapján. Isten folyamatosan szól és kijelentése elsősorban nem az, ami már a „könyvekben” (értsd a Bibliában) áll, hanem amit Isten a jelenben, a „lélek mélyén” mint „belső igét” jelent ki.²⁴ („Isten az igazi Szentírást nem tintával írja, — tanítja Múnzer, — hanem eleven ujjával, az írott Biblia éppen ezt iga-zolja.”)²⁵

A Biblia állandóan kiegészül kijelentéssel és ez a kiegészülés az, ami magát a Bibliát is megvilágosítja. „Azok (t. i. Lutherék) arról fecsegnek nagy maga-biztosan — írja prágai kiáltványában, — hogy Isten már nem beszél az emberek-hez, mintha bizony megnémult volna. Úgy vélik, elég, ha meg van írva köny-vekben. De ha csak a könyvekbe van beleírva és Isten csak kimondta egyszer valamikor és aztán eloszlott a levegőbe, akkor nem is lehet az örök Isten Igéje.

²³ „Nolite vobis conciliare reprobos, ipsi impediunt, ne virtute magna operetur verbum”. *Briefwechsel*, 31. sz.

²⁴ „in dem Abgrund der Seelen” és „innerliches Wort” Múnzer szentírási támaszul V. Móz. 30 : 14-et, ill. Róm. 10 : 8-at és Ézs. 65 : 1-et, ill. Róm. 10 : 20-at idézi. *Fürsten-predigt*, 242—50. A számok a továbbiakban a sorok számozását jelzik Hinrichs kiadásában.

²⁵ *Briefwechsel*, 145.

Az akkor csak teremtmény,²⁶ ami kívülről hatolt be a lélekbe... A próféták ezért mind így beszélnek: »Így szól az Úr«, nem pedig: »Ezt mondta az Úr!« Tehát nem mintha elmúlt volna, hanem jelen időben.²⁷ A *Fürstenpredigt*-ben is hangsúlyozta Münzer, hogy a kijelentés nem lezárt valami. „Tévednek, akik azt tanítják — úgymond, — hogy Isten már nem jelenti ki titkait kedvelt barátainak álom-látások, vagy szájának Igéje által.“ (136—7. sor.)

Luther ebben a kérdésben más állásponton van. Melanchthon *Loci*-ja, a lutheri irány ez első rendszerezése szerint Isten a *Szentírásban* jelentette ki akaratát. A „*scriptura canonica*“ foglalja magában a „*forma christianismi*“-nek, a keresztyén hitnek és életnek teljes alapját és szabályát, tanítja.

Tudjuk, hogy a Szentírást Luther sem úgy tekintette isteni kijelentésnek, mint könyvet, mint szöveget, hanem mint Jézus Krisztusról szóló kinyilatkoztatást. Jézus Krisztusról azonban a Szentírás Luther szerint mindent elmond, amit tudnunk lehet és szükséges. Ez a dinamikus, krisztocentrikus felfogás érvényesül pl. Luther Újszövetség-fordításában. Luther itt megkülönböztetést tett az egyes könyvek között és kevesebbre értékelte a Zsidókhoz írt levelet, Jakab és Júdás levelét és a Jelenések könyvét, mert szerinte ezek nem foglalkoznak eléggé Krisztussal („*Christum treiben*“), nem a Krisztusban kijelentett kegyelem áll bennük a középpontban. Csak később, éppen Münzerrel és más entuziaszta spiritalistákkal megvívott harca hatásaként, hajlott Luther is afelé, hogy a Szentírást minden részében egyformán érvényes kijelentésnek tekintse. Előbb tehát Luther is mintegy rangsort állapított meg a Szentírás határozottan megállapított tartalma: Jézus Krisztus, másfelől pedig e tartalom kifejező eszköze: a Szentírás szövege között.

Münzernél azonban nem erről van szó. Ő a Szentírást mind formájában, mind tartalmában valami olyannak tekinti, ami nem végleges, hanem átmeneti és újabb kinyilatkoztatásra szorul. Helyesen keresik — így Szmirin is — ezeknek a nézeteknek a forrását *Joachim de Floris* calabriai cisztercita apát (1132—1202) írásaiban.

Joachim az Ó- és Újszövetséget, de a teológiát és az egyházat is ideiglenesnek, átmenetinek, a világtörténet közbülső szakaszához tartozónak tekintette. Illés ismert áldozatát így magyarázta: Illés földből és vízből készítette oltárát. A mennyből alászálló tűz nemcsak az áldozati húst, hanem a földet és a vizet is megemésztette. A föld és a víz itt — mondja Joachim, — az Ó- és az Újszövetséget jelentik, a mennyei tűz pedig azt a szellemi erőt, amelynek ki kell égetnie a Szentírásból az elemi, a külsőlegest, a betűkbe zárt részt, hogy a tökéletes eljövételével megszűnjék az, ami részszerint való. Az Ószövetség a sötét éjszaka, amelyben csak a próféták világítanak, mint a csillagok. „A második korszakban, a kegyelem korszakában feltárul a második ég, Isten megalapítja új szövetségét, amely mintegy a holdnak a fényével világít.“ „Az Ószövetség betűjét Isten a zsidó népre bízta, az Újszövetséget a római birodalom népére, a

²⁶ Mint majd látni fogjuk, a teremtő-teremtmény antitézis kulcsszerepet tölt be Münzer teológiájában.

²⁷ „... herrlich schwatzen, dass Gott nit mehr mit den Leuten rede, als ob er nun stumm wäre worden. Sie meinen, es sei genug, dass es in Büchern sei geschrieben... Ist es nur allein in die Bücher geschrieben, und hat's Gott einmal geredet und ist dann verschwunden in die Lüft, so kann es ja nicht des ewigen Gottes Wort sein. So ist es eine Kreatur allein, in die Gedächtnisse von aussen eingezogen... Darum haben alle Propheten die Weise zu reden: „Dies sagt der Herr“. Sie sprechen nicht: „Dies hat der Herr gesagt“, als ob es vergangen wäre, sondern sie sagen's in gegenwärtiger Zeit.“ Alfr. Meusel: *Th. M. u. seine Zeit*. Berlin: Aufbau 1952. 143—4.

lelki értelmet pedig, mely mind a kettőből következik, a lelki férfiakra, „²⁸ akiken a szerzeteseket érti. Joachimnak ezek az entuziaszta-spiritualista nézetei hatottak Münzer Tamásra. Nem is csupán ezek, hanem Joachimnak a folyamatban lévő világekorszak küszöbön álló végére és az új, végleges és tökéletes világekorszak bekövetkeztére vonatkozó nézetei is. Ezekről azonban később szólunk. (5. fejj. e.) Münzer átvette azt a joachimita nézetet, hogy a Biblia mai szövegében átmeneti, ideiglenes érvényű.²⁹

A kijelentés folyamatosságának elve annak kíván elleneszegülni, hogy a hívő az élő Isten személyes, jelenidejű akarata helyett egy nagyterjedelmű írott szöveghez kapcsolódjék, amelyben esetleg nem tud eligazodni és így végül maga is belenyugszik, hogy az Isten akarata figyelmét elsősorban írástudók mesteriségévé váljék. Ez az elv könnyen vezet „belső igéknek” és „álomlátásoknak” a Szentírás elé helyezésére. A Szentírás helyett a hívő egy másik utat keres és erőszakol. Münzer nem kerülte el ezt a veszedelmet.

b) A „belső ige” feltételei.

Az a „másik út”, amelyen biztosabban vél a kijelentéshez eljutni, mint a Szentírásból, jellemzően münzeri sajátosság. Ez adja meg a münzeri teológia komor, megkínzott levegőjét. Kijelentés ott történik, tanítja Münzer, ahol belső szorongást, lelki kint, keresztre feszítéshez hasonló gyötrelmes belső állapotot követ belső bizonyosság. Az élő Isten a választottakban a Krisztus-eseményt mindig újra végrehajtja. A testi embernek „meg kell üresednie”, a testi akarathoz szenvedések közt meg kell semmisülnie, hogy benne az új ember, aki „a valóság Isten fia, Jézus Krisztus”, megszülethessék.

Az a néhány mondat, amelyből a fenti szavakat kiragadtuk, összefüggően így hangzik: „Dávid királysága ott van, ahol Krisztus a kereszten uralkodik, és mi vele együtt megfeszítettünk. Ugyanott van a Jákób háza is, t. i. az ágyéki összezúzása, a kívánságai eltávolítása által megüresített lélek. Ott szüli meg a Magasságosnak ereje a mi fájdalunkban Isten lehetetlen művét, amely Istennek valóságos, nem költött fia, Jézus Krisztus”. „A magasságos Isten, a mi kedves Urunk, a magasztos krisztusi hitet Krisztus emberrélelének útján akarja nekünkadni, ha a Szentlélek által lett megárnnyékozottatással hasonlóvá leszünk hozzá szenvedésében és életében”.³⁰

A három összetartozó képzet ez: a) A hívő keresztyénben Isten maga vesz lakozást, még pedig úgy, hogy megszüli benne fiát. b) A hívő erről vajudó

²⁸ „Sequitum est autem tempus gratie, ut panderetur secundum celum et conderetur novum testamentum velut in claritate lunae”. „Et sciendum quod littera veteris testamenti commissa fuit populo judaeorum, littera novi populo romano, spiritualibus autem viris spiritualis intelligentia, que ex utroque procedit.” *Concordia*, II. kv. 7. fejj. *Protocoll der Commission zu Anagni*, közli Denifle az Archiv für Litteratur und Kirchengeschichte des Mittelalters I. kötetében. Berlin, 1885. 100/b. A következőkben: *Protocoll*.

²⁹ *Briefwechsel*, 46. A Münzer említette Jeremiás-kommentár (Velenca, 1517) hitelessége egyébként erősen vitatott.

³⁰ „Da doch ist das recht reich Davids, da Christus am holtze regiert und wir mit jm gecreuziget sind, da ist auch das hauss Jacobs die leer seel durch das zurknirschen jrer lenden durch das wegthun jrer lüste. Da gepyrt die krafft des allerhöchsten das unmögliche werck Gottes in unserem leyden... welchs ist der warhafftig ungetichte sun gottes Jhesus Christus”. „Der aller hochste Gott, unser lieber herr wil uns den aller höchsten Christen glauben durch das Mittel der menschwerdung Christi geben, so wir jm gleychförmig in seinem leyden und leben werden durch umschettigung des heyligen geysts...” *Emplössung*, 829—40.

szenvedéseiből vesz tudomást, amiket viszont c) a Szentlélek értet meg vele úgy, mint a Fiúnak, a Megfeszítettnek szenvedését.¹¹ Az askzétikus misztika képzetei ezek.

A münzeri askézis nem buzdít tetteles önsanyargatásra, hanem csak tűrésre és megalázkodásra, a világias hajlamoktól való tartózkodásra, tehát inkább negatív, quietív. Kétirányú: élvezetellenes és értelemellenes. A „belső ige” elnyerésének ez a kétféle askézis a feltétele.

c) Az antihédonista askézis.

„Belső igét” csak az nyer, aki minden élvezettől, szórakozástól elfordult. „Akarsz-e az Igére figyelmessé és iránta érzékennyé lenni? — kérdezi. — Ha igen. Isten el kell, hogy vegye testi kívánságaidat. Ha Istentől eredően megmozdul a szív, meg kell öldökölni a test minden gyönyörét.”¹²

„A szív megmozdulása” vagy „a lélek kezdeti mozgása” kifejezések Münzer teológiájának élményalapját jelölik. Sokszor visszatérő kifejezések ezek, Münzer újból és újból leírja, miként élte át a „belső igében” részesülést. „Az emberek, fejtegeti egy ilyen helyen, tele vannak rendetlen vággyal, hogy „szórakozzanak” („die zeyt verkurtzweylen“, *Emplöschung*, 544. sor) . . . Ezért tudnak olyan kevesen valamit is a lélek kezdeti mozgásáról. Nem ízlelték meg azt az unalmat („lang weyl“), ami nélkül nincs Istennek munkája az emberben.” Ez rendkívül kínos állapot. Megjelölései Münzernél: megüresedés, unalom, békétlenség, szenvedés. „A békesség útja a legteljesebb békétlenségen át vezet” (uo. 559—560. sor). A beteg orvos után kiált — folytatja Münzer — és az orvos egyszer csak jön és segít. Üdvbizonyosság, jóra való hajlandóság, teljes felszabadulás, így írja le azután az üdvösség útjának további állomásait (uo. 569—576. sor).

Az „unalom” (langweyl) és a „szórakozás” (kürtzweyl)¹³ együtt az askzétikus misztika jellemző ellentét-párja. Unalmon a léleknek olyan állapotát érti, amelyben az belső üresség érzésével van eltelve, anélkül, hogy benne valamilyen új tartalom iránt lenne vágyakozás. A „megüresedés”¹⁴ vagy a szintén tipikus „Gelassenheit”, a szenvedésben és alázatban való hosszantűró várást jelent.¹⁵ Ebben az állapotban a „belső ige” felvillanása, nyomában az üdvbizonyosság, az istenfiúság élménye, a küldetésstudat, nem emberi, hanem isteni mű. Ennek az állapotnak a *feltétele* azonban, ti. a vágyak leküzdése és a szenvedésben való hosszútűrés, bár nincsen a Szentlélek munkája nélkül, mégis emberi mű is. Ez az emberi teljesítmény a részes abban, hogy Münzer bizonyos büszkeséggel és le-

¹¹ „Der Mensch soll und muss wissen, dass Gott in ihm sei, dass der Vater den Sohn in uns ohne Unterlass gebiert und der Heilige Geist nit anders denn den Ge-kreuzigten in uns durch herzliche Betrübnis erklärt.” A prágai kiáltványból. A. Meusel után. *Th. Münzer u. seine Zeit*, Berlin. 1952. 145—6.

¹² „Sol nu der mensch des worts gewar werden und das er sein empftlich sey, so muss ym Gott nemen seyne fleischlichen luste und wenn die bewegung von Gott kumpt ins hertz, dass er töthen wil alle wollust des fleisches, das er seiner wirkung bekummen mag.” *Fürstenpredigt*, 255—8.

¹³ „Zur offenbarung gottis muss sich der mensch von aller kürtzweyl absondern . . .” *Fürstenpredigt*, 265—6

¹⁴ „Sol yemand mit den ewigen götlichen gütern erfüllt werden, sol er nach langer zucht darzu leer gemacht, durch seyn leyden und creutz, auff das jm seyn mass des glaubens erfüllet müge werden . . .” *Emplöschung*, 502—5.

¹⁵ Vö.: Tauler: *Predigten*, I. 49.

nézéssel tekint azokra, akik szenvedés nélkül akarnak a Szentíráshoz nyúlni, hogy azt megértsék.³⁶

A „tisztá tan“ kifejezés helyett, amelyet a lutheri irány közismerten az igazi egyház egyik legfontosabb ismertető jelének tekint, Münzer tudatos szembeállításal használja az „Isten tiszta művészete“ kifejezést.³⁷ Azt akarja vele hangsúlyozni, hogy nem valaminek az elhívéséről, vagy egyszerűen csak Isten irgalma iránti bizalomról van szó, hanem egy folyamatról, belső éünk átformálásáról. Ennek a folyamatnak az evangélium olvasása és az igehirdetés semmiképpen nem az egyetlen elindítója és irányítója. Legalább épp ilyen fontos, ha nem fontosabb szerepet tölt be a teremtményektől való elfordulás, a türelmes szenvedés akaratmisztikája. „A könyvekben foglalt hitnél“ Münzer hangsúlyozottan sokkal többre becsüli „a megpróbáltatás tapasztalati hitét“.³⁸ A Szentlélek a szenvedés sóprújével — az ember eltűró hozzájárulása mellett — mintegy tisztára söpri a szívet minden evilági szeméttől — véli, — mielőtt abban Isten gyermeke megszületnék.

Ebben a teológiában a kegyelemnek nem a hit az egyetlen feltétele, mint a Luthert „z ördög kancellárjának“ tartja (*Schutzrede*, 425. sor). Szerinte *Lumisericordiae Dei* Münzer egyenesen az „istenfélelem“ kicsúfolásának tartja és „a terített asztalra sandító kutya bizakodásához“ hasonlítja, hogy „hátha vetnek neki is egy kenyérdarabot“.³⁹ A hitnek olyannak kell lenni — tanítja Münzer, — mint a tűzben megpróbált arany. A tűzben próbált hit Isten újabb titkainak az ismeretéhez juttat. Magamagát Lutherrel szemben a hétszer megtisztított és szenvedésben ezüst és arany színűre fényesedett galambhoz hasonlítja, „amely megveti a dögöt, elszáll fölötte, nem száll le rá“.⁴⁰ Mintha azt mondaná Münzer, hogy azzal a hittel, amelyet az ember drágábban szerzett, többet is lehet elérni.

d) A „kereszt“ jelentőségének elhalványodása és a „törvény“ súlynyeresége.

Münzer teológiájában elhalványodik Krisztus keresztjének Luther teológiájában elfoglalt központi jelentősége, minden bűn eltörlésére elégséges ereje. Nem a minden bűnösért elegendő áldozat a kereszt, hanem csupán a gyötrelmek árán való belső megfinomodásnak („*Entgröben*“) legszebb követendő példája, prototípusa. Nem a Krisztus keresztjébe, mint közciklába kapaszkodó hit teremt Münzernél új akaratot, új embert, hanem fordítva, a megiskolázott, a Krisztussal egyezővé tett akarat teremti a hitet.⁴¹ Az akarat megiskolázásában nagy szerepe van az ószövetségi törvénynek, benne mint legfontosabbnak, annak a parancsoknak, hogy az ember ne a teremtményt szeresse, hanem a Teremtőt. Ez a tör-

³⁶ „Ihr werdet ein grosses Creutz und anfechtung müssen leyden, auff das euch die forcht Gottis erkleret werde, das mag on leyden nicht gescheen...“ *Fürstenpredigt*, 476—8.

³⁷ „die reyne Kunst Gottis“, *Fürstenpredigt*, 81., *Fmplössung* 506, 511—8, 672.

³⁸ *Briefwechsel*, 4. függ.

³⁹ „Die ertz bösewicht... sagen... Es sol die geheimnis gottis niemandt wissen... Es sey nicht von nöten das der glaub beweret sey wie das golt im lewr I. Petri I., Psalmo 139. Aber mit der weise were der Christen glaub erger dann ein hundes glaub, wann er hofft ein stuck brots zue empfahen, so der tisch gedeckt wirdt.“ *Fürstenpredigt*, 448—55.

⁴⁰ *Schutzrede*, 139—43.

⁴¹ „Nullus mortalium cognoscit doctrinam et Christum an mendax, vel verus sit, nisi sua voluntas conformis crucifixo sit.“ Seidemann: *Thomas Münzer*, 1842. 120.

vény mutatja meg a helyes utat, ez keseríti meg az ember szájában a földi gyönyörök ízét, ez fordít el a világtól, ez tisztítja meg bensőnkét az Istengyermek hajlékává. A „belső ige“ lényegében nem különbözik a törvénytől. hanem Istennek valamilyen konkrét helyzetre vonatkozó személyes parancsa. Jézus Krisztusnak nem az a jelentősége, tanítja Münzer, hogy „betöltötte“ a törvényt, hanem, hogy példaszerűen engedelmeskedett annak. Lutherék azért koholják, hogy Krisztus „betöltötte“ a törvényt — írja, — hogy keresztyére mutatva ne kelljen maguknak is elszenvedniök Isten munkáját.⁴² Vagy pedig azért, hogy „Krisztus túrjön el mindent, az istentelen keresztyének viszont zavartalanul sanyargathassák embertestvéreiket.“⁴³

Münzer teológiája nem ismeri a törvény és az evangélium lutheri szembeállítását. Szerinte az ószövetségi törvény ma is teljes érvényű, az evangélium nem felváltja, hanem igazolja az ószövetségi törvényt. Ószövetségi idézetekkel vezeti Münzer híveit a régi egyház kolostorainak és templomainak lerombolására és ószövetségi idézetekre támaszkodva prédikálja, hogy az istenteleneket fegyverrel kell kiirtani. Oly eleven számára az ószövetség, hogy nevét is így írja alá: „Münzer Tamás, Gedeon kardja“, vagy „Münzer Tamás a sziklazúzó pöröllyel.“

Egyik legfőbb teológiai kifogása Luther ellen éppen a törvény és az evangélium elválasztása és szembeállítás. Luther teológiáját emiatt komolytalannak, Luthert „az ördög kancellárjának“ tartja (*Schutzrede*, 425. sor). Szerinte Luther emiatt „mézédes, fél Krisztust“ prédikál vele szemben, aki „a keserű Krisztust“ prédikálja. Luther azért választja el a törvényt a kegyelemtől, jegyzi meg, hogy az istentelen nagy uraknak a kegyelmes evangéliumot prédikálhassa. a kisemberek ellen pedig saját hasznáért a törvény szigorát.⁴⁴

e) A látomásokról és álmokról.

Münzer szerint a „belső ige“ változatai a látomások és az álmok. „Ha az ember nem észlelt lelkében világos isteni ígét, — írja — akkor látomást kell kapnia, mint szent Péter.“⁴⁵ „Az igazi pátriárkai, prófétai és apostoli lélekre az jellemző, hogy fájdalmas szorongásban várja és fogadja a mennyei látomást. Nem csoda hát, hogy Bruder Mastschwein és Bruder Sanffteleben elvetik a látomásokat.“⁴⁶ A keresztyénség legnagyobb veszedelmének Münzer azért tekintette a lutheri reformáció „íráselvét“, Münzer kifejezésével „betűhítét“, mert szerinte gátat vet a Szentléleknek „belső igében“, látomásokban és álmokban megnyilvánuló munkája elé.⁴⁷ Münzer szerint a Szentírás folyamatosan egészül ki az Istennek „belső igében“ vagy ennek hiányában álomban és látomásban⁴⁸ tudtul adott akaratával. A Szentírás nem magasabbrendű kijelentés ezeknél, de

⁴² „Darumb tichten sie Christum zu eynem erfuller des gesetzes, auf das sie durch Angebung seynes cruizes das werk gottes nicht durfen leyden.“ *Briefwechsel*, 58.

⁴³ *Schutzrede*, 237—8.

⁴⁴ *U. ott*, 232—passim. Ld. Hinrichs vonatkozó kommentárát is.

⁴⁵ Wann aber der mensch das klare wort gottis in der selen nicht vernommen hatt, so muss er gesichte haben, wie sant Peter . . .“ *Fürstenpredigt*, 329—31.

⁴⁶ *U. ott*, 326—9.

⁴⁷ *Emplössung*, 721, 741.

⁴⁸ *Fürstenpredigt*, 294—301., 234—9.

annak próbájául, hogy igazi látomásról van-e szó, mint ugyanazon Szentléleknek a régebbi szava, utólagos ellenőrzésre alkalmas.⁴⁹

Az álomlátásokat is belső megüresedés és szenvedés készíti elő, — véli Münzer. Emiatt nagy szerepet tulajdonított parasztok és szegény kézművesek álmainak, mint akik társadalmi helyzetük miatt sem lehetnek hédonisták. Különösebb álmaikat gondosan jegyzőkönyvezte. Egynémely feljegyzését lemásolták és továbbadták. Ilyen álom-jegyzőkönyvek elkerültek a wittenbergi professzorok, városi patriciusok és humanisták kezébe. Egyik-másik bizarr, szexuális elemekkel is átszótt álom itt izetlen élcélődésre, vagy a Münzer izlésébe és józan eszébe vetett kételkedésre adott alkalmat.⁵⁰ A tömegeket viszont annál jobban foglalkoztatta az álmoknak ilyen komolyan vétele és az a magyarázat is, amit Münzer a maga és idegenek álmaihoz fűzött.

f) Az *antiracionalista* askézis.

A „belső ige“ fogadásának — mint láttuk — a második feltétele az, hogy az ember ne tulajdon értelme fényénél keressen tájékozódást, hanem mondjon le az értelem autonómiájáról. Münzer nagyra értékelte az észet, de csak a hitől függésben. „Természetes eszünket magát kell foglyul adnunk a hit szolgálatára. II. Kor. 10, 5. Így juthat az el ítéleteinek legmagasabb fokára, mint Róm. 1. 18—23. és Báruk 8, 12—33, megmutatja. De ilyen ítélethez nem juthat pusztán csak lelkiismeretére hallgatva, Isten kijelentése nélkül. Itt megvilágosodik előtte, hogy fejével nem tud behatolni az égbe, sőt belülről egyenesen bolonddá kell lennie. Ézs. 29, 13—14. Ézs. 33, 18. Abdiás 1, 8. I. Kor. 1, 18—20.”⁵¹ A bibliai utalások, Münzer locushasználatának jellemzésén kívül, egyértelművé teszik ezeket a fontos, de kissé homályos sorokat.

Ez az idézet tulajdonképpen már választ is, mégpedig tagadó választ adott Szmirinnek arra a feltevésére, hogy Münzer racionalista-e, aki a „belső ige“ „lényegében az ember értelmének logikus ítéletét érti, mely saját aktív tevékenységével függ össze.“ (133—134. l.) Szmirin feltevésének más formulázásai: Münzernél a kijelentés egyet jelent az erkölcsileg tökéletes ember ésszerű következtetésével. (218—219. l.) A „belső ige“ a tökéletesek esze, ami elérhető mindenki számára, akinek agy van a fejében. (358. l.) A hit azonos a magasabbrendű értelemmel és mindkét fogalom a társadalmi és erkölcsi rendbe tartozik, nem vezethető vissza semmiféle transzcendens forrásra. (71. l.) Münzer „szociális értelmű cselekvést értett hiten.“ (72. l.) A „választottak“ Münzernél „igazi ésszel megáldott emberek és képesek arra, hogy meglássák és megértsék a valóságot.“ (77. l.) „A választottakra és elvetettekre megosztásnak az alapját Münzernél társadalmi-erkölcsi és racionalista jellegű mozzanatok teszik.“ (77. l.) Szmirinnek sokféleképpen formulázott feltevésével szemben Münzer megnyilatkozásai-
ból az derül ki, hogy Münzer „belső ige“ nem természetes, hanem az ember

⁴⁹ U. ott, 290—4.

⁵⁰ E. Sommer: *Die Sendung Th. Münzers*. Berlin, 1948. 80—1.

⁵¹ „Unser natürlicher vorstandt do selbst soll zur dienstparckheit des glaubens gefangen werden. II. Kor. 10 : 5., so muss er kummen auff den letzten grad aller seiner urteyl, wie Rom. 1 : 18—23. und Baruch 3 : 12—38. angezeycht. Der urteyl mag er aber keins beschlissen mit gutem grund seyns gewissens on gottis offenbarung. Do wirdt der mensch klerlich fynden, dass er mit dem kopff durch den hymmel nit lauffen kan, sonder er muss erstlich gantz und gar zum innerlichen narren werden.“ Ézs. 29 : 13. 4. Ézs. 33 : 18., Abdiás 1 : 8., I. Kor. 1 : 18—20. *Fürstenpredigt*, 221—7.

részéről ugyan aszkétikus előkészületet igénylő, de divinikus ténykedést értett és fölérendelte azt a természetesnek.

Szmirin könyvének számtalan helyén vallja ugyan Münzert racionalistának, de ennek dokumentálására csak egy helyen tesz kísérletet és a többi alkalommal erre a helyre utal vissza. Ezt a dokumentálási kísérletet könyvének 56—57. lapjáról ideiktatjuk:

„A prágai felhívás második... változatában a választottak kimagasló szellemi képességű emberek és közvetlenül megértik a valóságot. A belső ígéről Münzer azt mondja ott: Disse schrift können alle ausserwelten menschen lesen, dy do wuchern mit oren pfunden. („Ezt az írást minden választott el tudja olvasni, aki sáfárkodik”, szószerint: „uzsoráskodik talentumaival”). Ezt a legutolsó mondatot nem szabad szószerint értelmezni, azaz abban a furcsa és Münzernél abszurd értelemben, hogy csak az uzsorásokat tarthatjuk kiválasztottaknak. A német irodalomban a „mit dem Pfunde wuchern” kifejezést olyan értelemben használták, hogy „a szellemi képességeket fejleszteni”. (ld. J. W. Grimm: *Deutsches Wörterbuch*, VII. 1810—1811.) Ha ezt a meghatározást szembeállítjuk azzal, ami számunkra Münzer erkölcsi követeléseiről már ismeretes, megállapíthatjuk, hogy a „választottak” igazi ésszel megáldott emberek és képesek arra, hogy meglássák és megértsék a valóságot.”

Ez lenne hát Münzer racionalizmusának igazolása! Bizony, nem tekinthetjük sikerültnek. Münzer „a talentumok forgatásán” ennek a kifejezésnek aligha azt az átvitt, szekularizált jelentését értette, amit a német köznyelvből Grimm kiírt, hanem a speciálisan vallási. Ez a kifejezés a Bibliából került a köznyelvbe és nem fordítva. „Talentumokat forgatni” Jézus példázataiban is a hitre vonatkozik, de még inkább Münzernél. Nem az önművelés buzgalmát jelenti Münzernél, hanem a *hit* „forgatását”, azt, hogy a hívő tényleg épít hitére és tetteiben próbálja ki annak hitelreméltóságát. Az ilyen hitet teszi Isten Münzer felfogása szerint éppen a „megforgatás” által erősebbé, biztosabbá. Semmiképpen nem a kifejezés általános kulturális és erkölcsi jelentése áll előtérben a prágai felhívásban, hanem a speciálisan vallási. Nem Münzer racionalizmusát, hanem vallásilag motivált, prófétai aktivizmusát mutatja.

Szmirin maga is érez nehézséget és ezért a következő különös formában próbálja egyenesbe hozni az írásos adatokat, amelyek Münzer eszméinek középkori színezetű, erősen vallási jellegét tükrözik és saját értelmezését, amely szerint Münzer racionalista, aki felszabadult a vallási tekintély előítéletei alól és a modern forradalmi és közösségi eszméknek egyik igen korai képviselője: „A ködös teológiai forma feltétlenül elhomályosította Münzer tanításainak forradalmi lényegét, de ezt a formát magának a korszaknak a jellege határozta meg. A 16. századi nagy plebejus forradalmár kora gyermeke maradt, amikor forradalmi tanítását vallási köntösben adta elő. Az akkori helyzetben csak azzal *kezdhettem*, hogy a keresztyénség lényegét saját külön értelmezésében fogalmazza meg. Azonban már első fellépései is azt bizonyították, hogy tanítása de facto magának a vallási tekintélynek az eszméje ellen irányult és cselekvésre hívta fel az embereket arra, hogy az emberi erkölcs és az emberi ész elveit megerősítsék... Tanítása, függetlenül vallásos-misztikus köntösétől, valójában szakított a középkori misztikus és szektáriánus tanításokkal.” (79. l.) Röviden: Szmirin szerint Münzer tudatosan használta kora vallási nyelvét, maga azonban mást értett rajta, mint hallgatói. Erre a feltevésre azonban nincsen semmiféle bizonyíték.

Nem áll az, hogy Münzernél elsődleges az erkölcsi, a szociális mondanivaló, míg a vallási csak másodlagos, sőt egyszerű kifejezési forma. Münzert semmi

sem akadályozta volna, hogy úgy írja le „a szív kezdeti megmozdulását“, mint amelyben szerepet játszik a „másik ember“ ellen elkövetett bűnök tudata, a szociális lelkiismeret felébredése és nyugtalanzkodása. Éppen ezen a ponton azonban nem található meg Münzernél a szociális vonatkozás. A döntő ellentét-pár nála sohasem: ember — másik ember, hanem: Teremtő — teremtmény. Az „Isten művészete“ által munkába vett ember nem rossz szociális lelkiismerete miatt gyötrődik. Nem embertársaival, hanem a Teremtővel szemben érzi magát adósnak.

Az erős szociális mozzanat későbbi ponton van jelen Münzer teológiájában. Amikor az embert kínos belső ürességében, gyötrődésében Isten már megszánta és magához emelte, akkor kapja prófétai *küldetésésként*, hogy embertársait is az Istennel egységbejuttasson. ennek a Münzer szerint minden mást felülhaladó cél-nak ugyanarra az útjára tanítsa és segítse, mint amelyet Isten neki megnyitott. Elsősorban azokat, akiknél Isten külső körülményeik, szenvedéseik, elnyomottságuk folytán üdvösségüknek nyilvánvalóan mintegy elébedolgozott, t. i. a szegény népet. A prófétai küldetés másik oldala Münzernél az, hogy megsemmisítő harcot szervezzen mindazok ellen, akik az igazi tanítókat üldözik, tanításukat kigúnyolják és annak hatását meggátolják, tehát az „istentelen“ fejedelmek és urak és a „hamis teológusok“ ellen. Ezek saját, a teremtmények élvezetében bűnösen elmerülő életmódjuk fenntartásáért az igazi tanítókat üldözik, a szegény népet pedig megistenülés helyett szolgálai állapotban tartják. Ez Münzer teológiájában a szociális és forradalmi mozzanat helye. Münzer hitfogalma nem racionális és morális, hanem kifejezetten vallási jellegű koncepció, amely ószövetségi prófétikus és középkori aszkétikus-misztikus elemeket ötvöz egybe egészen sajátosan.

Münzer szerint a természetnek meg kell semmisülnie, hogy megnyíljk az út Isten műve előtt. „Mínél inkább tör a természet Isten megragadására, annál távolabb kerül a Szentlélek hatásától. Bizony, ha az ember felismerné a természetes fényben rejlő csábítást — írja, — aligha igyekeznék lopott Szentírással, egyik vagy másik részlet kiszakításával segíteni magán (Ézs. 28. 10. Jer. 8, 8.). hanem csakhamar tapasztalná, amint az élő igének hatása forrásozik szívéből (Ján. 4, 14.). Igen, nem hordana rossz vizet a kútba (Jer. 2. 13.), mint ahogy most teológusaink cselekednek, akik összebonyolítják a természetet a kegyelemmel. Ezek akadályozzák az ige útját (Zsolt. 119, 110.), amely a lélek mélységéből tör elő.“⁵² A racionális teológia lehetőségének az a tagadása, amely ezekből a sorokból is kicsendül, éppen ellenkező valami, mint az a racionalizmus, amelyet Szmirin Münzernél megállapíthatni vél.

4. Az emberi életéről és a kultúráról

Valamely teológia megítéléséhez, így a Münzeréhez is, a kijelentésfogalom mellett a másik kulcs annak a kérdésnek a felvetése, hogy hogyan értékeli az emberi életet, a földi világot, a kultúrát? Milyen képet alkot a keresztyén tökéletességről? Miben látja annak akadályát? Münzer ezekre a kérdésekre középkori, világmegvető szellemben felel. Éles különbséget tesz az emberi életnek két különböző lehetősége és irányultsága között. Az egyik, amelyet elítél, a világi, az, amikor az ember belefeledkezik a teremtett világ élvezetébe, abban gyönyör-

⁵² U. ott, 233—43.

ködik. annak javai után sóvárog. A másik, amelyet a keresztyén tökéletesség útjának tart, az, amikor az ember *csak* a Teremtőben gyönyörködik.

A tökéletesség útjának Münzernél is, mint a középkor misztikusainál, három szakasza van. Az első a lélek megtisztítása a világias élvezetektől és vágyaktól. Münzeri sajátosság, hogy ő ezt az útszakaszt különösen győtrelemmel teljesnek írja le. A második a Teremtővel való kapcsolatba jutás, a harmadik a Teremtővel való egyesülés. Az első és a két utolsó szakasz között Münzer egészen éles választóvonalat lát. Arról beszél, hogy minden evilági élvezetre irányuló vágyak teljesen meg kell halnia az emberben, hogy helyén az istengyermekek megszülethessék.

Az emberi életnek ebből a felfogásából következik, hogy Münzer harca egyéniileg az élvezetek, társadalmilag pedig az élvező osztályok ellen irányult. Az élvezetet tekintette annak az akadálynak, amely eltorlaszolja az ember útját Isten felé és Isten útját az emberi lélekbe.⁵³ Társadalmilag az élvező osztályok jelentik Münzer szemében az egyház megújulásának, az igazi reformációnak az akadályát. Az élvező osztályok tagjai között minősített helyet foglalnak el a jómódban élő, az urakkal barátkozó teológusok. Az ilyen papok és az urak egymást támogatják a maguk élvező életének zavartalan fenntartása érdekében. Az urak olyan istentelen képmutatókat és hízelgőket tesznek meg az egyház tanítóivá — írja, — akik azt mondják, amit az urak szeretnek hallani és éppúgy a hasuk az istenük, mint amazoknak. Szeretnek az urak asztalánál enni, hasuk kedvéért áhitattal rakják zsebre az aranyakat, százannyit is, mint amennyire szükségük lenne. És még ők akarnak a mi evangélistáink lenni, kiált fel. Lutherre célozva. Akármennyit is beszéljen az ilyen élvvágyó és törtető ember a hitről, folytatja, szavának nem szabad hitelt adni. Azt prédikálják, amit nem próbáltak. Nincs is erő a tanításukban (Máté 7, 24—29.). Nem a lelket teszik szabaddá, hanem a testet. Ha a Szentíráshoz érnek, megmérgezik. Megszomorítják Isten Lelkét. Tanításuk lopott (Jer. 23, 30.), senki szívébe bele nem hatol.⁵⁴

Ezek a hamis tanítók nem azért tudóskodnak, hogy tanításuk által a szegény nép hozzájuk hasonlóvá legyen, hanem, hogy megkülönböztessék magukat a nép fiaitól, azok nyakára ülhessenek, azok hite fölött ítéletet mondhassanak.⁵⁵ Maguknak semmilyen hitük sincs. Mindenki látja, hogy nem törekednek egyéb, mint állás és vagyon után. „Ezért te, közönséges ember, a magad erejéből kell, hogy tanult légy, — írja, — hogy ne tudjanak többé félrevezetni.”⁵⁶ Az élvező osztályok tagjai Münzer szerint nem lehetnek Isten választottjai. Ebből következik, hogy a választottak a szegény és elnyomott osztályokhoz tartoznak. Őket azonban előbb még támogatni kell, hogy választottságuk realizálódjék. Lelkitanítói és ezzel kapcsolatos társadalmi feladatok merülnek fel. Münzer e kétféle tennivaló közül egyre inkább a társadalmi feladatok merülnek fel. Münzer e kétféle tennivaló közül egyre inkább a társadalmi feladatok merülnek fel. Münzer e kétféle tennivaló közül egyre inkább a társadalmi feladatok merülnek fel. Münzer e kétféle tennivaló közül egyre inkább a társadalmi feladatok merülnek fel.

⁵³ „... alle leybs lüste verhinderung der wirekung des heyligen geysts sind.” Péld. 9:2. és köv. *Emplössung*, 620—1.

⁵⁴ *Fürstenpredigt*, 173—5. és *Emplössung*, 628—41.

⁵⁵ „... nicht drumb gelert sind das der gemeyn man jn durch jre lere soll gleych werden sondern sie wöllen alleyn den glauben urtheylen mit jrer gestolnen schrifft...” *Emplössung*, 45—7.

⁵⁶ *U. ott*, 49—50.

másik feladatot is, mert — amint írja — „a nép is telve van rendetlen vágyakkal, melyek oly buján szórják szét idejét.”⁵⁷

Az élvezet egyetlen megengedett módja Münzernél az Istenben való gyönyörködés. Ezt antipodikusan szembeállítja a teremtményekben való gyönyörködéssel. „Ádámot Isten azzal az egy paranccsal óvta a jövőendő veszedelemtől, hogy ne a teremtmények élvezése által szórakozzék (szószerint: „megsokszorozódjék”), azaz az egyedül Istenre irányuló érdeklődés „egyszerűségét” elhagyja, (v. ö. *Schutzrede* 320. sor), hanem hogy egyedül Istenben találja meg gyönyörűségét.”⁵⁸

Münzer persze szükségesnek tartja a táplálkozást és a nemi életet is. Nem hirdet nőtlenséget, maga is megházasodik, de ezeket — úgy véli — szükséges rossznak, az élet és az emberiség fennmaradását szolgáló eszközi jellegű ténykedésnek kell tekinteni. Münzer soha nem talált olyan meleg szavakat, mint Luther, a baráti kör, a családi élet, a fehér asztal örömeiről.⁵⁹

A művészet és a tudomány területén Münzer nem enged teret a természet öncélú átélésének, kifejezésének, vagy kutatásának. Csak annyiban fogadja szolgálatába a kultúrát, amennyire az az Istennel való lelki egységbejutást szolgálja. Ez mennyiségileg nem éppen kevés. A sajátmaga elrendezte alstedti istentiszteletei megragadóan szépek voltak. Említettük már, hogy Münzer tette a nép nyelvét az istentisztelet nyelvévé német földön, Luther ebben csak követte. Saját szerzésű templomi énekei a német vallási líra gyöngyei. Ezek az istentiszteletek állították a felsőbb társadalmi rétegek számos tagját is átmenetileg Münzer mellé. Az anyagi civilizáció korszerű eszközeit, a könyvsajtót, a röpiratokat, a könyvtárak postai és információs hálózatát bátran és nagyvonalúan tudta használni. De az is Münzer, aki a kolostorok könyvtári anyagát maglyára hányatja az ereklyékkel és a szentek szobraival együtt.

A foglalkozások közül a paraszti és a kézműves termelést értékeli, de nem az élet tartalmaként, pozitív erkölcsi előjellel, hanem a megélhetés nélkülözhetetlen eszközeként. Dolgozó parasztok, bányászok, takácsok és más kézművesek ilyenformán megtalálják Münzernél társadalmi jelentőségük elismerését, amit Münzer a többi foglalkozástól többé-kevésbé megtagad. A vállalkozói, kereskedői, közigazgatási működést Münzer nem társadalmi fontossága szerint értékeli, hanem vagy teológiai kísértése szerint, mint a szellemnek e világ felé fordulását és így akadályt a megistenülés útjában, vagy társadalmi kísértése szerint, mint a szegény nép kihasználásának lehetőségét a hatalom és pénzszerezet ösztönzésére.

Münzer legszebb és feltétlenül pozitív vonása mély és tevékeny szolidaritása a szegény néppel. Forradalmi tevékenysége a szegény nép szolgálai állapota ellen irányul: Isten választottjai nem maradhatnak istentelen urak szolgálai. A szolgáltság ellen azonban Münzer nem immanens társadalmi meg gondolásból lázad, mondjuk azzal a megokolással, hogy az urak hatalmát voltaképpen a nép tartja

⁵⁷ „... umb der unördentlichen Lüst wegen, die also üppig die zeyt verkurtzweylen...” *U. ott*, 544.

⁵⁸ „I. Mos. 3 : 3. Da got Adam durch ein einiges gepot warnte vom zukünftigen schaden, auff das er durch der creaturen lüste nit vermanchfeltigt würde, sonder sich allain in got belüstige.” *Schutzrede*, 322—5.

⁵⁹ Münzer életfelfogásával szembeállítva a Lutheré haladóbb. újkori. Vö.: Harnack: *Dogmengeschichte*, III. 812. és köv., Wer. Elert: *Morphologie des Luthertums*, I. 1931. és Walter Koehler: *Luthertum, Calvinismus, Puritanismus in ihrer weltgeschichtl. Bedeutung*, 1931.

fenn, tehát a népen áll, hogy visszavegye, ami az övé. Ha Münzer a nép szolgálata ellen felkel, ezt a keresztyén Isten-eszme és az ezzel kapcsolatos közösségi eszme, következetes alkalmazásaként teszi: az istencsaládi társadalomban csak „technikai” alárendeltségnek lehet helye, az egyes tagok mindenkori arravalósága szerint, nem pedig „társadalmi” alárendeltségnek, azaz szolgaságnak, kasztok, családok, birtokok, klikkek állandósított hatalmának az ezeken kívül állók fölött.

A szolgaság melletti másik fő társadalmi baj, a szegénység, mint olyan ellen Münzer nem támad. Csak azt nem hajlandó elnézni, hogy míg az istentelenek dözsolnak, a választottak egyenesen nyomorogjanak. De a szegényeknek is bűnükül rója fel és Isten ítéletét prófétálja ellenük amiatt, hogy nem idegenkednek az élvezetektől, a szórakozástól.⁶⁰ Münzer azt hirdeti ugyan, hogy a szegény népnek magának kell kezébe vennie sorsát, de nem az lebeg előtte, ami a modern szocializmus előtt, ti. olyan társadalmi rend, amely alkalmas az élvezeti javak megszorítására és igazságos elosztására. Münzer számára a szegény nép felszabadítása urainak zsarnoki igája alól arra való, hogy Istennel egységbejutása akadály nélkül realizálódhassék. Münzer nem az anyagi és kulturális ellátottság vonalán akarja kiterjeszteni az életben való részvételt, helyesebben nem elsősorban itt. Az életben való részvétel helyes módján Münzer misztikus-spirituális részvételt ért, mely a „belső embert” érinti és nem más, mint annak Isten életébe való bekapcsolódása és Isten életében való misztikus részvétele. Münzer saját forradalmi küldetését vallási jellegűnek értelmezte és csak egy közbevetett szakaszra nézve értelmezte politikailag és gazdaságilag, t. i. a társadalmi felszabadulás szakaszára, de ezt is vallási motivációval és vallási összefüggésben.

Münzer életszemléletének ez az egyoldalúsága, az anyagi élet javainak és az e javakat termelő foglalkozásoknak a nem kellő megbecsülése volt az oka annak, hogy Münzernek nem sikerült, nem sikerülhetett a parasztság, a a plebejus elemek és a polgárság haladó törekvéseit ideológiailag és annak nyomán politikailag egységbe forrasztani és győzelemre vinni. Életfelfogásának e különössége okozta, hogy nem tudta eszméit teljesen megértetni és elfogadtatni és még a városi plebejusok és a parasztok sem tartottak ki a végsőkig mellette.

Lényegében helyesen értékeli Szmirin is Münzer szerepét ezekkel a szavakkal: „A népi reformáció, amely Münzer nevéhez fűződik, kora számára messziremenő céljai miatt fantasztikus és irreális volt, a tömegek számára eszméinek mélysége miatt elérhetetlen, de hatalmas és félelmetes volt, hála a népi erőknak, amelyeket csupán ez egyesíthetett és lelkesíthetett.” (563. l.) Fel kell azonban vetnünk a kérdést: ki lehet-e mondani kategorikusan, hogy a tömegeket bármikor is csak a „fantasztikus és irreális” eszmék „egyesíthetik és lelkesíthetik”, így Münzer korában is? Tény az, hogy ezek az eszmék egyesítettek hatalmas tömegeket, de talán nem pusztán találgatás felvetni annak a lehetőségét, hogy kevésbé fantasztikus eszmék hasonló elzántsággal és szervezőkészséggel párosulva még jobban egyesítették volna.

Néhány lappal előbb Szmirin a nép számára is jól megérthető életfelfogást tulajdonít Münzernek: „A keresztyén tökéletességen Münzer aktív és önfeláldozó odaadást értett a közös ügy iránt és lemondást mindenféle önző célról.” (558. l.) Ha valóban ezt értette volna, nem látta volna céljait senki fantasztikusnak és

⁶⁰ *Emplössung*, 543—5.

irreálisnak, legfeljebb nehezen megvalósíthatónak. Szmirin fenti megállapítása azonban nem dokumentálható kielégítő módon. Annál világosabban áll előttünk Múnzer írásaiban a már részletezett alapkoncepció: az emberi élet célja a teremtményektől való teljes belső elfordulás útján visszatalálni a Teremtőhöz. Az alsóbb társadalmi osztályok felszabadítása, az urak elűzése, az apostoli idők vagyonközösségének felújítása mind olyan közbevetett célok, amelyek önmagukon túlmutatnak a végső cél, az *unio mystica* felé. Ez a középkori aszkétikus-misztikus életfelfogás tette Múnzer eszméit alkalmatlanná arra, hogy az egész német társadalmi ellenzék önértelmezésévé és cselekvésének közérthető vezérfonalává lehessenek.

a) Tauler misztikájának hatása.

Múnzer Tamás, mint Szmirin is rámutat, prédikációit és röpiratait egy középkori misztikusnak, *Johannes Tauler*nek (cca 1300—1361) a hatása alatt írta. Tauler strassburgi domonkosrendi szerzetes volt, az „*Isten barátai*“ misztikus kör tagja, Eckehart mester egyik legnevesebb tanítványa. Tauler a szerzetesi szegénységi ideált „lelki szegénységgé“ szublimálta. Múnzer sokat forgatta Tauler prédikációinak 1508. évi augsburgi kiadását, amint számtalan lapszéli bejegyzése mutatja.

Múnzer Taulert elsősorban abban követi, hogy Tauler is alapvetően szembeállítja egymással a Teremtőre és a teremtményekre irányuló szeretetet. „Egyeszerre akarjátok szeretni Istent és a teremtményeket, de ez az, ami lehetetlen — hirdette Tauler. — Nem élvezheted Istent és a teremtményeket, még ha vért könnyeznél is.“⁶¹ „... hogy Isten beléphessen lelkedbe, távozni kell a teremtménynek és minden birtokoltnak.“⁶²

Istent Tauler az „egyszerű létalapnak“ nevezi és szembeállítja vele a mi világunk sokféleségét. A legnehezebb az ember számára az elszakadás ettől a sokféleségtől, önmagának a megüresítése. De ha nehéz is, ez az egyetlen út, hogy önmaga legmélyéhez eljusson, oda, ahol érintkezik a végső egyszerű létalappal. „Saját mélysége beolvadhat a nem teremtett mélységbe, az egyik Semmi a másik Semmibe, és egységes Egy lesz.“⁶³ „Az örökkévalóságnak kellene útunk céljának lenni, de a természetes ember lelki elesettsége következtében útközben akar lepihenni, és megfélekedezik a célról.“ „A természet olyan torkossa lett, hogy azzal akar kielégülni, amivel éppen dolga van...“⁶⁴

A természet mostohasága Taulert nem arra indítja, hogy azt leküzdje, az életet biztosabbá, kényelmesebbé, élvezetesebbé tegye találmányokkal és tettekkel, hanem, hogy a természet mostohaságában is Isten szeretetének jelét lássa és abban megnyugodjék. A természet kegyetlenségének az az üdvös célja, hirdette, hogy az emberi büszkeséget összetörje, hogy az embert kiszolgáltatottságára és semmiségére ráébressze és így Istenhez fordítsa.⁶⁵

Önmagunk semmiségének felismerése, mint az emberi élet legfőbb feladata, Taulernél abból a szentírási tanításból következik, hogy az emberi élet, mint olyan, a maga természetes hajlamaival, Isten ellen lázadó, bűnös és megromlott. Ehhez a középkor, Tauler pedig különösen is, majd Múnzer azt tették hozzá,

⁶¹ J. Tauler: *Predigten*. Kiadja Walter Lehmann, Jena, 1913. II. köt. 21.

⁶² *U. ott*, 119.

⁶³ *U. ott*, I. köt. 211., Idézve Szmirinnél, 160.

⁶⁴ *U. ott*, II. köt. 1., Szmirinnél 176.

⁶⁵ *U. ott*, I. 208, Szmirinnél 171. Vö.: Gottl. Siedel: *Die Mystik Taulers*, 1911.

hogy az embernek éppen természetes hajlamainak a *megtagadása* árán kell és lehet megtisztulnia és Istent kiengesztelnie. A lutheri reformációt viszont — és még inkább a kálvinit — minden középkori vonása ellenére lényegében az teszi újkorivá, hogy egyszerre és együtt hangsúlyozza az egész életet, az egész emberi természetet elárasztó bűnt és azt, hogy földi élet és világi hivatás, továbbá ezek eszközei, elsősorban a természetes emberi képességek, pozitív értékűek. Münzer ezen a döntő ponton nem Lutherrel, hanem a Tauler-féle középkori misztikával értett egyet.⁶⁶ Ez az, ami leginkább elválasztja — bármilyen fontos is életműve — a mi időnknek haladó mozgalmaitól.

5. Az igazi reformációról

Tauler végül odajutott, hogy kiegyezett a társadalmi körülményekkel, olyan külső valaminek minősítette azokat, amelyek nem képesek megzavarni a belső tökéletességre törekvő egyes hívőt. Tauler igyekezett a külső helyzet elemeiben még valami viszonylagos jót is találni. „Az egész keresztyénségben nincs semmi — mondotta, — ami egészen értéktelen és egészen jelentéktelen lenne, még a harangot és a gyertyát is beleértve.”⁶⁷

Münzer nem ilyen toleráns. Az hozza mozgásba agyát, hogy a társadalmi körülmények romlottsága nem egyformán nyomja az embereket, hanem vannak olyanok, — ezek a kevesek, de éppen a vezetés szolgálatába állított egyházi és világi előkelők, — akik saját kedvtelésükért és hatalmukért a sokak elnyomását okozzák. Az elnyomást egyszerre látja világi és lelki természetűnek. Az egyszerű embernek sem ereje, sem ideje, sem igazi tanítója nincs. véli, hogy a belső megtisztulás és megistenülés útját megtalálja, vagy azon előrejusson.

Istenhez való viszonyában sem egyforma a két csoport. Az urak élete a hatalom és az élvezetek hajszolásában merül ki. Teljesen belefeledkeztek a bűnös világba. Münzer „istenteleneknek” nevezi őket. A szegény népet viszont nehéz és nélkülöző élete többé-kevésbé visszatartotta, hogy megszeresse a világot. A szegény nép még vissza tud felelni Isten szeretetére és hívására azzal, hogy maga is keresi Istent és lelke üdvösségét. Itt merül fel Münzer tudatában a nagy történeti-társadalmi feladat: segíteni kell, hogy a szegény nép még jobban keresse és meg is találhassa Istent. Evégből legelső tennivalónak a sokak üdvössége társadalmi akadályának elhárítását látja, azaz „az istentelen uraknak” és a velük egy követ fúvó teológusoknak a megsemmisítését. Ehhez az általános feladattudathoz Münzer személyre szóló elhívást talált a Szentírás egyes verseiben és „belső igékben”, amelyek az új társadalmi korszak eljövetelet az ő személyes feladatává teszik és az ő idejére időztik.⁶⁸

⁶⁶ „Das lob muss ein yeder haben... nicht von der werck verdienst, sonder von des ernstes wegen, den die tapffer nüchterheyt gepyret, der sich zur entfremdung der lüst erstreckt, da die krefft der selen emplösset werden, auff das der abgrund des geystes erscheyne durch alle krefft, da der heylig geist sein einreden thun muss.” *Emplössung*, 643—7.

⁶⁷ Tauler: *Predigten*, I. köt. 167.

⁶⁸ *Schutzrede*, 207.

a) Münzer egyházfogalma.

Münzer szerint az egyház az igazaknak a közössége és azoké, akik jó úton vannak a megigazulás felé. Az igazak azok, akik engedelmesen magukra veszik Isten törvényét és önmegtagadásban élnek, az istentelenek pedig azok, akik ki akarnak bújni a törvény alól és a világias élvezeteket keresik.⁶⁹ Münzer ezek alapján az egyháznak *külső* ismérvek alapján jól körülhatárolható képzetéhez jut. Az „önmegtagadók“ kategóriája ugyanis tömeges méretekben egybe esik a politikailag és gazdaságilag alul lévőkkel, a szegény néppel. Ugyanígy esik egybe a szenvedés nélkül, világias élvezetekben élők kategóriája tömeges méretekben a gazdagok, a befolyásosak és előkelők rétegeivel.

Rendkívüli társadalmi potenciált jelent az ilyen egyházfogalom mind a maga elhatárolhatósága miatt, mind pedig azért, mert szerinte a választottak közössége azokból áll, akikben az elszenvedett társadalmi mellőzések és elnyomás a viszonyok megváltoztatására irányuló nagy elszántságot halmoztak fel, számszerint pedig túlnyomó többségben vannak.

Az egyik oldalon állnak tehát a kicsik, akiket Isten szeret és szolgálatába fogad, a másikon a nagyok („die grossen Hansen“), akiket Isten megvet.⁷⁰ A nagyokat tovább így jellemzi: „Gyerekkoruktól kezdve mindig állatian tele ették, itták magukat, kényesen nevelkedtek, egész életükben nem volt egy nehéz napjuk, de nem is vállalnának egy ilyet az igazságért, sem egy fillér kamatjáról le nem mondanának érte, mégis ők akarnak a hit bírái és védői lenni.“⁷¹ Nincs a földön borzasztóbb — írja tovább, — mint az, hogy senki sem hajlandó magáévá tenni a szűkölködők ügyét, és így a nagyok kényük-kedvük szerint cselekedhetnek.⁷² „Nézd, az igazi uzsora, lopás és rablás az, ahogy uraink és fejedelmeink minden teremtményt birtokba vesznek. Övék a folyó hala, az ég madara, a föld termése (Ézsaiás 5, 8.). Közben a szegényekkel szemben törvényt látnak és mondogatják: Isten törvénye az, hogy ne lopj. Magukra azonban nem alkalmazzák. Ha aztán mindenkit vádolnak, és a szegény parasztnak és kézművesnek a bőrét nyúzzák le, és ha az ilyen a legkisebbet is véti, hadd akasszák fel, azt mondja erre Dr. Hazug (értsd: Luther): Ámen. Bizony, az urak maguk teszik ellenségükké a szegényembert. A felkelés okát nem akarják megszüntetni. Hogyne romolnék hát egyre tovább a helyzet. Ha ezt így kimondom, már lázadó is lett a nevem. Hát jó, legyen!“⁷³ A legnagyobb megvetéssel szól azokról is, akik csak pénzért hajlandók prédikálni a népnek.⁷⁴

„A népben nem kételkedem“ — írja Münzer,⁷⁵ és a szegény népet érti rajta. Míg Luther teológiájában helyet talál a felső és a középső rétegek világi ténykedésének értékelése, addig Münzer az alsóbb rétegeket értékeli. Nem társadalmi hasznuk és mennyiségi és helyzeti energiájuk miatt, mint a marxista

⁶⁹ *U. ott*, 213—8. Lásd a *Briefwechsel* 84. számú, 1525 május 9-én írt levelét is.

⁷⁰ „Gott verachtet die grossen Hansen... und nam auff zu seynem dienst die kleynen... Denn das ist gottes werck, er thut auff den heutigen tag nit anderst.“ *Emplössung*, 320—2.

⁷¹ „Sie haben jr leben zubracht mit thierischen fressen und sauffen von jugent auff zum aller zartlichsten erzogen, haben jr lebenslang keynen bösen tag gehabt, wollen und gedencken noch keynen anzunemen umb der Warheytt willen, eynen heller an jren zynsen nach zulassen, und wöllen richter und beschirmer des glaubens seyn.“ *Emplössung*, 531—5.

⁷² *Schutzrede*, 180—2.

⁷³ *U. ott*, 188—99.

⁷⁴ *U. ott*, 80—2.

⁷⁵ „... am volk zweiffel ich nicht.“ *Briefwechsel*, 6. fűgg., 146.

szocializmus, hanem aszkétikus-kiliasztikus teológiai összefüggésben, mint Istennek a kiválasztott népét, amely az élvezetek folytán még nem romlott el annyira, hogy igaz tanítók vezetése alatt meg ne találhatná az üdvösség útját, és polgára ne lehetne a bekövetkező új, teokratikus-patriárkális társadalomnak, nem úgy, mint az élvezetek folytán megromlott és alkalmatlan felső és középső rétegek.

A társadalom szerkezetének a kérdésében Luther állt ki a középkori szerkezet fenntartása mellett és így gyakorlatilag maradibb, mint Múnzer, aki a középkori társadalmi rendnek átalakításáért forradalmi harcot vállalt és szervezett. Múnzer ezen a ponton a leghaladóbb a reformátorok között és mozgalmát ebben a vonatkozásban jogosan nevezi Szmirin „népi” reformációnak.

El kell utasítanunk G. Franznak azt a több mint túlzó felfogását, hogy Múnzer nem volt őszinte, amikor a szegény néppel vállalt szolidaritást. Franz szerint Múnzer aszkétikus Isten országát akart a Földön alapítani és mindegy volt neki, kik lesznek annak tagjai, milyen társadalmi rétegekből kerülnek ki. A köznép csak jó propaganda-alany volt számára, tisztán eszköz és nem cél. Múnzer nem törődött a nép anyagi szükségleteivel és érdekeivel.⁷⁴ Franz fenti megállapításaiban vannak igazság-elemek, de túlfeszítik Múnzer eszméiben az aszkétikus összetevő jelentőségét és ezzel Franz elvétí Múnzer megértését, torzképet fest szándékairól. Múnzer céleszméi között ugyanis nem az aszkézis, a világmegvetés az első és a köznépen való segítség a harmadrendű, hanem a két cél teljesen egyenrangú, egymás mellé rendelt oly módon, hogy Múnzer célképezte a megtisztult, Istennel megbékélt, Istennel életegységbe jutott közösség. Az aszkézist azért értékeli, mert a megtisztulás, az Istenhez visszatalálás egyetlen útjának látja. A köznépet pedig azért értékeli, mert a köznépet tartja olyanak, amelyben kényszerű aszkézise folytán, ha nem is romlatlanul, de megőrződött a közösség. A felső társadalmi osztályok ellen azért hirdet harcot, mert főleg miattuk, egyfelől az élvezetek hajszolása, másfelől közösségi szolgálatuk elhanyagolása, sőt visszajára fordítása miatt romlott meg a közösség, és a közösségi élet meggyógyításának is ők állnak útjában. Konceptiója tehát nem a társadalom *egy része* számára szól, nem egy izlésirányé, egy aszkétikus szektáé, mint Franz véli, hanem az egész társadalomé, mint közösségé.

Múnzer egyházfogalmát tehát így is meg lehet határozni: *Egyház ott van, ahol a köznép van, és ahol a köznépet vezetői és igaz tanítói úgy gondozzák, hogy világias kívánságainak megoldóklése útján megtisztuljon, elnyerje Isten Lelkének ajándékait és reálisan is Isten közösségévé lehessen.*

A köznépek mint a társadalomban az élvezetek által meg nem rontott, a közösségi érzületet leginkább megőrző és gyakorló résznek a megbecsülésén alapulnak Múnzernek azok a demokratikus eszméi is, melyekkel a köznépek az ítélkezésben való részvétele és ellenállási joga mellett tör lándzsát. Így ír: „A kard hatalma az egész közösségé, mint ahogy azé az oldás és kötés kulcsa is. Dániel 7, 27. Jelenések 6, 15—17. Róm. 13, 1. és I. János 8, 7. szerint a fejedelmek nem urai, hanem szolgálói a kardnak. Nem tetszés szerint, hanem csak igazságosan szabad élniök vele. (V. Mózes 17, 18—20.). Evégből régi jó szokás szerint ott kell állni mellettük a köznépek, hogy Isten törvénye szerint igazságosan ítéljenek. (IV. Mózes 25, 35.) Vajon miért? Azért, mert a felsőség hamisan is ítélkezhet. (Ézsaiás 10, 1—2.) Akkor azonban a körülöttük álló keresztyének kötelessége megálljt mondani és ellenállni, mert Isten rajtuk kéri számon az

⁷⁴ Günther Franz: *Der deutsche Bauernkrieg*. 415—9.

ártatlan vért. (Zsolt. 79, 10.)⁷⁷ Münzer tudja, hogy mindez így kellene, hogy legyen, de nincs így. „Az a legiszonyosabb, hogy a bajba jutottak senki sem siet segítségére — folytatja. — A nagyok azt csinálják, amit akarnak.”⁷⁷

Mindaz, amit Münzer a közhatalomnak a nép ellenőrzése alá állításáról, az igazságtalanul ítélkező felsőséggel szemben az ellenállásnak nemcsak jogáról, de kötelességéről is elmond, gyökeresen demokratikus, de nem természetjogilag, hanem teológiailag megalapozott, Isten törvényének mindenkire egyformán kötelező érvényéből következik.

Ebben a világosságban kell megítélni Münzernek azokat a nyilatkozatait is, amelyek első hallásra szűkebb, szektás, kisközösségi egyházfogalomra emlékeztetnek. ^{77a}Ilyenről Münzer csak mint átmeneti valamiről ír, olyanról, ami éppen azért szükséges, hogy az egyház újra az egész közösségé lehessen. Münzer felfogása szerint Isten az egész közösséget a maga népévé választotta ki, és ebből csak azok maradnak kirekesztve, akik a közösségnek ellenségei. Münzer azonban úgy látja, hogy az ő idejében az egyház nem az egész közösségé. Inkább a köznép ellenségei uralkodnak benne. A köznép az „istentelen és tudatlan papok” miatt egyszerűen kiszorul az egyházból. „Ott áll a templomajtó előtt és várja, hogy egyszer jóra forduljon a helyzet.”⁷⁸ Ilyen helyzetben az igazi egyház, a választottak közössége nem azonos a megújulatlan külső egyházzal, nem azonos az egész néppel, hanem átmenetileg annál kisebb egységben van jelen. „Óh, hányszor rejtőzött már az örök ige a választottakba, mintegy kis Názáretbe a nagy keresztyénségen belül, mely üdén zöldel és virágzik a kereszt bölcsességében...”⁷⁹

De Münzer egyházfogalma nem kirekesztő vagy leszűkítő tendenciájú. Bizalmatlansággal csak a felső rétegek iránt van eltelve. Ezeket úgy tekinti, mint akik a szegény néptől való elkülönüléssel magukat szakították ki a közösségből. Nem hajlandó tűrni, hogy elfoglalják az egyházat és megszabják, ki tarthat abba.⁸⁰ Velük szemben, kik „mindenkit kirekesztenének, aki nem fogadja el betűrágó hitüket,”⁸¹ kifejezi azt a meggyőződését, hogy az evangélium most nagyobb elterjedés előtt áll, mint az apostolok idején. Sok ország és sok idegen nemzet választottjai fogják megelőzni a lusta és hanyag keresztyéneket.⁸² „Isten a pogányokból való új hajtásokkal fog benneteket a legnyilvánvalóbban megszégyeníteni.”⁸³ Münzer egyházfogalma nemzeti vonatkozásban annyira nem korlátozott, hogy a cseheknek jelentette ki, hogy országuk, Husz hazája lesz az igazi reformáció kiindulópontja az egész világon.⁸⁴ Nem azért tette a németet az egész istentisztelet nyelvéné, hogy hazájának szolgáljon nemzeti vonatkozásban, hanem apostoli buzgóságból. Jelszava ennél a munkánál: Ne rejtünk el semmit a világ elől! („Der ganzen Welt nichts zu verstecken!“)

⁷⁷ Schutzrede, 171—82.

^{77a} Vö.: O. Scheel: *Individualismus und Gemeinschaftschristentum in der Auseinandersetzung Luthers mit Karlstadt 1524—5*. Zeitschrift für Theol. u. K. 17. (1907) 352—75.

⁷⁸ „... das arme volck kan vor der vergiffet der gottlosen (előbb: von den ungelehrten) Pfaffen in sich nit kummen. Es stehet ein yeder noch raussen vorm tempel und erwartet wenss doch will ein mal gut werden.” *Emplössung*, 420—1.

⁷⁹ *U. ott*, 810—2.

⁸⁰ *U. ott*, 716—20.

⁸¹ *U. ott*, 720—1.

⁸² *U. ott*, 714—6.

⁸³ *U. ott*, 774—5.

⁸⁴ *Briefwechsel*, 150.

b) A „jelen időpont“ történet-teológiai felmérése.

A nagy fordulat Münzer szerint nem evilági okokból, pl. az elkeseredés felhalmozódásából és forradalmi kirobbanásából következik majd be, hanem Isten jelölte ki a fordulat időpontját, Ő hívja el és készíti elő azt a vezetőt és azokat a tömegeket, akik végrehajtják. Amíg Isten szabad jótetszéséből el nem hozza ezt a fordulatot, egészen érthető, hogy a bűnös emberiség, amely a Teremtő helyett a teremtményeket választotta szeretete tárgyául, nem Istentől retteg, hanem teremtményektől.⁸⁵ Ennek egyik megnyilatkozása a politikai szolgátság, a másik a bálványimádás. Isten azonban az általa megszábotott időben ígérete szerint kitölti Szentlelkét választottaira és azok lelkéből a teremtményekre irányuló szeretettel együtt kiszorítja a teremtményektől, fejedelmektől, uraktól, hanemis teológusoktól való félelmet is.

A nagy fordulat ideje elkövetkezett, hirdette Münzer. „Dánielnél napnál világosabban olvasható ez és az ötödik világbirodalom bukásának műve nagy lendülettel most megy végbe.“⁸⁶ „Ha nem szükséges a keresztyénségnek olyan apostolivá válnia, amint Csel. 2, 17. Joel próféta jövendölésének teljesedését elénk adja, akkor mire való a prédikálás...? Igaz az és bizonyosan tudom — folytatja, — hogy Isten Lelke most sok jámbor kiválasztottnak ezt jelenti ki: Egy nagyszabású, legyőzhetetlen, bekövetkezendő reformációra igen nagy szükség van és azt véghez is kell vinni, bárhogy védekezzék is ellene a mostani ember.“⁸⁷

A világtörténelmi fordulat bekövetkeztét a *Fürstenpredigt* és az *Emplössung* más-más bibliai ige alapján részletezi. A *Fürstenpredigt* Dániel 2. részét magyarázza, főleg a 44. és 45. verset, amit a továbbiak kedvéért idéznünk is kell. Dániel Nabukodonozor álmát magyarázza: „És azoknak a királyoknak idejében támaszt az egek Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol, és ez a birodalom más népre nem száll át, hanem szétzúzza és elrontja mindazokat a birodalmakat, maga pedig megáll örökké. Minthogy láttad, hogy a hegyről kő szakad le kéz érintése nélkül és szétzúzza a vasat, rezet, cserepet, ezüstöt és aranyat: a nagy Isten azt jelentette meg a királynak, ami majd ezután léssen...“ Az első, az aranyból való — magyarázza Dánielt Münzer — a babiloni birodalom, a második, az ezüst, a méd-perzsa birodalom, a réz a görög, a vas a római, „az ötödik pedig, a vasból és cserepből való, a mi mostani birodalmunk. Ez is szeretne kényszeríteni, de sárral van foltozva, amit figyelmes szemek látnak. Urak és papok ravaszságára és képmutatására épült. Csak úgy nyüzsögnek és kunkorodnak a papok, akik a kígyók (Máté 3, 7.) és a világi urak és fejedelmek, akik az angolnák. (III. Mózes 11, 10—12.) Óh, kedves urak, mily szépen odavág majd az Úr Isten vasvejszejével a vén cserépfazekak alá, (Zsolt. 2. 9.)“⁸⁸

⁸⁵ *Emplössung*, B.-szöveg, 193—7. (Hinrichs, 61.)

⁸⁶ *Fürstenpredigt*, 372—4.

⁸⁷ „Dann so die christenheit nicht solt Apostolisch werden Act. 2:16., do Johel vorgetragen wird, warumb soll man dann predigen?... Es ist wahr, und weiss vor wahr (sc.: fürwahr), das der geist Gottis itzt vilen ausserwelten frumen menschen offenbart eine trefliche unüberwintliche zukünftige reformation von grossen nöthen sein und es muss volführet werden, es were sich gleich ein itzlicher wie er will...“ *U. ott.*, 365—70.

⁸⁸ „... das funffte (sc.: Reich) ist das wir vor augenn haben, das auch von eysen ist und wollte gern zwingen, aber es ist mit kothe geflickt, wie wir vor sichtigen augen sehn eytell anschlehe der heucheley, die do krymmet und wymmet auff dem gantzen erdtreich... Die pffaffen und alle böse geistlichen seint schlangen, Matthei 3.

A hegyről kéz érintése nélkül leszakadt kő, amely letöri és szétzúzza az állóképet. Münzer magyarázata szerint a Szentlélek, aki a köznép.⁸⁹ mozgalmában egyre hatalmasabban bontja ki erejét és végül betölti az egész földet (Dániel 2, 35.)

Az ötödik birodalom bukásának ideje tehát elérkezett és gyors ütemben halad előre.⁹⁰ Münzer a *Fürstenpredigt*-et hallgató hercegekhez fordul: vegyék el Isten ígéjéből az ítéletet, ne hagyják többé félrevezetni magukat képmutató teológusaik által, ne engedjék feltartóztatni magukat Isten kitalált türelmére és jóságára hivatkozva. Mert a hegyről kéz érintése nélkül leszakadt kő máris naggyá nőtt. „A szegény laikusok és parasztok sokkal jobban látják ezt, mint ti.” Hála Istennek, máris olyan nagy, hogy abban az esetben, ha a hercegeket szomszédai az evangélium ügye miatt megtámadnák, ez utóbbiakat tulajdon népük üzné el.⁹¹ Münzer a *Fürstenpredigt*-ben még számít a fejedelmek közreműködésére a nagy átalakulásban, bár a hang, amelyen hozzájuk szól, rendkívül kemény és egyenes.

Az *Emplössung*-ban Münzer a nagy történelmi fordulatról Máté 9. 37—38-cal kapcsolatban tanít: „Az aratni való sok, de a munkás kevés, kérjétek azért az aratásnak Urát, hogy küldjön munkásokat az ő aratásába.” Ez a szentírási hely is ugyanazt mondta Münzernek, mint Nabukodonozor álma. „Az aratás ideje mindenütt itt van — írja. — Testvérek, a konkoly most mindenütt azt kiabálja, hogy még nincs itt az aratás. Óh, az áruló magát árulja el! A jellel együtt élő igazi keresztyének megnyerik a nagy fordulatot, ha mindenféle botránkozás árán is, (Máté 18, 7—9.)”⁹² Valamivel előbb arról írt, hogy az aratáshoz olyan igehírdetőkre van szükség, akiket Isten születésüktől erős kaszákká és éles sarlókká köszörült. Nem mindenki képes ellátni ezt a hivatalt; még ha a világ minden könyvét olvasta is. Olyan biztosnak kell lenni a hitében, mint azok voltak, kik a Szentírást írták.⁹³

c) Isten törvényének teljesülése az új korszakban.

Az új korszak a régítől nem abban különbözik, hogy más törvénye van, hanem, hogy az új korszakban a régi törvény végre teljesen érvényesül. „Mindazok, akik az eredendő bűnben vétkesek — írja, — a törvény által kell, hogy megigazuljanak, ahogy Pál is tanítja (Róm. 2, 12—13.)”⁹⁴ A törvény Münzer szerint olyanformán fog érvényesülni, hogy Isten azokat, akik mindig ki akarnak bújni alóla, tehát „az istentelen, élvezethajhászó urakat és teológusokat” elpusztítja, azokat pedig, akik hajlandók alávetni magukat a törvény érvényé-

---

und die weltlichen herren und regenten seint öle 3. Mos. 11. . . . Ach lieben herren, wie hubsch wirt der herr do unter die alten töpff schmeissen mit einer eysern stangen. Psal. 2!” *Fürstenpredigt*, 379—89.

⁸⁹ *U. ott*, 396.

⁹⁰ Lásd a 86. jegyzetet.

⁹¹ „Darumb yr aller thewrsten liebsten regentenn lerndt ewer urteil recht auss dem munde Gottis . . . Dann der stein an (sc.: ohne) hende vom berge gerissen ist gross worden, die armen leien und bawrn sehn yn viel scherffer an dann yr.” *U. ott*, 389—96.

⁹² „Die zeyt aber der erndten ist alweg da. Mathei am 9. Lieben brüder das unkraut schreyt yetzt an allen orten . . . Die recht yetzige christenheyt wirt den rechten schwanck nach allem ergernus gewinnen, Math. 13.” *Emplössung*, 708—11.

⁹³ „. . . sie gott vom anfang jres lebens geschliffen hat, wie ein starcke sensen oder sicheln. Es kann ein yeder diss ampt nicht versorgen . . .” *U. ott*, 652—57.

nek és ezt belső gyötrelmeikben, önmaguk megüresítésében, az élvezetektől való elfordulásban meg is teszik, megigazítja. A törvény az egyik esetben pusztít, a másikban megszabadít. „A választott nem akar menekülni a törvény kínja elől” — írja. A törvény nemcsak magáért a büntetésért pusztít, hanem azért is, „hogy az Atya szigora az istentelen keresztyéneket eltávolítsa az útból... hogy az igazaknak helyük és idejük legyen Isten akaratát tanulni. A mostani zsarnokság alatt egyszerűen lehetetlen, hogy csak egyetlen keresztyén is üdvös szemlélődésbe merülhessen.”

d) A reformáció és a kard. Münzer küldetéstudata.

Münzer szerint az új korszak kivívásának eszköze az erőszak, a kard. Aratás idején az Isten földjéből ki kell szaggatni és meg kell semmisíteni a konkolyt, írja. Mint ahogy az élet fenntartásához ételre és italra van szükség, éppúgy szolgál a kard eszközül az istentelenek megsemmisítésére.⁹⁴ Ez elsőrenden a fejedelmek feladata. De ha nem teljesítik, akkor elvételük tőlük a kard. Másképpen nem juthat a keresztyén egyház újra eredeti állapotába.⁹⁵ „Mert az istenteleneknek nincs joguk élni, csak ha, és ahogy a választottak megengedik. (II. Mózes 23, 29—33.)”⁹⁶ „Krisztussal, az apostolokkal, Pállal és az egész isteni törvénnyel együtt azt mondom, hogy az istentelen felsőbbiséget, különösen a papokat és szerzeteseket meg kell ölni.”⁹⁷ V. Mózes 7, 5-öt idézi és alá is húzza: „Nem kell könyörölni az istenteleneken! Ezt a parancsot Krisztus nem törölte el, hanem segíteni akart, hogy betöltsük. (Máté 5 : 17.)”⁹⁸

Saját küldetéséről kialakult felfogását a *Fürstenpredigt* hallgatóságának így adja elő: „Új Dánielnek kell támadni, aki megmagyarázza Isten rátok tartozó kijelentését. Ez az új Dániel álljon legelől, mint Mózes, ő járjon az élen. Az ő feladata, hogy kibékítse a haragvó fejedelmeket az elkeseredett néppel.”⁹⁹ „Hogyan? Nem másként, mint az evangélium útjában álló gonoszok eltávolításával, ha csak nem akartok inkább ördögök lenni, mint Isten szolgálói. (Róm. 13.) Nem szabad kételkednetek, mert Isten minden ellenséget porba zúz előttemek.”¹⁰⁰ Ellenkező esetben a fejedelmeket fogja összetörni a „nagy kő”¹⁰¹

Az *Emplössung*-ban így ír saját küldetéséről: „Avégből, hogy a szent egyház a keserű igazság által megújuljon, Isten kegyelmi ajándékokban gazdag szolgálójának kell fellépni Illés szellemében (Máté 17, 3. I. Kir. 18, 1. Jel. 1, 15.) és neki kell a nagy változást elindítani. Bizony sok ébresztés szükséges az egyházban, hogy a keresztyénséget lángoló buzgósággal tisztára söpörjék az istentelen uralkodók szennyétől. De előbb a köznépet is nagyon keményen büntetni kell a rendetlen élvezetek miatt, amikre buján szórja szét idejét és mert nincsen kitarása komoly hitbéli szemlélődéshez.”¹⁰²

⁹⁴ „... wie uns essen und trincken ein mittel ist zu leben, also nötlich ist auch das schwerdt die gotlosen zu vertilgen. Rom. am 13.” *Fürstenpredigt*, 522—3.

⁹⁵ *U. ott*, 523—34.

⁹⁶ „Dann die gottlosen haben kein recht zuleben. allein was yhn die ausserwelten wollen günnen, wie geschriben steet im buch des aussgangs am 23.” *U. ott*, 563—5.

⁹⁷ *U. ott*, 547—50.

⁹⁸ *U. ott*, 494—8.

⁹⁹ *U. ott*, 417—20.

¹⁰⁰ *U. ott*, 431—5.

¹⁰¹ *U. ott*, 428—30.

¹⁰² *Emplössung*, 538—45.

Münzer tehát abban hitt, hogy az „ötödik birodalom“, azaz saját korának társadalmi rendje fejedelmeivel, püspökeivel, kolostoraival és váraival, földesuraival és jobbágyaival közvetlenül a bukás előtt áll és a nagy fordulat vezetésére Isten őt magát hívta el. 1523 október 4-én a szász választófejedelemhez intézett beadványában írja, hogy egyre inkább azzal foglalkozik, miként lehetne a „szűkölködők ércbástyájává“.¹⁰³ Ezzel a kifejezéssel egy év múlva újból találkozunk az *Emplössung* belső címoldalán, mint Jer. 1. 1—10. és 1, 18—19. jelszó-szerű idézetével, de egy sokatmondó, saját küldetését és a harc célját deklaráló hozzátoldással együtt. Ide iktatom az idézet második felét, kiemelve Münzer hozzátoldását: „Ércbástyává teszlek a királyok, fejedelmek és papok és a nép ellen. Viaskodni fognak ugyan ellened, de a győzelem csodálatos az erős, istentelen zsarnokok bukására“.^{103/a}

Az *Emplössung* bevezetésében szól Münzer kevésbé határozott hangon is saját küldetéséről, inkább a saját maga-odaszánására, mint Isten választására utalva. Így ír: „Minthogy a munka nehézségétől félve senki sem akar odaállni a hajó kormányához, én nem maradhattam veszteg“.¹⁰⁴ Ezen a helyen tanítói tennivalókról van szó. Az *Emplössung* hangja általában tartózkodó, „ezidőszert nem lehet másként keresztyénségre tanítani, mint a Szentírás magyarázatával“ — mondja itt Münzer.¹⁰⁵ Ernst von Mannsfeld grófhoz intézett ultimatív levelét viszont így írja alá: „Th. M., a hitetlenek elrontója“.¹⁰⁶

e) Joachim de Floris és a táboriták apokaliptikájának hatása

Münzer középkori elődökre támaszkodott, amikor azt hirdette, hogy a „jelenlegi birodalmat“ fel kell váltania az örökkévalónak és hogy az utóbbinak előkészítése az istentelenek kiirtása. Mint ahogy Szmirin kimutatja, Münzer ebben joachimita és táborita eszmék hatása alatt állott, de ezeket bizonyos önállósággal alkalmazta.

Joachim de Floris (1132—1202) „*Concordia novi ac veteris testamenti*“ (Vence, 1519.) című művében a világ történetét három korszakra osztotta fel. Az elsőben az emberek „test szerint“, testi kívánságok szolgátságában éltek, a választottak rendje a házasoké (conjugatorum). Ez a korszak Ádámtól Krisztusig tartott. A Fiú az első korszakban „tudott böjtölni és túrni“ és ezzel megteremtette a második korszakot, amely Krisztus után 1260-ig tart és átmenetül szolgál „az első ember eredeti állapotának helyreállításához“. A második korszakban az emberek test és lélek szerint élnek, a választottak rendje a papoké (clericorum). Krisztus az igazi pap. A harmadik korszakban az emberek „lélek szerint“ fognak élni. A választottak rendje itt a barátoké, mely nursiai Benedekkel már a második korszakban megjelent, de a harmadikban lesz általánossá. Míg az első korszak az Atyáé és a szolgáké, a második a Fiúé és a gyermekeké, a harmadik a Szentléleké és a barátoké (amicorum), akik Istent „szemtől szemben látással“ (in contemplatione) tisztelik.¹⁰⁷

Joachim nem mondja, hogy a harmadik korszak magától következik be. sőt

¹⁰³ Meusel: I. m. 148.

^{103/a} „Eyn eyserne maure wider die Künig, Fürsten und Pfaffen und wider das volck ist dargestellet. Sie mügen streitten, der sig ist wunderlich zum untergang der starcken gottlosen Tyrannen.“

¹⁰⁴ *Emplössung*, 30—1.

¹⁰⁵ *U. ott*, 14—5.

¹⁰⁶ Meusel: I. m. 147—8.

¹⁰⁷ *Protocol*, 92. a. 1.

hatalmas küzdelemről ír. mielőtt eljönne a béke, de határozatlan formában.¹⁰⁸ Azt is írja, hogy a harmadik korszak eljövetelekor mindazok elvettetnek, akik a második korszak állapotában voltak.¹⁰⁹

Igen erős hatásokat fogadott el Münzer a táborita mozgalomtól is, főleg a nagy fordulattal kapcsolatban szükséges erőszakos módszerre és némileg az új korszak belső tartalmára nézve is. Ez utóbbi hatás sokkal halványabb. A táboriták apokaliptikus teológiáját abból a 72 tételből ismerjük, amelyet ugyan ellenfeleik állítottak össze, de amelyet a táboriták is vállaltak.¹¹⁰ Az 1. tétel szerint 1420-ban elkezdődött a jelen világ vége, azaz minden istentelen megsemmisítése. A gonoszok iránt nem kell irgalmat gyakorolni. Nem Krisztust kell utánozni, hanem izzó dühvel, kegyetlen és igazságos megtorlással kell cselekedni. Minden hívő tartozik megmosni kezét Krisztus ellenségeinek vérében. A táboriták mindenkit kényszerítettek a csatlakozásra. Aki megtagadja, azt „meg kell semmisíteni, mint ördögöt, megölni, mint sátánt, vagyonat pedig szét kell szórni”.

Münzer a táboritáktól tanulta az ószövetségi parancsok közvetlen alkalmazását saját korának dolgaira. Tőlük vette pl. hogy Isten az istentelenek könyörtelen fegyveres kiirtását parancsolja. A táboritákhoz hasonlóan Münzer is mindenkit kényszerítendőnek tartotta a mozgalomhoz való csatlakozásra. Az új korszak képe azonban Münzernél egyfelől nem olyan élesen kirajzolódott, másfelől pedig nem olyan kirekesztő, szektás elképzelésű, mint a táboritáknál. A táboriták szerint az új korszakban nem fizetnek adót, nem lesznek világi hatóságok. A nők testi megtermékenyítés és fájdalom nélkül szülnek. Végbemegy a választottak első feltámadása. Élvezeteket, italozást nem tűrnek. Nem lesznek papi jövedelmek. A legegységesebb szükségletekre sem lehet a papoknak vagyonuk. A kis gyermekeket nem keresztelek meg. A könyv-Biblia helyt ad majd a törvénynek, mely a szívbe van beírva és nem ember tanítja majd az embert, hanem Isten tanít majd mindenkit. Ezekből az elképzelésekből mindazt átültették a valóságba, ami tőlük függött.

A táborita eszmék szektás volta abban nyilvánul meg a legélesebben, ahogy szövetkezésük és fegyveres akciójuk végső célját elképzelik. Addig kell harcolni, tanítják, amíg minden hívő össze nem gyűlt annak az öt városnak valamelyikében, amelyeken kívül nem lesz kegyelem az utolsó ítélet napján. A táborita akció végső célja tehát az, hogy a mozgalom tagjai másokat megelőzve elfoglalják a kedvező helyeket az utolsó ítélet idejére.

Münzer, legalább is a fennmaradt adatok szerint, szertartási és vagyoni jogi vonatkozásban nem ment olyan messze, mint a táboriták. Nem törölte el a misét, amit az újrakeresztelők szemére is hánytak. Nem törölte el a papok javadalmazását sem; csak jelentékenyen csökkenteni akarta, de meghagyta a tizedet. Abban a kérdésben azonban, hogy milyen körre terjed ki az új korszak, kik lesznek annak részesei, Münzer messzebb ment, mint a táboriták. Nem korlátozta az új korszak résztvevőit az öt város népére. Münzer szemlélete az, hogy minden népnek és nemzetnek ott a helye az új korszak életében. Csak a köznép ellenségeinek kell előbb elpusztulniuk.

¹⁰⁸ „... post magnos agones et certamina pacem victoribus imperitari”. *Protocoll*, 101. a.

¹⁰⁹ U. ott, Joachimhoz vö.: Pl. Fournier, *Études sur J. de Flore et ses doctrines*, Paris 1909. és Herb. Grundmann: *Studien über J. v. Fl.*, 1927.

¹¹⁰ Laurentius de Březová krónikája „De gestis et variis accidentibus regni Boemiae”, közli K. Höfler: *Geschichtsbücher der husitischen Bewegung in Böhmen*. Bécs, 1856., valamint *Fontes rerum Bohemicarum*, Bd. V.

f) Münzer mozgalmának célja

Ezt a kérdést talán fel sem kellene vetni, mert az eddigiekből eléggé tisztázódott, ha nem állítaná fel és nem védelmezné Szmirin azt a tételt, hogy Münzer mozgalmának végső célja nem vallási jellegű, hanem immanens, erkölcsi és társadalmi. A legfőbb tennivalón — Szmirin szerint — Münzer ezt értette: „a részek kötelesek az egészhez igazodni“ és „meg kell szilárdítani a világban az egyetemes elv uralmát.“ (209. l.) „Az egyéni hajlamok kielégítése rossz és istennek nem tetsző; az emberi magatartás kiinduló pontja az egyetemesség és az egyetemes haszon elvének uralma kell, hogy legyen. Noha ezek a tételek erősen aszkétikus formában fejeződnek ki, pozitív társadalmi és erkölcsi elv nyilvánul meg bennük.“ (61—62. l.)

Szmirin maga is látja, hogy Münzernél az, amit ő „pozitív társadalmi és erkölcsi elv“-nek nevez, „erősen aszkétikus formában“ fejeződik ki. Mi azonban nem tekinthetjük az „aszkétikus formát“ Münzernél pusztán formának Szmirin bizonyítási kísérletei után sem, amelyeket ezután sorra veszünk, hanem ez az ún. aszkétikus „forma“ Münzernél maga a tartalom.

Münzernél a végső cél nem evilági, immanens, hanem vallási. A Münzer értékelésében uralkodó ellentétpár nem egyszerűsíthető az egyéni és az általános, a magánérdek és a közérdek ellentétére, hanem az az ellentét ez, amely a teremtmények szeretete és az egyedül Istenben való gyönyörködés között feszül. Münzer számára a történelem célja a választottak visszakerülése az Istennel való közösségbe, az istengyermekség realizálódása, az Isten közösségében való megistenülés. Figyeljük meg, hogy ír erről: „A mi feladatunk, hús-vér földi embereké, hogy Krisztus emberré létele által istenek legyünk, tehát Vele együtt Isten tanítványai, hogy Ő maga tanítson és tegyen istenekké. Sőt még ennél is több, az, hogy teljességgel átváltozzunk a Vele való egyléletre, hogy földi életünk mennyei élet legyen. (Fil. 3. 20—21.)“¹¹¹

Ilyen egyértelműen vallási célmeghatározások állnak szemben néhány olyanal, amellyel Szmirin ebben a kulcsszerepet betöltő kérdésben Münzer végső céljának evilági jellegét igyekszik igazolni. Most Szmirin bizonyítékait vesszük sorra.

A prágai felhívás első változatának elején áll ez a mondat: „Az egész az egyetlen út ahhoz, hogy valamennyi részét megismerjük“.¹¹² Egy 1521 június 15-én keltezett levél hátlapján ezzel némileg rokonértelmű feljegyzés áll: „A teremtmények tudományának az egészből kell kiindulnia, mely tudomány a legjobb, mert Isten kezének munkáiról szól, mely tudomány éppolyan dicséretre méltó, mint a teológia, ha egészben értjük“.¹¹³ Szmirin úgy magyarázza ezeket a helyeket, hogy összefüggésbe hozza olyan tételekkel, amelyeket J. Camerarius Melanchtonnak általa megírt életrajzában mint a „zwickauai próféták“ nézeteit

¹¹¹ „... wir fleyschlichen yrdischen menschen sollen götter werden durch die menschwerdung Christi und also mit jm gotes schüler seyn, von jm selber gelert werden und vergottet seyn. Ja wol vil mehr, in jn gantz und gar verwandelt. auff das sich das yrdische leben schwencke in den hymel. Phil. 3 : 20—21.“ *Emplössung*, 228—32.

¹¹² „Ich habe gar von keynem gelerten dye ordnungk gots in alle kreaturn gsatzt vorgenommen ym allergrinsten wortlin, unde das gantze eyn eyngher weck alle steyle (6 Theile) czu erkennen...“ *Briefwechsel*, 6. függ. 140. Az eredeti szövegeket idézi Szmirin, 59.

¹¹³ „In toto exordienda est omnis scientia creaturarum, que est optima, nam est de operibus manuum suarum que eque laudabilis est sicut scientia dei, cum in toto intelligatur.“ *Briefwechsel*, 24. sz. Szmirin, 60.

ad elő: „Mindazok, akik egyéni hajlamaikat nem a közjó érdekében elégitik ki, hanem akik csupán élvezeteket hajhásznak és a büszkeség és a gőg hatalmába kerülnek, távol állnak minden jámborságtól, erénytől és igazságtól.”¹¹⁴

Szmirin ebben a Camerariusnál talált ellentétben: élvezetkielégítés, szemben a közérdekkel, véli megtalálni a Münzer számára alapvető, teológiájának és gyakorlati tevékenységének egyaránt alapul szolgáló értékelést. Ezeknek a tételeknek alapvető gondolata az — írja Szmirin, — hogy a világnak a gonosz hatalmából való megszabadítása, vagyis „megigazulása”, magában a világban történik meg és az ember társadalmi magatartásának egyik aktusa épp az, hogy minden személyi és egyéni elemet leküzd magában és alárendeli az általánosnak. Münzer törekvése az, hogy az egyént alárendelje az általánosnak az ebben leginkább érdekelt szegény népnek az aktív részvételével. Münzer legfőbb érdeme Szmirin szerint az, hogy ilyen rendkívül modern, jövőbe látó, társadalmilag haladó és reális eszmét képviselt, bár teológiai köntösbe öltöztetve, és a divergens erők, különösen a polgárság ellenállása miatt végül is siker nélkül.

Münzer vezéreszméjének azonban nemcsak a köntöse teológiai jellegű — mint Szmirin véli, — hanem az eszme maga is az. Az ellenkező felfogás igazolására a prágai felhívásnak és az 1521 június 15-iki levél hátlapjának idézett helye nem alkalmas, mert nem a szóbanforgó kérdéstről van benne szó. Camerarius jellemzésével kapcsolatban viszont joggal fel lehet tenni a kérdést, hogy szabad-e azt Münzerre vonatkoztatni, Münzer célmeghatározásaként elfogadni?

A prágai felhívásban és az 1521 június 15-iki levél hátlapján csak annyit mond Münzer, hogy a részt az egészből lehet és kell megismerni. Ez tudományelméleti és nem társadalomelméleti megállapítás. Különösen a második, a levél hátlapján álló mondat beszél világosabban. Az van benne, hogy a természet megismerésében nem szabad a részekből kiindulni, empirikusan és induktíve, hanem az egészből, azaz Istentől kell kiindulni. Így lesz majd a természet tudománya eppolyan dicséretreméltó, mint az a teológia, amely nem vész el a részletekben, hanem a lényegnél, Istennél marad és ahhoz vezet. Ez a feljegyzés a természetkutatás alárendelését tartalmazza a teológiával, a vallási érdekekkel szemben. Semmiképpen nem olvasható ki belőle az a társadalometikai tétel, hogy az egyént alá kell rendelni a közérdeknek.

Camerarius idézett mondataiban előfordul a magánélvezet-közhaszon ellentét. Az nem adna okot kifogásra, hogy nem Münzer, hanem a „zwickauai próféta” jellemzésére szolgál. Nagy kérdés azonban, hogy vajon a „közhaszonnak” („*commodis publicis*”) kifejezés, amely most itt fontos, Münzer kifejezése volt-e, vagy pedig inkább a Camerarius, és még inkább a Melanchthon szótárából vett terminus éppúgy, mint ahogy melanchthoni az ugyanezen idézetben szereplő „*religiosa pietas*” vagy a „*studium honestatis et virtutis*”. A Münzer tollából fennmaradt és hozzáférhető anyag vizsgálata arról győz meg, hogy Münzerre ez a fogalompár: magánérdek-közérdek egyáltalán nem jellemző, sőt kétes, hogy leírta-e akárcsak egyszer is. Ennek a megállapításnak ellene látszik mondani az a körülmény, hogy a parasztháborúban nagy szerepet játszó „Artikelbrief”-ben (Cikkelylevél) többször előfordul a „közös haszon” kifejezés. A Cikkelylevél szerint a „Keresztyén Egyesülés” hivatott a keresztyénség közös hasznát és a

¹¹⁴ „... qui suis cupiditatibus privatim servirent non commodis publicis... a religiosa pietate studioque honestatis et virtutis alienos...” *Vita Philippi Melanchthonis*, Leipzig, 1723. 45.

testvéri szeretetet helyreállítani, építeni és megsokasítani.¹¹⁵ Ha igazolni lehetne, hogy az „Artikelbrief“-et Múnzer fogalmazta, Szmirin tétele sokat nyerne valószínűségben. Az „Artikelbrief“-ben sok olyat találunk, amit máshonnan Múnzer nézeteként ismerünk. Pl. az „Artikelbrief“ a két szemben álló felet szintén egyfelől a „szegény, közönséges, falusi és városi népben“, másfelől „az egyházi és világi urakban és hatóságokban“ jelöli meg. Követeli továbbá, hogy „világi átokkal“ kell sújtani azokat, akik nem hajlandók belépni a „Keresztyén Egyesülésbe“. A várakat és a kolostorokat azonnali hatállyal világi átok alatt állóknak nyilvánítja. Mégis más okok miatt, legfőképpen nyelvezete miatt az az általában elfogadott nézet, hogy az „Artikelbrief“-et nem Múnzer fogalmazta. Nem nyelvezeti okok alapján ezt Szmirin is megengedi (322. l.). A „gemeiner christenlicher nutz“ kifejezés többszöri használata azonban erősen fogalmazási jellegű és az „Artikelbrief“ éppen ama kifejezéseinek egyike, amelyek nem múnzeri színezetűek.

Szmirin Múnzernek a következő mondatából is kiolvashatónak véli, hogy Múnzer a legfőbb célon ezt értette: „Meg kell szilárdítani az egyetemes elv uralmát“ (209. l.): „Azért bűnhődött Krisztus az Ádám által okozott kárért, hogy a részek az egészhez húzzanak...“.¹¹⁶ Azonban az ebben a mondatban szereplő „egész“ korántsem Szmirin „egyetemese“, hanem Krisztus. Megszokott teológiai kifejezés. Pál nyomán, hogy amint egy emberen át jött be a világba a bűn, ugyanúgy egyen át jött a kegyelem is (Vö. Róm. 5, 12—21.). A részek és az egész emlegetését Múnzer Taulertől tanulta és Istenre, vagy Krisztusra koncentráló vallási értelemben használja.

A végső céllal és Isten akaratával ellentétes pólus Múnzernél a testi élvezet, a „Lust“. Konceptiója kedvéért ezt a szót Szmirin „egyéni kívánságok“-nak fordítja és értelmezi (pl. 208. l.). Az „Emplössung“ 645. sora Keresztelő Jánossal kapcsolatban ezt a kifejezést használja: „Entfremdung der Lüste“. Szmirin így fordítja le: Az egyéni kívánságok megsemmisítése. Azonban a „Lust“ itt is és máshol is olyasvalamit jelent, amit Múnzer nem azért ítelt el, mert egyéni. Szmirin közérdeken, egyetemesen, általánosan tulajdonképpen a kívánságok erkölcsileg szabályozott, összehangolt rendszerét, nem pedig azok kiküszöbölését érti. Ezzel szemben Múnzernél a „Lust“ a helyes életnek akadálya, ellentéte akkor is, ha összehangolatlan, ha „egyéni“, de akkor is, ha társadalmilag összehangolt.

Szmirin számtalanszor megismétli könyvében, hogy Múnzer a legfőbb célon evilági valamit értett, az egyes ember alárendelését a társadalomnak, a társadalmi igazság megerősítését.¹¹⁷ Tételét nem igyekszik újból és újból bizonyítani, hanem ismételten visszautal arra az egy bizonyítási kísérletre (a prágai felhívás, az 1951 június 15-iki levél és a Camerarius féle idézet alapján), amelynek ki nem elégítő voltát, úgy véljük, hogy már kimutattuk.

„Evilági“ valamit értett Szmirin szerint Múnzer a tisztítótűzön és a mennyországban is. Így ír erről: „Az ember egyéni szükségleteinek állandó legyőzését, amely a benne levő pozitív szociális elv folytán lényegében, alapvetően különbö-

¹¹⁵ „... darmit gemeiner christenlicher nutz und brüderliche liebe wiederumb uffgericht, erbawen und gewerett werde. Wo ir das thünd, beschiecht daran der will Gottes in herfilling sines gebotts von brüderlicher liebhabing.“ Heinrich Hugg's *Vilinger Chronik von 1495—1533*. Tübingen. 1883. 161. b.

¹¹⁶ „Darum hat Christus den ganzen Schaden Adams gebüsst, das sich die Teile zum ganzen halten sollen...“ *Briefwechsel*, 46. sz.

¹¹⁷ Pl. a 64. 72, 136, 270, 558, 560. lapon.

zik a közönséges értelemben vett aszkétizmustól — ezt az állandó önmegtartóztatást tartja Münzer a tisztító helynek...“ (64. l.) „A mennyország Münzer számára csupán a földi élet teljes tökéletességét jelentette“ (560. l.). Szmirinnel szemben persze teljes mértékben hangsúlyozni kell, hogy a mennyország Münzernél az Istennel közösségre lépés, a megistenülés állapotát jelentette a szónak az „evilágival“ ellentétes, azzal szembeállított értelmében. Isten szeretete Münzernél nem fér össze a teremtmény szeretetével.

Az az élet, amelyet Münzer ki akart terjeszteni az egész emberiségre, az Istenben való örvendezés élete. Az aszkézist ezért kell gyakorolni. A végső cél nem az „evilági“ javakban való részvétel kiterjesztése, hanem a végső cél elérésének éppen feltétele e javak élvezetének a minimális körre szorítása, a megmaradottnak pedig úgyszólván „élvezetnélküli élvezése“. Legfeljebb azok számára jelenti ez az evilági javak nagyobb bőségét, akiknek addig a minimumban sem volt részük. Ha nem is teljesen mellékes eredmény is ez Münzer szemében, a főcél mégsem ez.

Münzernél a várt nagy fordulat magával hozza a politikai és gazdasági elnyomás megszüntetését is, de a változás nem a világi szükségletek fokozódó kielégítésének a vonalán halad tovább, hanem ezen a vonalon a minimális színvonalat elérve élesen megakad és ezután éppen a minimálison túli szükségletek kielégítésének megtagadása útján reméli a „belső“ felemeltetést, az egyesülést Istennel. Isten országa Münzernél nem a fokozódó vágykielégítésben, a fokozódó civilizációban és kultúrában valósul meg, mint pl. Rothe-nél, hanem éppen a vágykielégítés ellenében. Semmiképpen nem fogadható el tehát Szmirinnel ez a végkövetkeztetése: „Münzer a felsőbbrendű ember eszméjét nem az aszkézisre építi fel, hanem az »egyszerű ember« anyagi, »világi« szükségleteinek kielégítésére: az egyszerű nép csak ebben az esetben tud felemelkedni az örökkévalóság gondolataig“. (253. l.)

6. Münzer mint a parasztháború szervezője és irányítója

Elbeszélő jellegű képet nem szándékozunk adni Münzer forradalmi szervező és irányító tevékenységéről. Célunk elsősorban Münzer eszmevilágának a rekonstruálása volt, hogy annak a parasztháborúban betöltött szerepét értékelhessük. Az eddig Münzerről mint teológusról kialakult kép kikerekítése és konkretizálása céljából mégis ide vesszünk egy-két adatot és megjegyzést Münzerről, mint a gyakorlat emberéről is.

Münzer önmagát érezte Mózesként elhívottnak, hogy a köznépre támaszkodva elhárítson minden akadályt a világtörténelmi korszakváltozásnak, az egyház és a társadalom megújulásának, a Szentlélek szabad munkálkodásának az útjából, hogy kiirtsa a régi hatalmukhoz ragaszkodó világi és egyházi urakat, lerombolja váraikat és kolostoraikat. Ez volt a világosan meglátott cél. Mit tett, mit tudott tenni Münzer e cél gyakorlati megvalósításáért?

Nagyszerű szervezőnek bizonyult úgyszólván az összes elégedetlenek, de különösen az alsóbb rétegek irányában. Pedig meglehetősen különböző érdekeket és kívánságokat kellett közös nevezőre hoznia. Ott voltak elsősorban a városi plebejus elemek különböző árnyalatai, az elszegényedett céhmesterek, az átmeneti helyzetben levő mesterlegények, a városba szökött parasztok és az elbocsátott szolgák.¹¹⁸ Münzer maga mögé tudta állítani nemcsak ezeket, hanem

¹¹⁸ Vö.: Fr. Engels: *A német parasztháború*. Bp. Szikra 1949. 29—30.

— bár kevésbé tartósan — azokat a középpolgári elemeket is, amelyek az uralkodó városi polgárisztokrácia leváltása és a feudális országos rendek súlyvesztése erejéig érdekelték voltak a viszonyok változásában. Végül, de nem utolsósorban, ott voltak a parasztság hatalmas és szétszórt tömegei, jogok és anyagi helyzet szempontjából kisebb-nagyobb különbségek által elválasztva. Egyetlen jól megválasztott közeli célképzet mint jelszó, ti. a várak és kolostorok lerombolása, elegendő volt, hogy egyesítse és Münzer mellé állítsa a felsoroltakat. Ez a jelszó a feudális rend bukását foglalja magában, ebben pedig a különböző elégedetlen rétegek egyaránt érdekeik helyes kifejezését és jó eszközt látták és mindaddig kitartottak Münzer mellett, amíg győzelme lehetségesnek látszott.

Münzer forradalmár szervező tehetsége nemcsak abban mutatkozott meg, hogy egyetlen jelszóval egy táborba tudta egyesíteni az egész köznépet, sőt még a középrendűek közül is némelyeket, hanem abban is, hogy *egy* táborban állónak tudta feltüntetni a társadalom egész másik részét, és hogy ezeket az ellenkező oldalon állókat vallásilag diszkriminálta. Azt tanította, hogy ezek Isten parancsa ellenére jutottak hatalmukhoz és vagyonukhoz, továbbá, hogy e hatalom és vagyon élvezete és az ahhoz való ragaszkodás büntett Isten és választottai ellen. Ezzel a társadalmi érdekellentétet és harcot vallási és etikai harccá mélyítette. Az ellenség megsemmisítése így vallási és etikai követelménynek minősült. Ugyanígy vallási és etikai jogosultságot kapott az ingadozóknak a kényszerítése a csatlakozásra: Isten határozott akaratával szemben senkinek sincs joga semlegesnek maradni.¹¹⁹ A harcnak vallási és etikai megalapozása magasfokú hivatástudatot és igen nagy külső tekintélyt biztosított azoknak, akik élenjáró szerepet vállaltak. Végül a vallási és etikai megalapozás kivette a mozgalmat a helyi jellegű érdekek füllelt korlátai közül és tág, elvileg nemzetközi távlatokkal, a legteljesebb nyilvánosság öntudatos keresésével töltötte meg.¹²⁰ Münzer vallási alapozást tudott adni a német parasztnak, városi plebejusok és kispolgárok szétszórt és különböző törekvéseinek és ezzel azokat egyetlen mozgalommá tömörítette.

A társadalmi és a vallási motivációnak ez az összekapcsolása és a vallásinak előtérbe állítása nem teljesen Münzer eredeti találmánya. Mint Elben kimutatta,¹²¹ a parasztháború lavináját a Habsburg családnak Svájccal határos délnémet birtokain éppen az indította el, hogy ott a parasztnak nemcsak mint olyanokat kezelték mostohábban az átlagnál, hanem elnyomták (az inkább városi) reformációs törekvéseiket is. A két sérelem egymáshoz kapcsolódott és ezzel általános jelentőségre, mintegy mélyméretre, érzelmi komponensekre tett szert és sok egyébként elfojtott keserűség *egyszerre* való kioldására lett alkalmassá. A társadalmi sérelem adta a fűtőerőt, a vallási a szárnyakat.

¹¹⁹ Egy példa a sok közül: Münzer 1525 márc. 9-én a Mühlhausen határában polgárőrségi gyakorlatokat végző népet felszólította, kezük felemelésével tegyenek esküt, hogy haláláig kitartanak Isten ígéje mellett, amelyet el akarnak venni a néptől és amelyet harcban kell megvédelmezni. Azokat, akik nem hajlandók esküt tenni, felszólította, álljanak külön csoportba. Nem tudjuk, mi lett volna a felhívás eredménye, mert a polgármester, von Bodungen, akinek azután éppen emiatt távoznia is kellett, megakadályozta az elkülönítést. Szmirin, 515—6.

¹²⁰ Münzer a könyvsajtót felhasználta ellenfeleinek leleplezésére. Ugyanezt egészen széles körben ajánlotta utánzásra elvbarátainak. Egy konkrét esetre lásd: C. Förstemann: *Neues Urkundenbuch, etc.* Hamburg, 1841. 19. szám, 255.

¹²¹ Arnold Elben: *Vorderösterreich und seine Schutzgebiete im Jahre 1524.* Stuttgart, 1889.

A parasztek helyi gazdasági és igazságszolgáltatási sérelmei általános vallási motivációval társultak Münzer bekapcsolódását megelőzően is. A Bundschuh-zászló (a bocskorról, a parasztmozgalom jelvényéről) felirata ez volt: „Semmit, csak Isten igazságát!” (Nichts, denn die Gerechtigkeit Gottes!) A Keresztyén Egyesülés minden tagjának napi öt Miatyánkot és Üdvözlégyet kellett tagsági kötelezettségként elmondania. Említsük meg, hogy ezek a vallási elemek át-hidalásul is szolgálták a városi polgárság elégedetlen elemei felé.

Münzer ilyen előzmények után lépett fel. De ő nem elégedett meg azzal, amivel elődei, hogy ti. a parasztek és a plebejusok néhány többé-kevésbé jelen-tős reformkövetelését vallási követelményként fogalmazza meg, hanem teológiai-lag indokolva azt a jelszót adta ki, hogy az egész, várakra és kolostorokra épülő feudális rendnek meg kell semmisülnie. Ez tette Münzert a parasztforradalom legfontosabb szervezőjévé.

De nemcsak szervezőnek volt kiváló, hanem forradalmi szónoknak is. Né-hány részletet közlünk egyik kiáltványából, hogy erről az oldaláról is bemutas-suk. 1525 április 27-én így fordult a Mansfeld-bányák munkásaihoz: „Testvérek, meddig alusztok? Isten nem beszélhet tovább, nektek kell most már cseleked-netek... Kezdjétek el és vívjátok meg az Úr harcát, itt a legfőbb ideje!... Meg-mozdult már az egész Német-, Francia- és Welschhon, a Mester játékbá kezd. a gazfickókra rendre sor kerül. Húsvét hetében a fuldai apátság négy temploma pusztult el... Ahol hárman együtt vagytok, kik Istenben bíztok és egyedül az Ő nevére és dicsőségére néztek, százezrektől sem fogtok megijedni. Csak rajta, rajta, eljött az idő!... Legyetek irgalmatlanok, mint ahogy Isten Mózesnek pa-rancsolta (V. Móz. 7.). Nekünk is ezt jelentette ki... Rajta, rajta, míg a vas tüzes! Ne hüljön ki kardotok a vértől!... Amíg azok élnek, ti nem szabadulhat-tok meg az embertől való félelemtől. Nem lehet Istenről tanítani nektek, amíg azok uralkodnak. Rajta, rajta, rajta, amíg nappal van! Isten előttetek megy, kövessétek! Világosan meg van írva Máté 24. részében. Ne hagyjátok hát maga-tokat eljjeszteni, mert Isten van veletek, ahogy meg van írva a II. Krón. 20. részében... Thomas Münzer, Isten szolgája az istentelenek ellen.”¹²²

Két héttel később, 1525 május 12. és 14. között Münzer a frankenhauseni paraszttáborban prédikál. Elég nehéz helyzetben van. A parasztek csüggedtek, nem bíznak a győzelemben. A békés elvonulás áraként Münzer kiszolgáltatását követelik a fejedelmek. Münzer arról prédikál a parasztseregnek, hogy Isten most tisztítja meg a világot. Elvette a hatalmasok erejét és alattvalóiknak adta.

¹²² „Liebe Brüder, wie lange schlaft ihr?... Gott kann sich nicht länger offen-baren, ihr müsst handeln... Fanget an und streitet den Streit des Herrn, es ist hohe Zeit!... Das ganze Deutsch-, Französisch- und Welschland ist in Bewegung, der Meister will ein Spiel machen, die Bösewichter müssen dran. Zu Fulda sind in der Osterwochen vier Stiftskirchen verwüstet... Wo euer nur drei sind, die auf Gott vertrauen, allein seinen Namen und Ehre suchen, werdet ihr hunderttausend nicht fürchten. Nun dran, dran, dran! Es ist Zeit!... Lasst es euch nicht erbarmen, wie Gott durch Moses befohlen hat (V. Mos. 7.). Und uns hat er auch dasselbe offen-baret!... Dran, dran, dieweil das Feuer heiss ist! Lasset euer Schwert nicht kalt werden von Blut!... Es ist nicht möglich, dieweil sie leben, dass ihr die mensch-liche Furcht sollt loswerden. Man kann euch von Gott nicht sagen, dieweil sie über euch regieren. Dran, dran, dran, dieweil ihr Tag habt, Gott geht euch vor, folget! Die Geschichte steht klar geschrieben, Matthäus 24. Darum lasset euch nicht ab-schrecken, Gott ist mit euch, wie geschrieben steht II. Chron. 20... Thomas Müntzer, ein Knecht Gottes wider die Gottlosen.” Betűhű kiadás nincs. M. Luther: *Werke*. Weimari kiadás, 18. köt. 1908. és E. Sommer: *Die Sendung Thomas Münzers*. Berlin, 1948. 200—3. A két szöveg kissé eltér egymástól.

Az ütközetben a felsőbbiség gyenge lesz, mint ahogy már látszik is, hogy az. — A parasztok fáradtan hallgatják. Ekkor az égen szivárvány íve tűnik fel. Münzer felindultan hirdeti ki a tábori szószékről, hogy a szivárvány mennyi jeladás arról, hogy Isten harci szövetségre lépett a parasztsereggel.¹²³ Münzer Isten küldöttként lépett föl. Próféta módjára viselkedett és kézzelfogható csodákat ígért. Izzó közösségi érzése, nagyszerű kritikai vénája mellett ez az, ami az embereket leginkább lenyűgözte.

De ugyanez egyeseket el is idegenített tőle. 1524 augusztus 1-én, a weimari kihallgatáson a Münzerrel együtt megidézett két alstedti tanácsúr, előbb Münzer titkos szövetségének tagjai, megtagadják Münzert, azt hozván fel, hogy félrevezette őket is, másokat is. Olyan csodákat ígért, amelyek nem következtek be.¹²⁴ Egy, még a frankenhauseni csatavesztés évében megjelent röpirat szerint a csata előtt azt ígérte, hogy az ellenség minden nyílát és golyóbisát a köpenye ujjával („in seyn ermel“) fogja elkapni és azonnal visszalőni. Az ilyen merész kijelentések magukkal ragadták a hiszékenyeket, de gondolkodásra intették és lehűtötték a kritikai szelleműeket.

Éppígy elhidegítette a messzebb nézőket Münzer távolabbi céljainak középkori jellege. Münzer növekedő szükségletkielégítés helyett elvi élvezetellenességet hirdetett, ami nem felelt meg egyetlen társadalmi réteg tényleges törekvéseinek sem.

A távolabbi célok misztikus, túlvilági jellegéből következett, hogy *Münzernek nem volt részletesebb politikai és gazdasági programja az új rendre vonatkozóan.* A parasztháború bukásának talán éppen az az oka, hogy a parasztság ebben a kérdésben nem tudott egységre jutni. Voltak, akik megelégedtek helyi gazdasági engedményekkel és az elkövetett törvénysértések orvoslásával. Egy másik befolyásos csoport a svájci szabadparasztok helyzetét akarta biztosítani a maga számára. Már a „Bundschuh“ első cikke így szólt: „Fel akarunk szabadulni a jobbágy igából. Svájciak akarunk lenni.“¹²⁵ Az 1524—25. évek waldshuti parasztfelkelése a villingeni krónikás szerint azt tűzte ki célul, hogy az egész nemet parasztság vonja ki magát a földesúri kötelékből és nyilvánítsa magát „bírodalmi szabadnak“.¹²⁶ Egy harmadik csoport ezen túlmenően azt is követelte, hogy általános választások útján döntsék el, kik töltsék be az állami és hatósági tisztségeket.¹²⁷

Ezen az utóbbi szélesen demokratikus programon is messze túlmegy Münzer elgondolása, aki, mint láttuk, lebontandónak tartotta az egész feudális államot fejedelmével, püspökeivel, lovagjaival és Fuggereivel egyetemben. Az ő új társadalmában nem éltek volna, csak próféták, parasztok és kézművesek, mégpedig valamilyen apostoli vagyonközösségben. Az új társadalomban szükséges intézmények problémája azonban nem foglalkoztatta, legalább is nem ismeretes, hogy foglalkoztatta volna. Részletes program hiányában azonban — ennek helyét betöltendő — a már említett különböző, mérsékelt és radikálisabb elgondolá-

¹²³ *Historia Thomä Müntzers, 1525.* Walch, *Luthers Werke*, XVI. 199. Részben egyezik Hans Hut vallomásával. Az utóbbira lásd Szmirin, 526.

¹²⁴ Sommer: *I. m.* 103.

¹²⁵ J. Frithenius: *Annales Hirsauigienses*, Tomus II. 1630.

¹²⁶ H. Schreiber: *Taschenbuch für Geschichte und Alterthum in Süddeutschland.* Freiburg-Br. 1839. 72.

¹²⁷ „Nem arra törekszünk, hogy teljesen mindenféle hatóság nélkül éljünk, hanem csak arra, hogy olyan hatóság alá tartozzunk, amelyet Isten és az egész közösség választott és jelölt ki számunkra.“ Az Aare mellett táborozó parasztok leveléből, Szmirin, 540.

sok versengtek egymással egyazon táboron belül. Ebben a helyzetben az óvatosabb elemek különösen nyomasztónak érezték azt a kényszerítést, hogy „a Keresztyén Egyesülés”-hez mindenki csatlakozni köteles, mert ez az egyesülés Isten akaratának egyedül helyes kifejezése.

Münzer, sajnos, tehetségesebb volt a fennálló rend hiányainak bírálatában és pellengérré állításában, mint a jobb új társadalmi rend megtervezésében. A svájci paraszt-szabadság igen értékes célképzet lehetett volna. Münzert azonban aszkétikus teológiája egészen más ösvényeken mozgatta. Abban, ahogy pozitív program helyett visszautalt az apostoli kor jeruzsálemi keresztyéneinek fogyasztási kommunizmusára, tagadhatatlanul volt valami koncepciótlan multbavágódás.

Pedig kimondott néhány nagy jelentőségű elvet, csak az a kár, hogy nem épített rájuk részletesebb társadalmi programot. Nagy fontosságú mindjárt az a negatív elve, hogy nincs szükség a gonoszok megfékezéséhez állandó karhatalmi szervezetre és az ezt a szervezetet ellátó külön rendre,¹²⁸ mert „az egész reális világnak a tökéletesség színterévé és megtestesülésévé kell lennie” (Szmirin, 271. l.). Ezzel ugyanis a forradalmi ideológiának azt a leghatásosabb tételét mondotta ki, amely gyökeresen tagadja a fennálló politikai intézmények és a velük összenőtt osztály létjogosultságát. Szintén nagyon fontos, kevésbé vitás és teljes mértékben haladó az a pozitív alapelve is, hogy a jövőbeni társadalmi közösségi rendje a köznép körében található meg és onnan kiindulva fog egyre erősebben és szélesebben kialakulni. Innen következik nála, hogy minden hatalom rendeltetése a köznép és a közösség szolgálata. Ha azok, akik a hatalmat birtokolják, a köznép rovására visszaélnék vele, akkor a hatalom átszáll a népre Isten rendelkezéséből.

Ez a két elv egy forradalmi ideológia legfontosabb két pillére, mert kimondja, hogy a fennálló hatalmi rendnek nincs létjogosultsága és hogy az új rendben a hatalom a köznépet illeti. Az elvek azonban nem ágazódtak Münzernél részletesebb programmá. Arra nem adtak tájékoztatást, hogy az úri rend bukása és a köznép hatalma mit fog jelenteni azoknak az osztályoknak evilági élete számára, amelyekből a köznép összetevődik. Ilyen irányban Münzer nem adott gondolatokat, bizonyára éppen az emberi életnek középkori, negatív értékelése miatt.

A parasztforrádalom azért került megosztott állapotba, mert a mérsékeltbeknek, akik a svájci parasztszabadság felé kacsintgattak, volt pozitív programjuk, de nem volt romboló forradalmi ideológiájuk. A münzeri balszárnynak viszont volt forradalmi ideológiája, de nem volt pozitív társadalomszervezési elképzelése. Ilyen okok miatt meglazult a városi plebejus, illetve kispolgári elemek korábbi egységfrontja, sőt itt-ott sikerült egymással szembeállítani a plebejusokat és a parasztságot is. Ez azokban a kritikus hetekben történt, amikor a legnagyobb egységre lett volna szükség. Mühlhausen polgársága feltűnően kevés kíséret és hadieszközt adott a frankenhauseni fegyveres erőpróbára induló Münzer mellé. Villingen város tanácsurái 1525 április 29-én ezt írhatták a Truchsessnek, az úri párt hadvezérének: „Nálunk sok szegény ember türelmetlenül várja a falvak megrablását, amit megígérték nekik”. Ha elhalasztja a Truchsess a tá-

¹²⁸ Luther és Melanchthon felfogása ellenében, lásd: *Luthers Werke*, XI. 251—2. és *Corpus Reformatorum*, XX. 645—6, 648—9, 652, 656—8.

madást — folytatják, — ez a szegény népség a vagyonos polgárok ellen fordulhat.¹²⁰

Ugyancsak Münzer teológiáját terheli a felelősség Münzernek, mint forradalmi vezérnek azért a fogyatékoságáért, hogy nem ítélte meg eléggé objektíven saját táborának erejét, sem magát az ütemet, ahogy a kifejlődést diktálnia szabad lett volna, sem a személyi feltételeket, ti. hogy a felkelésre egyesült tömegeket megszervezte és áthatotta-e már eléggé ugyanazt akaró, tetterős személyiségekkel.

De a leggyengébbnek a katonai adottságoknak, az ellenfél hadierejének és katonai sakkhúzásainak a felmérésében bizonyult. A frankenhauseni parasztseregben Münzer tagja volt a haditanácsnak, tett néhány kisebb jelentőségű indítványt, de nem a Mózes, hanem az Áron szerepét töltötte be. A frankenhauseni parasztseregnek nem volt valamirevaló katonai szervezete, nem volt lovassága és alig rendelkezett tüzérséggel. A harcászati tudás hiányára mutat a parasztszok előnytelen elhelyezkedése a május 15-iki végzetes ütközet előtt. Münzer a hesseni Landgraf híres korszerű tüzérségével szemben, amely az összecsapást a parasztsereg fejvesztett menekülésévé változtatta, nem gondoskodott védelemről. Az a néhány nehézpuska, amit Mühlhausenből magával vitt, nem volt komoly védekezés. Vagy nem számolt a Landgraf tüzérségével, mint tényezővel, vagy ha igen, csak olyanformán, hogy kijelentette: elég lesz köpenyének széles ujja, hogy az ágyúgolyókat visszaküldje.

Azt mondtuk, hogy Münzernek, mint forradalmi vezérnek többféle mulasztásban rossz teológiáját tekintjük vétkesnek. Térjünk most át ennek a teológiának összefoglalására és értékelésére.

7. Münzer teológiájának értékelése

A keresztyén teológia értékmérőjének azt tekintjük, hogy mennyire van benne központi szerepe a kettő-egy alapnak: Jézus Krisztusnak és a Szentírásnak. Ha a súlypont erről a bizonyos feszültségben lévő és mégis egy alapról eltolódik, akkor beszélünk rossz teológiáról. Rossznak mondjuk nemcsak a hibának szorosán vallási oldala miatt, hogy ti. vak és engedetlen a magát kijelentő Istennel szemben, hanem a hiba társadalmi-történeti kihatásáért is, azért, hogy az ilyen teológia eltorzítottan tükrözi Istennek, embernek és világnak egymáshoz való viszonyát, e viszony üdvtörténeti előhaladását és hamis reményt támaszt. hibás arcvonalon sorakoztatja fel az emberi energiákat. Münzer teológiája ilyen súlypont-eltolódásban szenvedett Krisztus és a Szentírás rovására. Münzer számára sem Krisztus, sem a Biblia nem elég. Krisztussal szemben, mint a történelem urával szemben érvényesülni hagyott mechanikus cselekvési előírásként értelmezett ószövetségi bibliai helyeket. A Szentírással szemben érvényesülni engedett ellenőrizhetetlen „belső igéket”, látomásokat, álmokat. A Szentírás nem tekintette teljesnek, tehát nem volt honnan rendszeres tanítást merítenie Istenről, emberről, bűnről, kegyelemről, történelemről, társadalomról, földi életéről és örökkévalóságról. A rendszeres egyházi tanítás helyett az érdeklődést más egyébre: kritikára, álmokra, egyes tettekbe irányította. Minderre azért került sor, mert Münzer Krisztusa nem végső alapot adó Kúriosz.

¹²⁰ F. Baumann: *Akten zur Geschichte d. deutschen Bauernkrieges aus Oberschwaben*. Freiburg/Br. 1877. 250. szám.

Az erőtelen Krisztus-hit szubjektíve, lélektanilag mint különös nyugtalan-ság jelentkezik. a gögnek és félelemnek nyugtalan egymást váltása. Münzernél is ezt látjuk: egyszer életnagyságot meghaladó öntudatot, az objektív feltételek elszűrt felmérését, a kellő felkészülés elmulasztását, bizonyos túlzott magabiztosságot, csodavárást. másszor pedig lehangoltságot, a minden-mindegy hangulatát.

Objektíve, világnézetiileg pedig abban jelentkezik az erőtelen Krisztus-hit következménye, hogy az ilyen vallásosság Krisztus helyett valami mást tesz meg legfőbb értéknek és reménysége legfőbb tárgyának, valamilyen magatartási szabályt, valamilyen jövőbeni évszámot, csodavárást, valamilyen kizáró tendenciájú szűkebb-közösségi köteléket. Az ilyen kegyességben, bármennyit is hivatkoznak Krisztusra és a Szentírásra, a keresztyén hit mintegy osszifikálódik, megcsontosodik. Olyan helyeken támadnak megkeményedések, ahol azok a hit egészséges „életrevalóságát“ elveszik, a hitnek, ennek az egyéni és társadalmi energiákat a helyes fejlődés mentében kibontó egésznek a roppant erejét vagy egyáltalában nem, vagy csak ferde irányban engedik hatni. A nem osszifikálódott hitre a józanság jellemző. Krisztus történelmet formáló uraságának képzetében kellő távlattal és nyugalommal rendelkezik ahhoz, hogy *minden* tényezőt számba vegyen. Krisztus műve. és ezzel a tárgyi körülmények állnak számára az első helyen. Ezzel szemben az erőtelen krisztológia miatt megcsontosodott keresztyén hitre a tényezők együttlátására való csekélyebb képesség, a szubjektivitás, a türelmetlenség, a fölöslegesen felállított túl éles alternatívák jellemzőek.

Ilyen túl éles alternatívát figyelhetünk meg Münzernek a világról és az egyházzal alkotott fogalmában. A világot mint „teremtmenyt“ élesen szembeállítja a „Teremtővel“. Pedig a szembenállás nyilván nem végleges, hanem ideiglenes, a bűn miatt és a bűn ideje alatt fennálló. A világ csak addig „bűnös“, amíg a benne élő ember úgy él benne, mintha nem Isten világában élne, azaz, ha megkísérli elzárni magát és világát Istentől. Túlságosan éles az az ellentét is, ahogy Münzer választottak és hitetlenek között itt a földön különbséget tesz. A különbség és az ellentét nyilván fennáll, de a mi számunkra nem végső valami, hanem a választóvonal a mi szemünk előtt szinte állandóan módosul. A nem-egyház számunkra nem lenyesendő fölösleg, hanem a másik körbe átvezetendő nagyság, noha egészen az utolsó ítéletig a jók együtt vannak a gonoszokkal. A jóknak nem szabad elkülönülni, sőt a szeretet azt követeli, hogy a jók miatt meg kell tűrni a rosszakat. A jókat a gonoszoktól Jézus Krisztus fogja az utolsó ítéletkor test szerint is elválasztani.

Nem lehet Münzerrel azt sem mondani, hogy a szegények és műveletlenek az egyház, a többiek pedig a nem-egyház. Némi relatív igazság van ugyan ebben a megállapításban, de annyi semmiesetre sincs, hogy az így körülhatárolt „egyházat“ fegyverrel a kézben irányíthassa valaki a nem-egyház kiirtására. A forradalom a társadalmi érvényesülési küzdelemben az elnyomott tömegek „ultima ratio“-ja. De őszövétségi helyekre hivatkozva dogmát csinálni belőle teljesen távol áll Krisztus evangéliumától. Krisztus evangéliuma azt a problémát, amit a hitetlenek megléte jelent, nem fegyverrel oldja meg.

Münzer sok olyat látott, ami a Luther figyelmét elkerülte. Látta a társadalomnak osztályok érdekellentétén alapuló tagozódását és látta a gazdasági jellegű osztályellentétnek a politikai uralmi szerkezettel való összefüggését. Határozottan tudta, hogy melyik táborban van a helye és innen nézve jól meg tudta ítélni kora feudális társadalmi rendjének avultságát. Ezek iránt a valóságok iránt a Luther szeme kevésbé volt érzékeny. Luther gyanútlanul vette egynek

a feudális rendet a világban szerinte mindig égyformán fennálló renddel. Jó-hiszeműen fel tudta benne fedezni a patriarkális vonásokat, holott az minden volt már akkor, csak nem patriarkális. A Múnzer agyában viszont egészen hétköznapi volt az a felismerés, hogy a társadalmi rend és az emberek társadalmi elhelyezkedése *fenn és lenn*-re nem örökké tartó, hanem a lent állók javára nagyon is javítható és javítandó. Ha Múnzernél ez a Lutherral szembeni nagy-jelentőségű többlet nem aszkétikus-misztikus középkori életfelfogással, hanem a világi hivatásokat és az emberi művelődést pozitíven értékelő reformátori teológiával párosult volna, akkor Múnzeren át a német reformáció alighanem társadalmi téren is már a 16. század elején elvégezhetette volna azt, amire Angliában százötven, Franciaországban kétszázötven évig kellett várni. Ezek persze polgári forradalmak voltak, viszont Múnzer plebejus forradalmat akart csinálni. De ne felejtjük el, hogy a polgári forradalom máshol is csak a plebejus erőkre támaszkodva tudott győzni, és hogy ez a győzelem messzebbre nézve plebejus győzelem is volt, mert megteremtette ennek feltételeit.

8. Múnzer történeti jelentősége

Múnzernek, a teológusnak bekapcsolódása a német parasztság, a városi szegények és egyszerű polgárok társadalmi felszabadulási törekvéseibe és mozgalmába ezeknek a törekvéseknek a politikai megformálódását siettetette. Különösen a mozgalom korábbi szakaszaiban tett Múnzer sok jó szolgálatot: aktivizált, gátolásokat oldott fel, élesen megmutatta a szembenálló két félt, az ellenfél iránti haragot, megvetést és gyűlöletet vallásilag és etikailag okolta meg. Általában Múnzer a vallási megítélés átfogó és mély elemeivel, megragadó és mozgósító erejű képzeteivel gyarapította a parasztság harcát.

Másfelől azonban Múnzer bekapcsolódása olyan ideológiai sikra vitte a mozgalmat, amelyen nem lehetett sem a siker feltételeit, sem az elérendő célokat reálisan, közérthetően és népszerűen tisztázni. Ezzel a mozgalom további kiterjedése, az abban résztvevő különböző helyzetű társadalmi rétegek összekovácslódása megnehezedett. Múnzerben odaadón és forrón élt az elhívás tudata, közelebbi célképzete, a köznép felszabadítása óriási visszhangot keltett, forradalmi erőket szabadított fel, de távolabbi, világmegvető céljai el kellett, hogy riasszák mellőle, vagy meg kellett, hogy ingassák ragaszkodásukban a forradalom győzelméhez szükséges társadalmi tényezők egynéhányát.

Ehhez járult Múnzernél, hogy hadvezéri képessége mélyen alatta maradt annak a befolyásnak, amellyel a parasztháborúra, különösen a frankenhauseni parasztseregére nézve rendelkezett.

A parasztháború bukása az emberéletben és anyagi javakban bekövetkezett káron kívül a következő három irányban vetette vissza a német társadalom fejlődését:

1. Főleg Közép- és Észak-Németországban megerősödött a fejedelmi abszolutizmus és egyházi és szellemi ügyekben is hatósági gyámkodás alá vetette a német társadalmat.

2. A lutheri reformáció területén további tápot kapott a dogmatizmus és a kicsinyes tanfegyelem irányában való eltolódás és megcsontosodás.

3. A parasztság igen sok tagja lelke mélyén elhidegült Luthertől és a lutheri reformációtól, mert úgy vélte, hogy Luther nem tanúsított elegendő megértést társadalmi törekvései iránt. Luther a parasztság törekvéseinek érvényesítésére

nem nyitott politikai-társadalmi sikot, hanem csak egyéni sikot. A parasztság eme részbeni elfordulása miatt a katolikus fejedelmek kevesebb nehézség árán tudták végrehajtani az ellenreformációt, különösen Dél-Németországban.

A mérleg másik oldalán nemcsak az áll, amit Münzer az evangélikus istentisztelet németnyelvű liturgiájának elkészítésével úttörőként végzett. Ez a munka Münzer eredetiségének, népnevelő vénájának és művészi érzékének szép bizonyítéka.¹³⁰ Ennél súlyosabban esik Münzer mellett a latba az, hogy Münzer forradalma szólította elsősorban a politikai és forradalmi tevékenység színpadára a német parasztságot és a városi szegény népet. Ha a harc akkor nem is ért el sikert, de többé nem lehetett teljesen elfeledtetni, hogy közben voltak idők, amikor az elnyomottak egyesült ereje megfordította a társadalmi hierarchiát, a paraszt parancsolt és az úr engedelmeskedett. Vannak történeti tények, amelyek a tömegek emlékezésének formájában fejtik ki java erejüket és mint a hamu alatt a parázs, századokon át megőrzik hatékonyságukat. Ha a lázadó óriást sikerült is szörnyű ütlegekkel visszazorítani börtönébe, azt a pár lépést, amit szabadságban tehetett, többé nem felejtette el.

Bucsay Mihály

¹³⁰ Münzer három liturgikai dolgozatához az irodalmat közli H. Hermelink a G. Krüger-féle *Handbuch d. Kirchengesch.* III. köt. 15. § 3/b. alatt.

A MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG-TÖRTÉNETÍRÁS UTOLSÓ NEGYEDSZÁZADA ÉS FELADATAI *

A magyar történetírásnak az 1920-as évektől számított negyedszázados fejlődése a legszembetűnőbben egyrészt a tudományos célkitűzés és tárgykeresés, másrészt az anyag felhasználása és ennek módszere területén jelentkezik. Ezeknek az új céloknak és új módszernek megvalósításában — egyéb hatóerők mellett — a csak most feltárult újszerű írásos forrásanyagnak döntő szerep jutott. Sorra nyílnak meg ebben az időben olyan bel- és külföldi levéltárak, melyek eddig egyáltalán nem, vagy csak nagy ügyel-bajjal voltak hozzáférhetőek. Az osztrák és olasz levéltárak gazdag magyar anyagának feltárására és feldolgozására külön intézetek alakultak (Bécsi Magyar Történeti Intézet, Római Magyar Történeti Intézet). A bennük és segítségükkel megindult igen élénk kutató tevékenység, a megnyitott levéltárakban feltáruló és a már korábban is használt levéltárakban csak most észrevett újszerű, nagytömegű forrásanyag elsősorban tették lehetővé új problémák keresését és felvetését, továbbá ezeknek új módszerrel történő megoldását, végső fokon pedig a történeti életről a korábbi kutatók által rajzolt kép lényeges átformálását, bizonyos területeken teljes megváltoztatását, illetve teljesen új koncepciók megfogalmazását, új történeti kép megrajzolását. Megfigyelésünket néhány példával igazoljuk.

Itt van mindjárt parasztságunk történetének kérdése, mellyel mintegy 200 év óta foglalkoznak kutatóink. A tárgyalt negyedszázad feladatait vizsgálva íróink egyöntetűen arra mutatnak rá, hogy eddig még fel nem használt „eszközökkel” kell „parasztnépünk hajdani életét a maga teljességében” megjeleníteni. Ilyen „eszközök” az eddig kellően figyelemre nem méltatott vagy egyáltalán észre sem vett országos vonatkozású adó- és dézsmalajstromok, valamint különböző időkben kelt úrbéri összeírások, a különböző helyi: megyei, városi, községi, családi, egyházi levéltárakban őrzött, szinte teljesen feldolgozatlan forrásanyag: urbáriumok, porciólajstromok s egyéb adóösszeírások, tanúvallatások, uradalmi birtokkezelő személyzet (tisztartók és alacsonyabb rendű officialisok stb.) és a birtokosok levelezése, jobbágyszabadító, jobbágynevesítő levelek, jobbágyok kérvényei (instantiae), jobbágyszerződések és jobbágykötelezvények, valamint kezeslevelek, falusi rendtartások, falukönyvek, úriszéki perek stb. stb. Különösen a történeti statisztikának és a népesedéstörténetnek volt

* E tanulmány 1946-ban készült, a folyóirat szünetelése miatt azonban megjelenítésére eddig nem kerülhetett sor. A kézirat szövegében annak mostani közlése előtt csak a legszükségesebb igazításokat végezhettem el. (Szerző.)

nagy szüksége erre a felsorolt, új forrásanyagra, mert csak ennek felhasználása tette lehetővé a paraszti élet történeti problémáinak elmélyítését s tudományos továbbfejlesztését új kérdéssorozatok felvetésével. Nagyon tanulságos példa erre Szabó István parasztságtörténeti munkássága, aki éppen adatainak gazdagságával és sokoldalúságával a paraszti élet eddig nem is érintett több kérdésére derít fényt, illetve alakítja át a korábban uralkodó felfogást.¹

Következő két példánk a tanulmányunk szempontjából elsősorban fontos helytörténet mezejére vezet. 1929-ben jelent meg Zala megye történetének első kötete, a negyedszázad helytörténetírásának kétségtelenül egyik igen jelentős alkotása.² Tárnya a megye világi és egyházi közigazgatása a mohácsi csatavesztésig; a megye települései kialakulásának és fejlődésének folyamata — a szerző tervei szerint — egy második kötetet töltött volna meg. Holub, mint bevezetőjében elmondja, anyaggyűjtése folyamán 53 különböző nagy állami, egyházi és magánlevéltárat vizsgált át. Feltárta mindenek előtt az Országos Levéltár és a benne őrzött sok családi s egyéb levéltár forrásanyagát, átvizsgálta a veszprémi, győri és vasvári káptalanok, a csornai és zalavári konventek, a Batthyány, Héderváry és Festetich, meg a többi e vidéken birtokos nagy család levéltárait, kutatott Bécsben a Haus-, Hof- und Staatsarchivban, a Hofkammerarchivban, Pozsonyban a pozsonyi és Zágrábban a zágrábi káptalan levéltáiraiban, sőt értékesítette az Erdélyi Múzeum levéltárainak és az Erdődy család galgóci levéltárának adatait is. Mintegy százezer darab oklevelet vizsgált át és ebből kb. hatezer zalai vonatkozásút talált. Ez a gondos anyaggyűjtés hosszú éveket vett igénybe, de az eredmény megérte a ráfordított időt, a kitűnő munka mintának vehető a helytörténet módszerére. Nincs itt terünk még csak a fejezet-címek felsorolására sem, ám mindenkinek módjában áll összehasonlítani — tegye is meg — Holub kötetét a „Vármegyék és városok monográfiái” című sorozat bármely kötetével és akkor maga állapíthatja meg, mennyivel alaposabb, módszerében mennyivel tökéletesebb s haladóbb Holub munkája. Hadd említsük meg példának egyetlen alfejezetét, a „Megyei törvényszék” főfejezet alá sorolt „Az úri szék” című fejezetet. A hasonló munkákban a földesúri elnyomás ez egyik legfontosabb szervéről egyáltalán nincs szó, Holub az első helytörténész, aki az úriszék problémáját fejtegeti, az úriszék működését lényeges adatokkal világítja meg. Szerzőnk tisztán látta feladatát: „A középkorban a megyei intézmény kialakulása, kifejlődése a legfontosabb probléma, s a településtörténeti kérdések megoldása, kapcsolatban a birtoktörténettel”. Munkája arról tanúsodik, hogy a jó megoldás érdekében sem időt, sem fáradságot nem kímélt.

A Magyar Tudományos Akadémia az 1930-as években felújította tudományos tervében a történeti földrajz művelését és elhatározta Csánki Dezső: „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” című művének folytatását. Számot vetve azonban a történeti földrajz feladatainak lényeges kibővülé-

¹ A parasztság történetére vonatkozó kutatásokról és eredményekről, munkákról és írókról történeti átnézetben számol be Wellmann Imre: *Parasztnépünk múltjának feltárása* (Kolozsvár, 1944. Kny. a Hitel c. folyóiratból) c. értekezésben. „Szinte több történet ezen a téren — írja — az első világháború óta, mint az előző két évszázad alatt”. — Szabó István ide vágó számos tanulmánya és kötetje közül itt a legutolsót: „*Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*” címűt idézzük (Bp. 1948. 420 l.), amely hét tanulmányt foglal magában.

² Holub József: *Zala megye története a középkorban*. I. kötet: *A megyei és egyházi közigazgatás története*. Pécs, 1929. XXIII. — 488 l.

sével, az új anyaggyűjtési és módszertani elveket a következőkben állapította meg: 1. A feldolgozást és adatközlést ki kell terjeszteni a Hunyadiak korát megelőző évszázadokra is és a lehetőség szerint vissza kell nyúlni a megtelepülés korára; 2. A megtelepülés folyamatával együtt figyelemre kell méltatni a birtoklásviszonyokat és ezeknek hatását a települések és helységek kialakulására, valamint későbbi fejlődésére; 3. Az egyes megyék történelmi földrajzi adattárát új és folyamatos földrajzi adatok közlésével kell kiegészíteni; 4. Mindennek érdekében a munkálatok a lehető legteljesebb, helyi és országos, valamint a külföldi levéltárakban őrzött anyag kiaknázásával és összegyűjtésével végzendők. Ha az új sorozat egyetlen megjelent megyéjét, Trencsén megye történelmi földrajzát⁴ összehasonlítjuk Csánki első, vagy akár az 1913-ban, már fejlettebb módszerrel megjelent ötödik kötetével, az összehasonlítás eredményéből világosan láthatjuk az új célkitűzések hatását és az új módszert.

Vegyünk végül példát saját területünkről, a protestáns egyháztörténetírás mezejéről. Adatközlő évkönyvünk, a Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adattár 1930-ban, újramegindulásakor céljául tűzte ki, „hogy a publikált anyag lehetőleg nagy tömeg irat átvizsgálása alapján kerüljön ki. A közlemények szerzői tehát... tervszerűen egész levéltári sorozatokat vizsgálnak át, hogy azokból egy-egy probléma anyagát összegyűjtsék s ezt részben egész terjedelmében közöljék, részben pedig kivonatosan, jegyzetekben értékesítsék“. De ezzel sem elégedett meg a szerkesztő, hanem megkívánta, hogy az egyes iratközlők között anyaguk legátfogóbb jegyzeteléséhez szükséges adatokat hasonlóképpen a legszélesebb kutatással gyűjtsék össze és közlésükben semmi felderítetlen problémát ne hagyjanak, még egy prédikátor nevét sem. A korábbi tallózatok adatközléshez viszonyítva itt már szinte modern dokumentációs szempontok lebegtek a szerkesztő szemei előtt, tehát az volt a célja, hogy az „olvasó nagy anyag lényeges részeit a lehetőség szerint összetömörítve kapja kezébe, hogy így még az áttekintés is minél könnyebb legyen számára“. Így készült el az Adattár XIV. és XV. évfolyama, amelyet több nem követett.⁵

További példák idézésétől eltekinthetünk,⁶ mert úgy gondoljuk, hogy már az eddigiek elég alapot nyújtanak, elég összehasonlítási bázist szolgáltatnak a tárgyalt negyedszázad református egyházközség-történetírásának értékelésére. Legelőször is azt kell megvizsgálnunk, fel tudott-e zárkózni fejlődésben a történettudomány, — ezen belül is a helytörténetírás — általános fejlődéséhez. Legújabb eredményeit ennél fogva abból a szempontból kell mérlegre tenni, hogy jelentkezik-e a református gyülekezet-történelmi munkákban a magyar történettudomány, közelebről a helytörténetírás új problematikája, az anyaggyűjtés széles alapokra fektetése és az adatok feldolgozásának mélyebbre hatoló kon-

⁴ L. Bulla Béla: *Hazai történelmi földrajzunk múltja, jelene és feladatai*. Bp. 1938. és Mendöl Tibor: *Településtörténet, településföldrajz, történelmi földrajz*. Bp. 1938. (Mindkét tanulmány a *Szentpétery-émlékkönyvben* jelent meg.)

⁵ Fekete Nagy Antal: *Trencsén vármegye*. Bp. 1941. 415. i. (*Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. IV. kötet.)

⁶ L. a XIV. évfolyamban (Bp. 1929.) a szerkesztői előszót.

⁷ Természetesen nem volt és nem is lehetett feladatunk részletes jellemzést és ideológiai értékelést adni a magyar történettudomány fejlődéséről a tárgyalt negyedszázad alatt. Rövid előadásunk nem ezt a célt szolgálta, hanem — néhány kiragadott és jellemző példán — a problémakeresés új szempontjaira kívánta csupán a figyelmet felhívni és összehasonlítási-értékelési alapot teremteni a református gyülekezet-történetek anyaggyűjtésének, módszerének és eredményeinek a mérésére.

repciója. Az a kérdés, mennyit fejlődött református egyházközség-történetírásunk az utolsó 25 esztendő alatt s megkísérelte-e átültetni saját, igen alkalmas területére a vele szemben is érvényesülő új tudományos kívánalmakat? Mert hangsúlyozzuk: a saját külön egyházépítő szempontjai mellett a mi református helytörténetírásunknak megvan a maga sajátos helye az általános magyar történettudomány szinképében és megvannak a maga különleges feladatai, de ha ezek betöltésére nem nyilvánulna elég erősnek és életképesnek, úgy részben vagy teljesen feleslegessé válnék.

A tanulmányunk alapjául szolgáló munkák¹ elolvasása után azt a lehangoló

¹ Bél. Major László Károly: *A béli református egyházközség története*. Borosjenő, 1932.; Budapest. Pruzsinszky Pál: *A budapesti Kálvin-téri templom*. Bpest, 1921.; Bugyi. Balogh A. Sándor: *Szemelvények a Bugyi református szent eklezsia gyülekezeti életének 157 évi történetéből*. Bpest, 1940.; Cegléd. Sárkány József: *A ceglédi református egyház múltja 1527—1921*. Cegléd, 1928.; Csákbéreny. Káthona Géza: *A csákbérenyi református egyház története*. Pépa, 1937.; Csicsó I. Kolozsnéma; Csurgónagymarton. Kapitány József: *A csurgónagymartoni református leányegyház története*. Csurgó, 1942.; Deáki. Czibor József: *Viharok szárnyán. A deáki református keresztyén egyházközség története*. Komárom, 1935.; Decs. Arany Dénes: *A decsi református egyház története*. Szekszárd, 1940.; Dunaradvány. Csekcs Béla: *Reformátusok*. Komárom, 1922.; Dunaszentgyörgy. Pálcsó László: *A dunaszentgyörgyi református templom története*. Paks, 1934.; Dunavecse. Lukácsy Imre: *A dunavecsei református keresztyén egyház és község története*. Dunavecse, 1924.; Molnár Lajos: *A 200 éves templom*. Dunavecse, 1944.; Eperjes. Esze Tamás: *Az eperjesi református egyházközség*. Budapest, 1944.; Érsekújvár. Nagy Sándor: *A Halaadás templomot építő érsekújvári református egyház rövid története*. Érsekújvár, 1942.; Füss I. Kolozsnéma; Gyömrő. Halmi János: *Töredékek a gyömrői református keresztyén anyaszentegyház 400 esztendő történetéből*. Bpest, 1938.; Gyöngyös. Bán Imre: *A gyöngyösi templomper Bocskay István korában*. Debrecen, 1941.; Hejőbába. Szendrey László: *A sártemplomtól a Horthy-harangig. A hejőbábai református egyház 250 éves története 1690—1940*. Miskolc, 1940.; Hódmezővásárhely. Szeremlei Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története*. Hódmezővásárhely, 1938.; Kecskemét. Szappanos Károly: *A kecskeméti református egyház és iskolai története*. Kecskemét, 1931.; Kisharsány. Nagy Gyula: *A kisharsányi református egyházközség története*. Siklós, 1930.; Kolozsnéma. Füss, Csicsó. Kur Géza: *Küzdelmek. Három református egyház története*. Komárom. Fülöp Zsigmond: *A komáromi református templom történetéből*. Komárom, 1931.; Kosd. Biczó Pál: *A kosdi református egyház története*. Bpest, 1929.; Künhegyes. Maklár Károly: *Adatok künhegyesi református egyházunk múltjából és templomunk építésének története*. Künhegyes, 1929.; Mezőtelegd. Sass Kálmán: *Tileagd (Mezőtelegd) története, különös tekintettel egyházaira*. Függelékben: *Adatok a körösvölgyi református egyházak történetéhez*. Oradea, 1935.; Mezőtúr. Faragó Bálint: *A mezőtúri református egyház története 1530—1917*. Miskolc. Marjalaki Kiss Lajos: *A miskolci református egyház a statisztika tükrében*. Miskolc, 1931.; Molvány. Kapitány József: *A molványi református leányegyház és népiskola története*. Szigetvár, 1936.; Monor. Fonyad Dezső: *Emlékezzél meg az ósidőkről. A monori református keresztyén anyaszentegyház története*. Bpest, 1941.; Nagycsed. Bery József: *Nagycsed nagyközség, hajdan oppidum, a nagycsedi református egyház, az ecsedi-vár és az ecsedi-láp története 1930-ig*. Mátészalka 1937. (csak az I. kötet, a nagyközség története jelent meg); *Nagyenyed*. Musnai László. *Aiud-Nagyenyed és református egyháza*. Nagyenyed, 1936.; *Nagykanizsa*. Kádár Lajos: *A nagykanizsai református egyház története*. Nagykanizsa, 1931.; *Nagykörös*. Horváth József: *A nagykörös református egyház múltja és jelene*. Nagykörös, 1933.; *Nagyvárad*. Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon 1557—1660*. Nagyvárad, 1934.; *Pacsér*. Takáts Károly: *Százötven év. A pacséri református egyház története 1785—1914*. Bpest, 1942.; Pépa. Tóth Endre: *A pápai református egyház története*. Pépa, 1941.; *Pátka*. Nagy Gyula: *A pátkai református egyházközség története*. Székesfehérvár, 1943.; *Pécs*. Nyáry Pál: *Az ötven éves pécsi református egyház*. Pécs, 1942.; *Pestszentimre. Az első 25 év. A Pestszentimrei református egyház története 1916—1941*. Összeállította a pestszentimrei Presbitérium. Bpest., 1941.; *Ráckeve*. Veszprémi Fejes György: *A ráckerei református egy-*

eredményt kell megállapítanunk, hogy református gyülekezeteink történetének írói — kevés kivétellel — a régi sémák alapján dolgoznak s a magyar történetírás újabb irányzatai alig hagytak nyomot célkitűzéseikben és módszerükben. Néhány egészen kiváló író mellett észreveszük ugyan többen is a korszellem változását, a történetírással szemben támasztott igények és követelmények módosulását, munkáikon meg is látszik a komoly törekvés, hogy a régi iskolánál jobbat, tökéletesebbet alkossanak, de mert nem teremtik meg ennek előfeltételeit (a módszerei és irodalmi tájékozódást, valamint a széleskörű adatgyűjtést), gondolatok felvetésénél többet alig produkálnak.

Lássunk csak néhány példát az írói szempontokra! „Nem a történeti könyvek hideg, száraz formájában, hanem egyszerű, bizalmas, elbeszélő alakban, népies nyelven, időrendi egymásutániségben“ tárgyalja anyagát Kosd lelképásztora; „amúgysem a történetírás szigorú szabályai szerint ír“ Kolozsnéma krónikása; „a történeti hűség, de érthető nyelven“ a célja Monor írójának, „mert az egészséges tudomány nem a könyvtárak süket csendjében a betűk sírásóinak, molynak és penésznek, hanem élő embereknek mond érthető igéket“; „nem tudományos feladatot, de gyülekezeti gyakorlati szükségét“ kíván kielégíteni Szentmártonkátá lelkész-történésze; „jelentéktelen történeti dolgozatnak“ nevezi írását a béli református lelkész s vele olvasóiból — könyve legnagyobb várható sikeréért — „speciális egyházépítő gondolatokat és optimista érzéseket“ szeretne kiváltani; végül Deáki lelkészének „célja nem elvont történetírás, hanem megismertetés idegenekkel s saját hívekkel“. E szemelvényekben, bár az új tudományos irányzat a történettudomány kritikai eredményeit a tömegek részére is érthetővé és értékesíthetővé kívánja tenni, még 1941-ben is kísért az az érthetetlen felfogás, hogy tudományt csak „hideg, száraz formában“ lehet írni, hogy tudományos munkával „gyülekezeti gyakorlati szükségét“ nem lehet kielégíteni, hogy módszeres történetírással „egyházépítő gondolatokat“ nem lehet kiváltani, stb. Pedig amint vitathatatlan az, hogy a református egyházközség-történetírásnak saját egyházépítő és hitelesítő feladata is van, éppenúgy bizonyos, hogy

---

ház és község története. Tahitótfalu, 1927.; Salánk. Horváth Lajos: Beszélő kövek. A salánki református egyház története és Salánk múltja. Rozsnyó, 1936.; Sellye. Marton József: Sellye régi és újabb református temploma. Törökcsanak, 1940.; Soltvadkert. Kruttschnitt Anta!—Vásárhelyi Pál: Isten záradékai. A soltvadkerti protestáns két testvéregyház hőskorának története. Soltvadkert, 1936.; Szatmárnémeti. Kocsmár Boldizsár: A láncos templom története. Satu-Mare, 1934.; Székelyföldvár. Adv László: A székelyföldvári református egyházközség története. Torda, 1930.; Szemerja. Cs. Bogáts Dénes: Szemerja község és református egyházának története. Sepsiszentgyörgy, 1943.; Szentgerice. Csemke Ádám: A szentgericei református egyház története. Marosvásárhely, 1934.; Szentmártonkátá. Kovács István: A szentmártonkátai református egyház története, Szentmártonkátá, 1943.; Benkő Imre: A szentmártonkátai református egyház történetének vázlata. Nagykőrös, 1929. Taktaszada. Dr. Szabó Lajos: A kétszázharminc éves taktaszadai református egyház, 1717—1947. Szerencs, 1947.; Tápi. Tóth Endre: A tápi református egyház története. Pápa, 1925.; Tiszaföldvár. Szűcs Imre: Adatok a tiszaföldvári református egyház történetéhez. Tiszaföldvár, 1938.; Várkudu. Mózes András: A várkudui református egyházközség története. Cluj, 1936.; Visk. Peleskey Sándor: A viski református egyház története. Beregszász, 1925.; Braila. Hegyi Mózes: Végvár. (A 75 éves brailai református egyházközség történetéről.) Braila, 1937.; Terezovár, Suhopolje. Kiss Zoltán: A terezovár-suhopoljei missziói egyház. Pápa, 1944. Az idézett irodalmat a szerkesztőség, mint saját gyűjtését bocsátotta rendelkezésünkre azzal a megjegyzéssel, hogy néhány, főleg erdélyi vonatkozású egyháztörténeti munkát sehonnan sem sikerült megszereznie. A későbbiekben a munkákra leginkább a helység nevével hivatkozunk, azért is soroltuk fel őket helységek szerint.

még ilyen természetű feladatát is csak abban az esetben töltheti be, ha a tudomány mindenkori legmodernebb követelményeivel számol, legújabb módszereit átveszi s azokat alkalmazza! Legyünk tisztában azzal is, hogy a tudomány, akár „szigorú szabályok” szerint íródott tudomány, és a mindenki által „érthető”, szép stílus, nem ellentétesek, sőt egymásnak szerencsés és igen kívánatos kiegészítői. Olvassuk csak pl. Károlyi Árpád mintaszerű kritikával megírt munkáit (pl. Illésházy hűtlenségi perét): a legizgalmasabb regény sem nyújt élvezetesebb és érdekesebb olvasmányt, de ugyanezt mondhatjuk Szeremlei és Bogáts később ismertető munkáiról is. Helyes Gyömrő lelkészének felfogása, aki tudományt akar írni,⁸ de népszerű stílusban (nem is értjük, miért nevezi mégis a történettudományi stílust általában ridegnek és száraznak!). Ismételten hangsúlyozzuk tehát, hogy igenis tudományos feladat a református egyházközség-történetírás és csak akkor van létjogosultsága, ha megüti a mindenkori tudomány mértékét.⁹

Az utolsó negyedszázad termésének azonban jóval több mint a fele még a minimális tudományos követelmények színvonalát sem éri el. E munkák — közös jellemvonásaik és egyben módszertani alapvetésük szerint — csaknem tisztára a látható egyház, a híveket egybefogó s funkcióival állandóan a nyilvánosság előtt szereplő egyházközség történetét tárgyalják s külső életét írják le. Miután a hely múltjára néhány, éppen előkerült vagy elérhető adatot említenek, ráternek a szerzők a reformáció kezdeteire, a református egyház megalakulásának korára. Ettől kezdve egyébként is szűkszavú forrásanyaguk mértékében az egyházközség külső életének lefolyására vonatkozó eseményeket sorolják fel, azaz az egyház történetének külső keretét építik meg anélkül, hogy a gyülekezet belső életéről, a hitelétről, az erkölcsi világról, a vallásos szokásokról, az istentiszteletek építő hatásáról, a gyülekezeti közösség társadalmi és gazdasági helyzetéről, általában a református népesség összetételéről, népi jegyeiről, népi hagyományairól, stb. valamit is szólnának. Többé-kevésbé megismeri e művekből az olvasó az ellenreformáció rengeteg sérelmét és üldöztetését, a templom, iskola és paplak építését, a lelkészi s tanítói díjleveleket, a lelkészek s tanítók névsorát. A működésük idején történt külső eseményeket, majd a legújabb korban az egyházi egyesületek, igen gyakran helyi hivatalok, intézmények, stb. vezetőinek és tagjainak névsorát, de arról, ami a múltból talán mindezeknél jobban érdekelné népének, református őseinek sorsáról semmit, vagy csak igen keveset szólnak

⁸ „A könyvecske tehát arra a nehéz feladatra igyekszik vállalkozni — írja —, hogy tudományos kutatás kritikai eredményeit közkinccsé és szeretet tárgyává tegye egy egész gyülekezet nagyjainak és kicsinyeinek egyaránt.” (2. l.)

⁹ Arról talán felesleges is bővebben beszélni, hogy minden történetírás nevelő célzatú s eredményeivel korát alakítja, kora társadalmának világnézeti tájékozódását és eligazodását segíti elő, következésképp a kor eszményeitől és ideáitól nem függetlenítheti magát. Ha a társadalom érdeklődése társadalomtudományi irányzatú, akkor a történeti munkákból elsősorban ezt az érdeklődési körét kívánja kielégíteni, azaz a nép mindennapi életének történetével kíván megismerkedni, a tudománynak tehát alkalmazkodnia kell hozzá. Korunk emberének felfogása a társadalomról, annak berendezéséről, feladatairól és szerepéről az utóbbi évtizedek alatt nagy fejlődésen ment át, ugyanezt mondhatjuk a modern ember érdeklődésére az egyházat, s a gyülekezetet, azok feladatait, kormányzását, külső és belső életét illetően. E fejlődés hatásai természetesen automatikusan jelentkeztek a múlt tudományával, a történetkutatással szemben is. Ha tehát a református egyházközség-történetírás meg akarja tartani kapcsolatát a tudománnyal s a gyülekezettel egyaránt, akkor a kor történeti érdeklődése által meghatározott tudományos követelményekkel számot kell vetnie.

az írók. A gyülekezet belső életéről alig olvashatunk valamit, s azon sem csodálkozunk, ha valaki azt hinné, hogy ilyen nem is volt, annyira egyoldalú a beállítottság.¹⁰

Szentmártonkátá 1943-ban megjelent, különben a sikerültebbek közé sorozható egyháztörténete a bizonyíték arra, hogy a módszer lényegében még a legutolsó években sem változott meg. Írója egy oldalon (6. l.) szól magáról Kátáról és urairól, a Kátayakról s Keglevichekről. Az egyház XVI.—XVII. századi történetéről — adat hiányában — egy-két, az irodalomból ismert lelkész nevének kívül mást közölni nem tud. A XVIII. századból 12 oldalon szól a váci püspöknek és a kátai plébánosnak a református vallásgyakorlat ellen intézett támadásairól. Az egyes lelkészek működésével kapcsolatban nem annyira a lelkiekről, mint inkább a lelkészkedésük alatt történt, anyagi vonatkozásokkal is bíró eseményekről beszél. Nagy bőbeszédűséggel adja elő a templom és a torony megépítésének történetét s ismételten rátér a csaknem minden lelkész alatt felbukkanó anyagi kérdések tárgyalására: a pásztorok és a gyülekezet között a díjlevél tárgyában felmerült, olykor súlyos vitákra és nézeteltérésekre. Általában az anyagi helyzetnek túlnagy teret szentel. Hasonló mederben folyik az előadás a XIX. századról, csak itt már kiterjeszti figyelmét az iskolázásra s az egyházigazgatásra is. Munkáját lelkészi, stb. névsorokkal s anyakönyvi statisztikával fejezi be. A szokványos egyházközség-történet: a kátai reformátusok valóban megismerhetik belőle dióhéjban és igen hézagosan egyházuk külső, eseménytörténetét. Ámde milyen egyoldalúan! Felismerte ezt maga az érdeemes szerző is, aminek bizonyítékául munkájának néhány, a sablontól eltérő részletére hivatkozhatunk. Szó van igen röviden az egyházfegyelemről, vele kapcsolatban az erkölcsi és lelki életéről, érinti a népi szokásokat; részletesen tárgyalja — s ez igen értékes részlet — a Batta földesúri család szerepét a református gyülekezet megmaradásában, majd felvirágoztatásában. A népesség lélekszámára — a XIX. századi anyakönyvi statisztikák mellett — az 1715. és 1720. évi országos összeírások összesített adatait közli, ellenben a lakosságról egyetlen teljes névsort sem kapunk, csupán summázva sorolja fel — a források megnevezése nélkül — az 1754—1800. évek közötti kátai őslakos református családokat. Ennyi és nem több, ami eltérő a régi iskola műveitől, a füzet kb. 1/10-ed része, holott fordítva kellene lennie, annál inkább, mert megjelenésekor már mintaszerű hasonló munkák állottak rendelkezésre.

Lássuk most közelebbről, mi is az értéke annak, amit bőven és részletesen ismertet. A könyvecske jelentékeny része az elszenvedett sérelmekre s üldöztetésekre vonatkozik. Ez természetesen semmiképpen sem hiányozhatik az egyházközség-történetekből, de ennyit írni róla ilyen kis terjedelmű munkában szűkségtelen. Református egyházunk szenvedéseiről, templomai elvételéről, pap-

¹⁰ Bizony modernebb (!) volt Szirbik Miklós helybeli prédikátor munkája Makó városáról és református egyházáról ezelőtt 110 évvel. A város története keretében pl. megfejteni igyekszik a helynév eredetét és jelentését, szól a népesség vallási és nemzetiségi megoszlásáról, megélhetési forrásairól, gazdasági magabírásáról, közli a határ összes földrajzi neveit, nemkülönben a református gyülekezet névsorát 1763-ból s a saját korából. Külön fejezet a várost ért csapások: pestis, sáskajárás, áradás, stb. A „Makó városának közönséges és az abban lévő református eklézsiának különös leírása Szirbik Miklós prédikátor által 1835/6. eszt.” c. kéziratban maradt tanulmányt kiadta 1926-ban Eperjessy Kálmán (Csanádvármegyei Könyvtár, 6.). Igen sok református egyházközség-történetíró ma is meríthetne belőle mind tárgyismeret, mind módszer tekintetében.

ja: s tanítói elüzetéséről, elhurcoltatásáról és az itt alkalmazott módszerekről általános képet — néha részleteket is feltáró adatokkal — az összefoglaló magyar történelmi munkákból és ref. egyháztörténetekből kapunk. Tudjuk azt is, hogy az ellenreformáció gyakran kíméletlen eszközei egyformán sújtották az egész magyar reformátusságot, a falusi kis gyülekezetet éppúgy, mint a város nagy egyházát; az egyes gyülekezetekre vonatkoztatva csupán a szereplő személyekben, az eljárás módozataiban s időben lehetnek némi eltérések, következőleg az ellenreformációs események lényegéről egy-egy helység történetében rendszerint nem sok újat lehet mondani, csupán eddig ismeretlen sorsokat, személyeket, kérényezéseket s vizsgálatokat, stb. lehet megismertetni. Nem is szólva arról, hogy egy római katolikus megyéspüspök vagy a jezsuiták hatalmukat nagy területen azonos módon gyakorolták, tehát ellenreformációs módszereikre az érdekelt református egyházkerület jól megírt története teljes felvilágosítást ad, amint-hogy a legtöbb parókiatörténet itt sem önálló kutatásra támaszkodik, hanem adatait éppen az egyházkerület vagy megye történetéből veszi, néha szó szerinti előadásban. Ha van terünk elég, akkor ismertessük az ellenreformáció folyamatát a legkisebb részletekig. Ellenkező esetben helyesnek tartjuk, ha az írók ezt a részt megrövidítik, csak a feltétlenül szükségeset mondják el és helyette mindazzal foglalkozzanak bővebben, amiről Szentmártonkátánál olyan kevés szó esik: magának a gyülekezetnek, mint élő népi egységnek történetével és belső életével. Az utóbbi különleges tényezőkből tevődik össze, melyekről az olvasó legtöbbször semmit sem tud, nem is tudhat, egyszerűen azért, mert nem tudja, honnan merítse ismereteit. Pedig a gyülekezeti népi közösség hagyományai ma is élő erők, irányítanak, cselekvésre ösztönöznek s az élő egyháztagok magatartásának mikéntjét is megszabják. Ha fontos a múlt küzdelmeinek feltárása, még sokkal fontosabb a XVI—XVII. századi gyülekezeti élet megjelenítése, a vallásos cselekményeknek, a hitbuzgóságnak, az erkölcsi és családi életnek, az igehirdetés tárgyának és hatásának, a nép szaporodásának, keveredésének, megélhetésének, stb. vizsgálata. Annak a megismertetése, hogy tagjaiban milyen ősi a gyülekezet, honnan eredtek a régebbi és újabb családok, a bevándorló ős is református volt-e, ha nem, hogyan lett azzá, mit tettek az élő egyháztagok ősei az egyházért, stb. Mindez kétségkívül elsősorban érdekli a mai gyülekezeti tagokat is. A református ember büszkén szokta hangoztatni, hogy a református gyülekezet sok évszázados magyar hagyományok letéteményese mind tagjaiban, mind éltető erőiben. Ami így is van. Elsősorban ezt az eredeti magyar hagyományt kell tehát a helyi egyháztörténetírásban tudományos módszerekkel kimutatni. Forrásanyag is maradt minderre, csak módszeresen fel kell kutatni. Szentmártonkáta írójának sem lett volna szabad azt írnia, hogy „még a XVII. századból sem maradt ránk semmi részletesebb adat”, legfeljebb azután, miután ilyeneket a viszonylag könnyen átkutatható megyei, váci püspöki, az Országos Levéltárban őrzött Keglevich és Patay családi levéltárakban, vagy az Országos Levéltár egyéb gazdag, később részletesen felsorolandó sorozataiban tényleg nem talált, tehát a lehetőségeket kimerítette.¹¹ Taktaszada tudományos felkészült-

¹¹ Sok adat található Szentmártonkátára az Országos Levéltárban a Pest megyei dicakötetben, az U et C és NRA sorozatokban. Az ugyancsak itt őrzött Keglevich családi levéltárban — a levéltár elenchusa szerint — káta jobbágyok által urukhoz intézett levelek 1638-tól, református vallásügyi iratok 1691-től, úrbéri szerződések 1747-től őriztetnek. Az U et C 62/33. jelzetű irat szerint pl. a hely 1629-ban lakatlan,

ségű kutatójánál is hiányzik a széleskörű adagyűjtés és így egyébként új szempontokat is tartalmazó előadása hézagos és hiányos.

A számbavett irodalomban megtaláljuk azonban a modern történeti kutatás nézőpontjainak érvényesítését is. Az írók egy kis része a tudományos és gyakorlati szükségszerűséget s elveket összeegyeztetve igyekszik a gyülekezetnek hasznos és építő olvasmányt nyújtani, a tudománynak pedig megbízható és használható eredményeket szolgáltatni. Az ide sorolható munkáknál a fejlődés két irányú, illetve íróik két típushoz tartoznak, két felfogást képviselnek. Egyiknek mintája a Tóth Endre teológiai tanár feldolgozásában 1941-ben megjelent „*A pápai református egyház története*“, a másiknak szép kiteljesedése Cs. Bogáts Dénes: „*Szemerja község és református egyházának története*“ 1943-ban napvilágot látott könyve. Kissé bővebben foglalkozunk velük.

Tóth, mint könyve címéből is következtethető, csak egyháztörténetet ír, a helységnek s a gyülekezetnek külön életével még olyan mértékben sem foglalkozik, mint azt a munka menete megkívánná. Kitűnő kritikai módszerrel tárgyalja a város reformációját, reformátorait, prédikátorait, az ellenreformációt, pompás részleteket és megállapításokat közöl a város földesurairól, a reformációhoz s a református egyházhoz való viszonyukról, rendkívül éles megvilágításba helyezi magatartásukat a vallásgyakorlattal kapcsolatban. Szép fejezetekben számol be az egyház kormányzásáról, a presbitériumról, a belső hitéletéről: az istentiszteletekről, a prédikációkról, az úrvacsoráról, az erkölcsi világról. Bár egyes eseményeknél hosszasabban időz, a mértéket megtartja, a történéseket nagyvonalúan szemlélteti, s nem vész el az adatok tömegében. Ám mindez a tárgy egyoldalú megvilágítása, a másik oldal, a gyülekezeti hívő sereg története, homályban maradt. Ha tekintetbe vesszük, hogy az egyházat a helybeli, ősi eredetű, hitükben soha meg nem tántorodott nemesi és paraszti nagycsaládok, nemzetségek támogatták a leghívebben, ha tudjuk, hogy a gyülekezet tagjainak, illetve a belőlük alakult református falusi vagy városi közösségnek életében beköszöntő változások, sorscsapások, elemi károk, járványok, stb. az egyház életében is válságokat idézhettek s idéztek is fel, sőt az egyház megmaradását is kérdésessé tehették, így tekintve a dolgot, meggyőződésünk, hogy az egyházközség-történetírásnak ki kell terjeszkednie a gyülekezeti közösségnek, mint élő, népi organizmusnak a történetére. A kettő annál kevésbé választható el egymástól, mert, mint Tóth is rámutat, református többségű helyeken a község s az egyház világi elöljárói azonos személyek. Ha Tóth, a hivatott történetíró, a vallásgyakorlatért, majd a templom megtartásáért folytatott megrázó küzdelemnek s az árva egyház töretlen hitéletének valóban mintaszerű tárgyalása mellett megjelenítette volna azt a másik tragédiát, melynek eredményeképpen megfogyatkoztak az ősi református családok Pápán s aminek következtében — maga állapítja meg — az 1650-ben választott presbiterek nevei közül csupán egyet

---

1680 után népessége hereticus, a temploma jó állapotban van. 1696-ban már 7 jobbágya jövevény, később, amint Gömör megyei urbáriumokból kitűnik, Gömör északi vidékeiről szintén érkeznek ide advenák. Csak néhány éppen kezünkbe került adatot soroltunk fel, rendszeres kutatással ezeknek sokszorosra található. Mind tipikusan helytörténeti adat, felkutatásuk és helytörténeti értékesítésük a helytörténetíró feladata és kötelessége. — Ld. még a könyv ismertetését Tóth Dezsőtől: *Egyháztörténet*, I. évf. 297—299. l.

találunk az 1660-as presbiteri névsorban (79. l.), akkor lett volna igazában teljes a történeti múlt képe.¹² Ilyen tanulmány, bár kisebb méretű, Bogáts id. műve.

A község történetével kezdi előadását. Megfejtí a falu nevének jelentését, megállapítja eredeti települési helyét, felsorolja birtokosait s a hely életének jelentősebb eseményeit. Részletezi a háborúk, beszállásolások, a pestisnek, elemi csapások s a hadiadók okozta nagy károkat, végül a székelység neveit közli a XVII—XVIII. századokból. A neveken kívül lenyomatja a lustrák összes, a társadalmi s gazdasági helyzetet jellemző adatait. 1614-ben pl. nagy a nyomorúság, a 24 szabad székely közül 5 a „szegénység miatt elbujdosott”. 3 meg „szegénység miatt szolgál”. A falu belső életére, erkölceire, szokásaira, gazdasági állapotára, stb. rendkívül jellemzőek az 1727-ben hozott falutörvények, melyek az életet messzemenően szabályozzák és annak nyugodt rendjét biztosítják. A rövid, de mindent felölelő falutörténet után az előadás „*A templom, A lelki pásztorok. Az iskola és a mesteri lak, Oktatás, Elhelyezkedés a templomban, A harangok és harangozás, Az orgona*, stb.” fejezetcímek alatt vetíti elénk az egyháznak és gyülekezete életének történetét. A rendkívül sikeres beosztás lehetővé teszi a szerzőnek, hogy kiemelje a történések sorozatából mindazt, ami a legfontosabb, a leglényegesebb s az olvasó számára is építő. Csak a forrásokból meríthető igazságokat mondja el. A középkori egyházi viszonyok meghatározásánál megszólaltatja a Kápolna, Oltárszer és Szent Péter pataka földrajzi neveket (más munkáknál hasonló módszertani fogást alig találunk). A református templom állapotát ugyan részletesen leírja, az olvasót mégsem fárasztja annak elbeszéléssel, hogy mennyi téglá, mész, stb. kellett az építéshez és honnan hozták, mennyi fuvarért az anyagot. Az iskoláról szólva megállapítja az iskolai tanítás rendjét, az osztályok számát, a tanulók elnevezését, számát, végül a tanítási anyagot és nyelvet. Vaiósággal megkapó, amit a templomi elhelyezkedés rendjéről ír. A templomi ülésrend gyakran évszázados hagyományokat őriz és az egyház középkori kegyuraira is bizonyítékul szolgálhat, a legtöbb író mégsem fordít rá semmi figyelmet. Bogáts 1667-től kezdve felsorolt esetei mélyen bevilágítanak a falusi református ember jellemébe, hagyománytiszteletébe, sőt vallásos életébe is. Ha valaki tiltakozott az ellen, hogy rendes helyét elfoglalják előle, nem összeférhetetlenségből tette, hanem mint a falu életében, itt is a szép rendet kívánta megőrizni, mert a rendetlenség, a hagyományok semmibevevése zavart, majd széthúzást, végül bomlást idézett elő. Az „*Egyházi vagyon*” c. fejezetben a sablontól eltérően felsorolja az egyházi ingatlanok neveit (kár, hogy nem az összes földrajzi neveket gyűjtötte össze!), több esetben azt is megjegyzi, mi az ingatlan rendeltetése, kitől és mikor szállott az egyházra. A nevek, melyek máig élnek, ismét a népi és vallási állandóság nagyértékű bizonyítékai. Bogáts megoldása azonban minden tökéletessége mellett mégsem teljes, hiányzanak belőle

¹² A város történetére pl. a reformáció kezdetéig „Bevezetés” címen mindössze két nem teljes oldalt szentel azzal a megjegyzéssel: „további részletekben bocsátkozni nem akarunk, nem képezi feladatunkat”. Nem veszi rossz néven tőlünk a jeles szerző, ha ezt az állítását nem fogadjuk el s vele szemben arra az álláspontra helyezkedünk, hogy igenis a helyi egyháztörténetírás feladatkörébe a helység története is beletartozik, hiszen a falu, annak települése, határa, földjei minősége, megélhetési forrásai, stb. adják a falusi közösségnek s így a református gyülekezetnek is azt az életkeretet, amelynek adottságai között telnek napjai, amelytől függ nemcsak saját, hanem többé-kevésbé egyházának sorsa is: következőképpen a helytörténésznek mindezzel foglalkoznia kell, ha nem is olyan mértékben, mint a falu történetírójának. Csak abban az esetben tekinthetne el tőle, ha a hely történetét valaki már megírta volna s így egy kész munkára hivatkozhatna.

fontos fejezetek, így az istentisztelet, a prédikációk és prédikátorok méltatása, meg a szemerjai reformátusok szokásainak ismertetése. Könyve mégis messze felülmúlja a többi helytörténeti munkákat új szemléletével, haladottabb módszerével s a történettudomány modern követelményeinek tekintetbevételével. Mintának tekintendő s mintának ajánljuk.¹³

A helyes fejlődés zálogai Bogáts munkája mellett Szeremlei műve Hódmezővásárhelyről s még néhány alább idézendő munka. Szeremlei szintén a helység történetével kezdi könyvét s a XVI. századtól közölt teljes lakos-névsoraiból kifogástalan következtetéssel megállapítja, hogy a török alatt, majd később a lakosság mennyire fogyott meg és hogy a jövevények honnan valók. A vonzási kör csaknem az ország teljes területe: érkeztek az igen távoli Trencsénből s Nyitrából is. A szegényebb tájakon és a kedvezőtlenebb úrbéres feltételek között élő családok beözönlését a városba a vásárhelyi kedvező gazdasági viszonyok magyarázzák. Egyháztörténetében nem színezi hosszú oldalakon az ellenreformáció eseményeit, hanem — a magasabb történetirői felfogás értelmében — rövide fogva inkább azokat a jogviszonyokat, vallási rendeleteket s általában ellenreformációs korszellemet ismerteti, melyeknek parancsa, kényszere vagy hatása alatt a hatóságok a vallás ügyében sokszor keményen intézkedtek.¹⁴ Rendkívül bőven tárgyalja a vásárhelyi református egyház szervezetiének, igazgatásának kialakulását, a lelkészi, gondnoki, kántori, tanítói, egyházfői, stb. tisztségek feladatait, a lelkészek választását, a földesúr szerepét, a község viszonyát az egyházhoz s feladatát az egyház vezetésében. A belső, hitélet tárgyalásában sorra következnek a gyülekezet lelki habitusát meghatározó istentisztelet, annak szertartásai, az ünnepek s a templomi rend. Történeti beállításban, az eredeti katolikus tanításból és istentiszteletből indul ki, s az átalakulás vázolója útján eljut a református dogmatikához, a református hit tételeihez. A fősúlyt azonban nem erre helyezi, hanem a helyi sajátosságokra, a helyi szokásokra s a különleges vásárhelyi gyakorlatra. Szép fejezete szól a népi szokásokról, pompás néprajzi megfigyelésekkel. Uralkodó minden esetben a vallási érzés és hívő lelkiség, mely azonban tökéletes harmóniában egyesül az ember Istentől beleoltott öröm- vagy fájdalomérzésével.

A lelkiéletet tárgyaló fejezethez szorosan és szervesen kapcsolódik az erkölcsi világ rajza. Számptalan példával világítja meg a vásárhelyi nép erkölcsi felfogását és életét, közben beleszövi előadásába a vásárhelyi ember mindennapi küzdelmét a létért, jellemének vonásait, annak fogyatékosságait, stb. Szerinte azonban a hibák nem az emberben voltak, hanem inkább a korszellemben, a XVI—XVII. század nagy nyomorúsága és annyi megpróbáltatása szülte mérhetetlen erkölcsi eldurvulásban. A török világban s az utána következő háborús időkben minden felől csak a rossz, a baj, az ellenség leselkedett az emberre, a jónak és szépnek megbecsülése, a felebaráti érzésnek ápolása szinte teljesen kivészett belőle. Sőt nem ritkán Istenével száll vitába, elkéserebbe sok megpróbáltatása miatt. Az erkölcsök megjavításáért az egyház az első vonalban küzd,

¹³ Olvassuk csak el a népi sorsról írott oldalakat (10—15. l.), figyeljük meg a sorsformáló erőkről: a tatár betörésről, a zsoldosok beszállásolásáról, a katonaság pusztításáról, az éhínségről, az aszályról, pestisről, stb. rajzolt sötét képet, mindebben megláthatjuk az író koncepcióképességét, intuícióját s azt, hogy tisztában van a helytörténeti kutatás nagy jelentőségével.

¹⁴ Nem itéli el tehát eleve az ellenreformáció cselekvő és végrehajtó tényezőit, hanem igyekszik — lelkivilágukba behelyezkedve — cselekedeteiket a kor irányító eszméivel és erőivel mérni, megérteni, vagy legalábbis megmagyarázni.

segítői a községi elöljáróság és a pátrónusok. Teljessé teszi a művet a közoktatás történetének és az egyház vagyoni helyzetének, az előbbi fejezetekhez méltó, modern szempontú előadása. Ha Bogáts munkáját a rövidebb összefoglalások mintájának tekintettük, akkor Szeremlei művét a szélesebb alapokra fektetett kutatás példaképének minősíthetjük.¹⁵

A jelentőségénél fogva kiemelt három munka mellett új történet-szemléletükkel tűnnek ki Takáts Károly és Pruzsinszky Pál tanulmányai a pacséri és pesti egyházak történetéről. Előadásukba társadalom- és népesedéstörténetet szőnek bele, miáltal a gyülekezet életét társadalmi és népesedéstörténeti nézőpontból is megvilágítják. Haladó módszerrel dolgozik, és egy-egy fejezetében magas tudományos színvonalat ér el K. Nagy Gyula Kisharsány, még inkább Pátka református egyházainak történetéről írott munkáiban. Szép földrajzi leírásban jellemzi a helyek fekvését, határát, a föld minőségét, felsorolja a nép megélhetési forrásait, s közli az összes határneveket. Kellő figyelmet fordít a gyülekezetnek, mint zárt falusi közösségnek történetére s a népi sors hatótényezőinek, a földesúri viszonyoknak, a gazdasági helyzetnek, az elemi csapások, járványok s katonai terhek okozta károknak felderítésére. Harsánynál a XVIII. század közepéről a lakosságról két teljes névsort közöl. Ha a két helyre nagy számban megmaradt levéltári forrásokat összegyűjtötte volna, munkája eredményeiben Tóthéval és Bogátséval lenne összemérhető.¹⁶

Szép forrásanyag jellemzi Mezőtelegd és Nagyenyed íróinak műveit, igen sikerültek a birtoklástörténetről, Telegden az 1739/44. évi pestisről, Enyeden a Kollégiumról, meg a nemesség és polgárság harcáról szóló fontos részletek. Viszont teljesen hiányzik a népesedési viszonyok vizsgálata, pedig Telegdnél rávonatközölgő adatok is bőven találhatóak. Az egyházat és annak közösségét, a gyülekezetet tekintik kutatásuk tárgyának Deáki. Várkudu, Monor, Gyömrő, Csákszerény és Salánk lelkészirői. A helységek történeténél visszanyúlnak a középkorba, Deáki lelkésze, Czibor, pedig nemcsak a hely településtörténetét próbálja megfejteni, hanem középkori földrajzi neveket is közöl az oklevelekből. Az egyház külső eseménytörténetének rövid előadása mellett bőven foglalkoznak a belső élet, a hitélet megnyilvánulásaival, a vallásos cselekményekkel, az erkölcsi étellel, az egyházfegyelemmel s a különböző népi szokásokkal. A közös gazdaságban egy kenyéren, vagy külön kenyéren élő nagycsalád problémáját Czibor veti fel. A nép sorsát a legnagyobb figyelemre méltatják és alakulását részletesen vizsgálják. A népesedéstörténet leginkább csak Kathona és Horvay munkájában

¹⁵ Szigorúan tudományos jellegét emelik a lapalji jegyzetek: minden állításának forrását pontosan megjelöli (kár, hogy a sajtó alá rendezésben éppen a jegyzetek közé, számos értelemzavaró hiba csúszott! be!) és e mellett stílusa élvezetes, tehát a könyv érdekes olvasmány is.

¹⁶ Nyilván az adatok vagy adatgyűjtés hiányával magyarázható, hogy sorra felveti ugyan a lényeges kérdéseket, de szinte egyre sem ad bő és kimerítő feleletet, sőt olykor egyenesen felületes és csak érinti a meritumot. Annál nagyobb kár, mert írása szakavatott s tehetséges emberre vall, aki meg tudna birkózni teljesen tudományos színvonalon álló munka feladataival is. Ehhez azonban bizonyos túlzásokra való hajlamot még le kell vetkőznie. A tatárjárásról pl. azt írja, hogy az elpusztította a szálláshelyeket s kis falvakat, „csak a gazdagabbak szálláshelyein maradt meg a magyarság”. Ha ez így lett volna, akkor a tatárjárás után csak gazdag családok falvai fordulnának elő az oklevelekben s királyi servienai, kismenési s kuriális falvak létezése, amilyeneket a XIII. század második felében s később nagy számban emlegetnek a források, megmagyarázhatatlan lenne. K. Nagy feltevésének természetesen ebben a megfogalmazásban nincs történeti alapja.

érvényesül. Az előbbi egyben mély problémalátással taglalja a legújabb idők bajait: a gazdasági nehézségeket, a kivándorlást, az egykét s mindennek következményét: a hitbéli ellankadást, a gyülekezet fogyását, az egyházfegyelem és a családi élet meglazulását. Bár Monor és Salánk lelkészei, Fonyad és Horokay, elismerik, hogy az egyház s a falu története egymásba fonódik, el nem választható, mégsem kutatják sem ők, sem a többi írók behatóbban a kérdést: miben és milyen módon nyilvánulnak meg a református egyház és község történelmi kapcsolatai. Nem sajnálhatjuk eléggé, hogy a hat író, akik tanulmányaikból ítélve kétségtelenül hivatott munkásaivá válhatnának református egyházközség-történetírásunknak, ismét csak nem gyűjtött elég anyagot s így sok, mai színvonalú tudományos kérdésre egyáltalán nem adhatott feleletet, vagy ha adott is, nem kielégítő.

Arra, hogyan lehet és kell munkánkat a modern színvonalon álló kívánalmaknak megfelelően elvégezni, Arany nyújt példát Decsről írott füzetében. A gyülekezeti népi közösség története alkotja munkája gerincét, az egyház eseménytörténete ennek egyik összetevője.¹⁷ Tóth kritikai módszere nyilvánul meg a nagyváradi református egyház első századának történetében és a mezőtúri egyház történetéről készült nagyobb munkában. Tiszteletreméltó dokumentációval írja meg és állítja be egyben a lázongó kor történelmi rendjébe Esze Tamás a mindössze hat évig működött eperjesi református egyház életét,¹⁸ a korszellemet tükrözi a nagy anyag- és emberismerettel készült „*Gyöngyösi templomper*” című értekezés; az annyira elhanyagolt református egyháztörténeti statisztika nagy értékére irányítja a figyelmet a miskolci gyülekezet 1782—1930. közötti népesedési számadatainak közlése. Az élet ezer gondjával küzdő, a megélhetési nehézségekkel s előítéletekkel harcoló, idegenbe szakadt szórvány-magyarország hitéletével foglalkozik a horvát-szlavónországi terezovác-suhopoljei s a romániai brailai misszió magyar református egyházainak története. Nagy és nehéz a feladata a missziói lelkésznek, rendszerint egyedül kell szembenéznie a rideg valósággal s megküzdeni a közömbösséggel, nem egyszer a rosszakarattal. A lelkészírók éppen ezeket a nézőpontokat domborítják ki, s igen szerencsésen nem annyira eseményekről szólnak, mint inkább a missziói egyházak lelkiségéről, az egyházat körülölelő szellemről s az állandóan fenyegető különböző bajokról, illetve a lelkész és esetleges segítőtársai ezek elleni küzdelméről írnak.

A külön nem említett munkák a felállított értékskálán könnyen elhelyezhetők. A szentgericei és székelyföldvári egyházak történetének kis füzetecskei — igénytelen külsejük ellenére — sokban hasonlítanak Bogáts művéhez; a rác-kevei egyház története inkább adattár; Dunaradvány, Dunavecse, Soltvadkert, Visk, Táp, Kolozsnéma, Csicsó, Füss, Tiszaföldvár, Nagykanizsa, Hejőbába, Pécs, Pestszentimre, Sellye, Kosd és Bél mind a régi sémájú, az egyház eseménytörténetét tárgyaló tanulmányok, egyik másik még a helyi református egyháztagok történelmi érdeklődésének kielégítésére sem elégséges. Közös hiányosságuk az adatokban és a problémákban mutatkozó szegénység. Ha némelyik közöl is egy-egy

¹⁷ A mindössze 28 oldalas füzetecske — minden érteke mellett — ebben az alakjában csupán ígéret. A főhiány nála is a forrásokban mutatkozik, az előadás folyamatosságát pedig a lelkészek szerinti beosztás zavarja.

¹⁸ Elolvasását minden helytörténeti kutatónak annál inkább ajánljuk, mert meggyőződhetik belőle, hogyan lehet gondos és körültekintő levéltári kutatással a történetek szinte hiánytalan sorát megjeleníteni, pedig a helyi levéltárat a szerző nem is tanulmányozhatta.

névsort a lakosságról, vagy néhány adatot a református nép sorsáról vagy az egyházfegyelemről, mindez inkább ötletszerű, amint éppen az író valahol rábukkant ilyenféle adatra. Az érsekújvári, dunaszentgyörgyi, csurgónagymartoni, komáromi, kúnhegyesi, bugyi, ceglédi, nagykőrösi s kecskeméti egyházak (olykor csak templomok) történetei még vázlatnak sem nevezhető munkácskák, s e megállapítás felment bennünket tudományos értékelésük alól.

A termés számbavételének és szemléjének eredményeként állapítsuk meg, hogy a kevés számú jó munka mellett a nagyobb rész hiányos, hézagos, vagy egészen selejtes termék és a tudományos mértéket meg sem közelíti. Míg az előbbieket eredményeit megújhodó történetírásunk elfogadja, sőt alapvetésénél használja fel, addig a kellő módszertani megalapozás nélkül készült dolgozatokat, mint hasznavehetetleneket eleve elutasítja. A tudományos lemaradás két legfőbb oka az előadottakból teljesen világos. Az egyik az írók szakképzettségének és módszertani iskolázottságának hiánya, a másik -- ebből folyik -- a forráskutatás és adatgyűjtés elégtelensége. Helyes módszer és a szükséges adatok, forrásanyag nélkül jó munkát írni nem lehet.¹⁹ Az ugyanis senkit sem ment fel a felelősség alól, hogy a bevezetésben, előszóban, vagy máshol kijelenti: nem akar tudományos történetet írni, nem is lévén történetíró. Ha valaki történetet ír, akkor annak módszertani feltételeit elengedhetetlenül ismernie kell.²⁰ Amint-hogy pl. a hivatásos kutatók: Tóth, Esze, Szeremlei, Bogáts, Pruzsinszky mellett Czibor, Mózes, Arany, Kathona, stb. gyakorló lelkészek, tudományos múlt nélkül, de a forráskutatás és történetírás módszereit mégis többé-kevésbé elsajátították. A tudományos, módszerbeli értékkülönbség tanulmányaik és pl. Biczó, Kapitány, Nagy, Palcsó, Balogh, stb. értekezései között első pillanatra szembe-tűnő.

A problémák helyes meglátása és felvetése, a történések összetevőinek kiválasztása és értékelése, az anyagi és szellemi hatóerők nyomonkövetése az egyén, a közösség s az egyház életében, továbbá, az esetleg egymásnak ellentmondó adatok összeegyeztetése mind, mind csak módszeres kritika alkalmazásával érhető el. Fejes pl. Ráckeveire közli a helység s az egyház igen értékes régi krónikáját, a kitűnő történeti adatok tárházát, de nem tud vele a puszta közlésen túl mit kezdeni. Szinte egy szava sincs a krónikában foglalt rengeteg sorsformáló tényezőről. Az egymást érő pestiseket, a kibírhatatlan porció-adót, a katonai beszállásolásokat, a katonai ingyen-munkát stb., mint a legnagyobb bajokat és csapásokat említi fel a krónika, a ma történetírójának feladata lett volna a krónikás szűkszavú feljegyzéseibe életet önteni, s megvizsgálni a bajok hatását a ráckevei egyháznak és gyülekezetének életére. K. Nagy Gyula Kisharsány lakóiról olyan névsorokat közöl, melyek a népesség gazdasági magabírását is megörökítik, azt azonban már elmulasztja, hogy az adatok alapján statisztikai

¹⁹ Ugyanígy nyilatkozik Vanyó a „*Plebániatörténetírás módszertana*” c. értekezésében (Regnum 1940 41. évf. 10. l.).

²⁰ Ha hiányzik az erő a nagyobbra, teljesebbre, be kell érni a kisebbszerűvel. Elégészes pl. ilyen esetben — legalább is felfogásunk szerint — az összegyűjtött forrásokat, minden feldolgozás nélkül, mint adattárt kiadni. Az értelmes olvasó, az egyháztág, ebből is tájékozódhatik, sőt maga szűrhet le belőle tanulságokat, a feldolgozó történetírás pedig a kritikai közlést kitűnően fel tudja használni. Pusztán jó akarattal történetíróvá senki sem lesz.

táblázatban szemléltesse a helység gazdasági viszonyait.²¹ Míg az ilyen esetekben a módszertani követelmények ismeretének hiánya az ok, más esetben az írók meglátják a problémákat, fel is vetik, de mert nincs adatuk, mint mondják, nem oldhatják meg őket. A valódi ok természetesen legtöbb esetben nem az adatok hiánya, hanem az, hogy azokat nem kutatják fel. Mert ha igaz is az, hogy Mezőtúr város régi jegyzőkönyvei elvesztek, az már semmi esetre sem fogadható el, amit a város egyháztörténetírója mond, hogy ezért nem tudta meghatározni a város keletkezésének idejét. Mintha bizony a városi jegyzőkönyvek visszanyúlának a városok alapításának idejére és mint hogyha a városra vonatkozó összes oklevél is elveszett volna. Bizonyára maradtak meg ilyenek, csak fel kellett volna őket kutatni. Azután meg a módszeres településtörténet a helység nevéből, a névadás típusából, mint alább rámutatunk, évszázadnyi pontossággal meg tudja — okleveles és jegyzőkönyvi adatok nélkül is — állapítani valamely helység keletkezésének idejét. Halmi különben sokat ígérő füzeté Gyömrőről iskola-példája az adatok elégtelenségének, olyan mértékben, hogy a módszer tekintetében helyes elgondolásokkal dolgozó íróba ez a körülmény — a tudomány kárára — beléfojtja a szót.²² Mielőtt tehát a nem szakképzett historikus hozzáfog egy egyházközség történetének megírásához, meg kell ismernie a történettudomány hasonló kutatási területén általánosan érvényesített, mondhatnók „szentesített” szabályokat s követelményeket. Ezek pedig nem mások, mint a helytörténetírás modern szempontjai.

A helytörténetíró feladata abban áll, hogy a tárgyául választott terület, népi közösség, város, falu, egyház, stb. történetére összegyűjtse a megmaradt, lehetőleg teljes forrásanyagot és ennek alapján rajzoljon tárgyának múltjáról, történeti életéről színes és sokoldalú képet. Különösen nagy figyelmet kell szentelnie a helyi sajátságok, a specifikus helyi fejlődés és az általánostól eltérő jelenségek szemléltetésére.²³ Az egyházközségi történetkutatókra vonatkoztatva a megállapítást, ezeknek egy percre sem szabad megfeledkezniük arról, hogy az egyház két részből áll: magából az egyházi keretből, a látható egyházi intézményből és a hozzá tartozó gyülekezetből, amely egyben a helység teljes vagy részleges népi közösségét is alkotja, következésképpen az egyháztörténetet író helytörténésznek egyaránt ki kell terjeszkednie az egyház, a gyülekezet s a falu történetére. Azt az esetleges ellenvetést, hogy nem szükséges az egyházközség-történetírást

²¹ 1741-ben pl. a 18 házas gazda közül csupán 11-nek van 2 ökre vagy 2 lova, 1752-re tovább romlik a gazdasági helyzet, mert a házas gazdák száma most már csak 17 s mindössze 6-nak van 2—2 igás állatja (17—18. l.). Bár a lélekszám 1752-re az összeírás szerint szaporodik, a gazdasági magabírás csökken. Mivel magvarázható ez?

²² Mezőtúr írójával szemben — igen helyesen — a helység nevének etimológiája alapján igyekszik a megtelepülés idejét tisztázni s nem hivatkozik e fontos kérdésnél adatok hiányára. Találóképpen a személynévi magvarázat, ám tudni kell, hogy ilyen neveket telepeket egészen a tatárjárás idejéig neveztek el, azaz maga a minden hozzáfétel nélküli személynév önmagában még nem bizonyíték egy falu honfoglaláskori eredete mellett. Az is kérdés, ki volt a névadó? Az eredeti birtokos nemzetség tagja, vagy későbbi birtokos vagy esetleg a falu tényleges alapítója, építője. Persze mindennek kiderítéséhez nem elég csupán Gyömrő megtelepülését tanulmányozni, hanem szomszédsága, környéke, sőt talán az egész megye birtoklásviszonyaira kell tekintettel lenni az eredmény érdekében. — Nem értjük pl. azt az adatot sem, hogy 1559-ben a falu 25 adófizető portáján — megítélése szerint — kb. 400—500 lakos élhetett, azaz egy portán 16—20 lélek!? (9. l.)

²³ A helytörténetírás feladatairól és problémáiról írt munkákat később, az *Introduktum* fejezetben idézzük.

ilyen széles alapokra helyezni, maguk az idézett munkák cáfolják meg legélénkebben, mert még a néhány oldalas füzetecskében is szó esik az egyház mellett mind a helység, mind a gyülekezet történetéről. Különben láttuk néhány példán, hogy milyen is az egyház története a falusi közösségnek és magának a falunak története nélkül. Természetesen nem gondoljuk, hogy most már az egyháztörténészek a helység teljes, mindenre kiterjedő történetét is meg kell írnia, ez valóban nem lehet feladata, ellenben minden olyan társadalom-, gazdaság-, népesedés- s településtörténeti jelenséget meg kell vizsgálnia, melyek alkalmasak és szükségesek a falu, a falusi közösség és a református gyülekezet szerepének és hivatásának megvilágítására az egyház életében, illetve fontosak az egyház külső és belső történetére.²⁴ Az alábbiakban részletezzük, hogy — felfogásunk szerint — mivel kell foglalkoznia a modern egyházközség-történészeknek.

Munkáját *településtörténettel* kell kezdenie. Ennek keretében jellemeznie kell a helység táji és földrajzi adottságait, melyek emberi élet folytatására, emberi közösségek megélhetésére a helyet alkalmassá teszik. Ezekről az adottságoktól függ a megvalósítható életforma. Sik vidéken, jó termőföldön földművelő hely keletkezik.²⁵ A megtelepülés rajzánál, melynek lehetőleg a falun túl, a földrajzilag és birtoklástörténetileg egybetartozott szomszédos helységekre is ki kell terjednie, kiderítendő az első települők ideérkezésének ideje, a hely alapításának kora s az, hogy kik alapították, királyi vagy szabad népek, valamely első fogláló nemzetség vagy a királyi várispánság. Nagy figyelemmel kell felderíteni a kezdeti birtoklástörténetet, a birtokos nemzetségeket vagy családokat, mert ebből gyakran fontos körülményekre: magára a helység keletkezésére, a nevet adó személyre, a falu népességének társadalmi helyzetére, gazdasági (úrbévi) viszonyaira, stb. csálhatatlan következtetéseket vonhatunk le. Meg kell fejteni a helység nevének jelentését, mert a név etimológiája a legtöbbször igen lényeges bizonyító adat. Ha pl. a helynév minden hozzátétel nélküli pusztá személynév, legyen az magyar vagy idegen, (Pátka, Gyömrő, Monor, Vecse, Radvány, stb.), akkor kétségtelen, hogy azt magyar névadó környezet adta s a község a XII. századtól legkésőbbben a XIII. század közepéig keletkezett (a törzsnévek: Tarján, Jenő, Keszi, Gyarmat stb. a XI. századra utalnak). A következő névtípus, a -falva végű helynév, a XIII—XIV. századra mutat, a -háza, -földs -telke végű nevek pedig a XIV—XV. századokban keletkeznek. Ha a névadó személy a terület tulajdonosa volt, akkor a falva stb. végű helységek névadóit a családtörténet segítségével személy szerint is meg lehet állapítani.²⁶ A szentek nevéből képzett helynevek (Szemerja-Szentmária, Szentgerice) pedig bizonyítékok a helység templomára, annak védőszentjére s arra, hogy a falu csak a templom megépülése után, a mellett vagy közelében kezdett települni. Még a mai templomok helyéből is igen gyakran visszakövetkeztethetünk a múltba,

²⁴ Vanyó szerint a katolikus plébánia élete: három elemnek, a templomnak és népnek s végül a lekipásztornak a Mindenség urával és egymással való egvütműködése, kapcsolata a századok folyamán". (Regnum 1940/41. évf. 9. l.) Ő sem helyesli „a kizárólagos egyházi szempontokra való szűkmarkú korlátozást”.

²⁵ A következőkben legnagyobbbrészt azokból a közvetlen tapasztalatokból merítjük megállapításainkat, melyeket Gömör megye története megírása közben szereztünk. Azt mondhatnók, hogy inkább gyakorlatot, semmint elméletet írunk. Irodalmat általában külön azért nem idézünk, mert értekezésünk végén az *Irodalom* fejezetben a vonatkozó munkákat összesítve soroljuk fel.

²⁶ *Település és nemesség Gömör megyében* c. tanulmányunkban erre sok a példa (Turul, 1940. évf.).

amikor egy templomhoz több falu tartozott s az egyház központi helyen, kiemelkedő, jól látható dombon állott s áll ma is. A középkori egyházi és műveltségi viszonyok felderítése annál inkább szükséges, mert ezzel megteremtjük az alapot a református egyház és iskolázás történetéhez.

A településtörténeti rész feladata a falu korai lakói által végzett tájformáló munka kiértékelése, azaz annak megismertetése, hogyan lett az eredeti tájból kultúrtáj, milyen munkát végzett az ember, míg a falut megalapította s határát létfenntartására alkalmassá tette. A cél elérésére ki kell írni az oklevelekből a táj eredeti arculatára megmaradt adatokat, a víz-, hegy-, erdő-, föld-, stb. neveket s össze kell hasonlítani a szintén a forrásokból összegyűjtendő későbbi, már a tájformálás előrehaladott állapotában előforduló földrajzi nevekkkel, ezeket pedig össze kell vetni a mai határnevekkel és akkor e nevekben előttünk áll az ember évszázadokon keresztül kifejtett munkájának az eredménye: a falu gazdasági kultúrája.²⁷ E nevek között természetesen lesznek olyanok, melyek az egyház létezésére, a népesség vallásos érzületére vagy szokásaira vetnek fényt, mint Egyházdomb, Egyházasrét, Paprétje, Kápolnaszer, Szentpéterpataka, Ol-társzer, stb. A nevek összegyűjtése a helybeli kutató számára annál könnyebb és gyümölcsözőbb, mert részben maga is ismeri a határt, részben a falusiak tudását értékesítheti. A helybeliek segítségével a középkori határjáró oklevelek alapján eredményesen jelölhetők ki egy-egy helység középkori határai is, melyek a legtöbb esetben egyeznek a jelenlegi határokkal. A településtörténet körébe tartozik a megtelepült falu középkori képének megrajzolása. Nem könnyű feladat, megoldására történeti irodalmunkban sincsen sok példa. Főleg az olyan osztálylevelek használhatók, melyek a helység több részre történő osztásánál a telkeket a rajtuk ülő családok neveivel jegyzik fel, vagy pedig a falu utcáit, azok irányát, a falun esetleg átfolyó patakok s a falu, illetve az utcák fekvéséhez viszonyított folyásirányát megörökítik. Hasonló oklevelek igen szép számban maradtak meg.

Végül meg kell ismerkednünk a megtelepült falu lakosságával s a helység nagyságával. A református falusi népi közösségek, népi gyülekezetek hagyományai leggyakrabban már a középkorba nyúlnak vissza a közösséget alkotó családok középkori eredete révén. Amit a református ember „nyakasságának“ szoktak mondani, az nem más, mint az olykor félévezredre is visszanyúló ősi hagyományok vetülete. Erőteljesen ragaszkodik hozzájuk, hiszen sok évszázadon keresztül tartották meg a falut s gyülekezetét. Oklevelekben, különösen tanúvallatásokról, perekről, határjárásokról, zálogosításokról, osztályokról, stb. kelt hiteles kiadványokban nagy számmal található az állandó lakosságról nemesi és paraszti nevek egyaránt. A családnevek nálunk általában a XV. században alakulnak ki, korábban ritkák. Az eredeti elnevezés a puszta személynév, a mai keresztnév, a későbbi családnév ebből alakul ki olyanformán, hogy a fiút apja keresztnévvel, mint családnévvel különböztetik meg: Péter fia Demeter, majd Péterfi Demeter s később Péter Demeter. A családnevek másik nagy csoportja a valamely tulajdonságról, foglalkozásról, stb. adott ún. rgadvány-családnév: Okos, Erős, Nagyeszű, Gombos, Kovács, Fazekas, stb. A családnevek nyelvi hovatartozásából a népesség nemzetiségére vonhatunk le következtetéseket. Magyar

²⁷ A dési református egyházmegye és egyházközség levéltárából közöl földrajzi neveket nagy számmal Szabó T. Attila (*Magyar nyelv*, XXVIII. évf. 58., 123., 177., 250., 321. l.) A gyűjtés szempontjaira olv. Györffy: *Magyar nyelv*, XXIII. évf. 111. l.

nevű lakosság a középkorban csak magyar helységben él. Ha azután az össze-
gyűjtött korai földrajzi nevek és a hely elnevezése is magyar nyelvi névadás,
akkor minden bizonyíték egybehangzása alapján eredeti magyar településű és
magyar lakosságú helyről van dolgunk. A hely nagyságára főleg az osztály-
levelekből következtethetünk, bár egyes megyékben (Abaúj, Torna, Gömör,
Sáros, stb.) maradtak a XV. század első feléből adóösszeírások is.²⁸ Az a falu,
melyben jobbágyok nem élnek, nemesi vagy kúriális falu. Az ilyenek nincsenek
benne az adóösszeírásokban, mert nem jobbágyportákból, hanem nemesi kúriák-
ból állanak.

A településtörténet eredményei jelentik azt az alapot, melyre szilárdan rá-
építhetjük a későbbi történések adatait. Településtörténet nélkül az egyház-
község-történetnek nincs kiinduló, csak végpontja, nincsenek kezdetei, csak be-
fejezése, a falunak, az egyháznak s a gyülekezetnek nem látjuk kezdeteit, ere-
deti magvát, csak egy bizonyos időponttól való fejlődését. Fordítsunk tehát nagy
gondot a település történetére!

A településtörténeti önálló fejezet után következik az *új falu népe és egy-
háza fejlődésének, sorsának a vizsgálata*. A három tényező története között
természetesen nem vonható szigorú határvonal, ami egyébként módszertani te-
kintetben sem volna kívánatos. A történések finom számai, egyikből vagy másik-
ból kiindulva, hajszalerezetszerűen húzódnak át a falu, az egyház s a gyülekezet
életén s hol az egyikben, hol a másikban hagynak mélyebb nyomot. A teljesen
elkülönített fejezetekben történő tárgyalást már csak azért sem mernők aján-
lani, mert így az összefüggések vagy elsikkadnának, vagy állandóan ismétlések,
hez kellene folyamodni. A megvizsgált munkák és saját tapasztalatunk alapján
is azt mondhatjuk, jobb a tárgyalás korok szerinti beosztása, s ezen belül az
összetartozó tények folyamatos előadása.²⁹ Arany Dénes pl. Decs község és
népe történetébe ágyazza bele mondanivalóját az egyház történetéről, tegyük
hozzá, igen eredményesen és követésreméltóan. Az egyházat mintegy a falu és
népe függvényének, olyan tartozékának tekintti, melynek léte okozati össze-
függésben áll amazokéval, következésképp az egyház története is függvénye amazok
történetének. Bogáts külön szól ugyan a helység s az egyházközség történetéről,
ám az összetartozó tényeket nem választja széjjel pusztán az elv kedvéért.
„Az elhelyezkedés a templomban” fejezetcím alatt a templomi ülésrenddel kap-
csolatban a falu társadalmáról is pompás képet ad, a templomi padok és ülő-
helyek adásvételére s elzalogosítására vonatkozó megállapításai pedig gazdaság-
történeti értékűek. Czibor Deákinál megkísérli a teljes elkülönítést, ami nagyjá-
ban sikerül is, de csak azért, mert a helység és lakossága történetére viszonylag
kevés a mondanivalója. Az egyház története nála kerek 100 oldal, ezzel szemben

²⁸ Idézi és felhasználja őket Csánki: *Magyarország történelmi földrajza* c. műve
I. kötetében.

²⁹ A korokat azonban helységünk életében bekövetkezett valóban sorsdöntő ese-
mények és változások határozzák meg s ne ragaszkodjunk valamely formális, az álta-
lános történetben alkalmazott időbeosztáshoz. Falvaink életében megalakulásuk után
az első igazi és hosszan tartó megrázkódtatás a török hódoltság, a másik nagy esemény
a jobbágy kötelezettségeinek szerződéssel történő szabályozása a XVIII. század közepe
táján (több uradalomban már a XVII. században!), vagy helyetti az úrbérrendezés,
majd a jobbágyfelszabadítás. El tudjuk hinni azonban, hogy az egyházi élet cezárái
szerint is készíthető alkalmas korbeosztás: középkor, reformáció s a református egy-
ház megalakulása, ellenreformáció és a Türelmi rendelet időszaka 1348-ig, végül a leg-
újabb fejlődés.

a falura 11, a gyülekezeti közösségre meg 15 oldal jut. K. Nagynál Pátka történetében az előadás kerete az egyháztörténet. Lelkipásztorok szerint tagolja könyvét, s az egyes prédikátorok nevei alatt csoportosítja a község fontosabb eseményeit, a sorsformáló tényezőket (robot, adózás, pestis, stb.) s magának az egyháznak kiemelkedő eseményeit. Rendszere azonban megbontja az egységes szemléletet. Ugyanaz a történelemalakító tényező (pl. katonai beszállásolás, hadiadózás, katonai ingyenmunka, stb.) esetleg több lelkész szolgálata alatt is érezteti hatását, következésképp újra meg újra vissza kell rájuk térni, ami semmi esetre sem válik az előadás előnyére. Horváth Salánkról írott munkájában ugyanilyen módszert követ, amivel megbontja az események összefüggő láncolatát, az előadást apró részekre tördeli és ismételni kénytelen. A magunk részéről Arany és Bogáts gyakorlati beosztását ajánljuk, de azzal a megjegyzéssel, hogy az előadás szerkezete nagyban függ a forrásanyag természetétől s nem utolsó sorban az író koncepcióképességétől. Éppen ezért magunk előadási vázlatot tartalmi keretet nem is közlünk; inkább a koncepció szempontjait igyekszünk a következőkben meghatározni.

Az egyháznak, mint látható intézménynek története, a megalapításától kezdve életében lejátszódott eseményeknek, fontos történések sorozatának az igazsághoz hű előadása. Valójában ez az egyház külső története. A tárgyalásnak a középkor egyházi viszonyaiból kell kiindulnia, amint arról már szóltunk. Ha volt helységünkben középkori templom és anyaegyház, a lehetőséghez képest meg kell határozni keletkezésük idejét, a templom helyét és az oltalmazó szent nevét. A plébánosok személye, esetleg származásuk és műveltségük szintén tárgyai a kutatásnak, ugyanúgy a templom építészeti stílusa, berendezése s későbbi állapota is. Az egyház és plébános középkori javadalma főleg osztálylevelekben fordul elő. Bennük és a végrendeletekben található a legtöbb használható korai adat.

A reformáció kezdetén a legnagyobb figyelmet kell fordítani a reformált hit befogadása idejének és okainak kiderítésére, valamint a református egyház megalapításának körülményeire. A korábbi egyházas helyeken gyorsabban és simábban történt a hit terjesztése, hiszen állott a templom, megvolt a keret, az egyház, s ha a néppel együtt a plébános is elfogadta az új hitet, szinte minden zökkenő nélkül lépett a katolikus egyház helyébe a reformált. Minthogy e kérdések megoldásához sok kritikai érzék, módszeres tudás, finom intuíció s a kis számban maradt, esetleg teljesen hiányzó adatok helyett analógiák s közvetett források szükségesek, az írók nagy részének ide vonatkozó eredményei igen hiányosak, olykor semmitmondók. Itt-ott megtaláljuk azt a tudományosan már régén megcáfolt tételt is, hogy a reformáció alapjainak lerakásához Husz tanai hozzájárultak, sőt az egyik író szerint a magyarok csak a református vallásban találták meg ismét teljes lelki nyugalmaikat, a Szent Istvántól a reformációig eltelt idő csak keresgélés volt.³⁰ A helyes úton azok a kutatók járnak, akik közvetlen források hiányában egy-egy nagynevű hitszónok működésében és pré-

³⁰ Kisharsány, 18. l. Az, hogy Baranyában a tatárjárásig csak 2—3 monostor léteült s a XIV. században is csak a népesebb helyeken alapítottak egyházat, még nem ok annak feltevésére, hogy a nép titokban megmaradt továbbra is ősi hitében. Ilyen feltevés igazolására nincsenek adatok, hiszen pl. a felvidéki megyékben sem alapítottak több monostort és egyházak ugyancsak a nagyobb helyeken keletkeztek. Olvassa csak el Kisharsány lelkész-írója Pásztor Lajos kiváló tanulmányát (*A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp. 1940.) s akkor másként vélekedik majd a magyarok reformáció előtti vallásosságáról.

dikációiban, illetve az általa gyakorolt hatásban keresik falujuk reformátussá lételének okait. A reformáció nagy szónokai, igazi népszónokok, egész vidékeket és egész megyéket győztek meg prédikációikban a reformált hit igazságairól és hatásuk a lelkileg és testileg amúgy is sokat szenvedő népre hallatlan arányú volt. Persze, mint tudjuk, a bizonytalan és nyomorúságos idők, a Mátyás halála után a népre nehezedő egyre súlyosbodó terhek, az 1514-i jobbágyfelkelés vége, majd Mohács és az utána beköszöntő példátlan népnymor kedvezően készítettek elő a talajt, aminek következtében korán, már a XVI. század első felében mutatkoznak a reformálás eredményei. A lehetőleg pontos időmeghatározásoknál semmi esetre sem szabad beérni annak kijelentésével, hogy a legkorábbi időkre a források hiányzanak, mert éppen a XVI. századra maradt meg nagyszámú összeírás, köztük dézsma- és dikajegyzékek, melyek a helységek egyházaira is fontos dokumentumok.³¹ Éppen a Mohácsot követő zűrzavarban a királyi fiskus részére sem volt lényegtelen annak megállapítása, hogy mely helyeken működik plébános vagy prédikátor, mert ahol lelkész nem volt, a papi jövedelem is a kamarát illette.

Az egyház megalapításában, majd később megmaradásában és sorsában a helység földesurának, illetve nemesi helységeekben a kisebb birtokos vagy a kuriálista nemességnek jutott jelentős szerep, hiszen ők voltak az egyház patronusai. Befolyásuk a reformáció elterjedésében, a magyar református egyház szervezetének és rendjének megteremtésében, papjai iskoláztatásában és támogatásában, tanítói kiképzetésében, iskolák állításában, az anyagiak előteremtésében, az egyházak és gyülekezetek védelmében stb. közismert,³² a helytörténetíróknak csak a specifikus helyi vonatkozásokkal kell foglalkozniuk. Szinte teljesen hiányzik e téren a kisebb nemesi pártfogó családok, a kisbirtokú és kuriálista nemesség szerepének és tevékenységének vizsgálata. Pedig e családok akkor is megmaradtak református hitük mellett, amikor a nagybirtokosok zöme már elhagyta azt s az előbbieket illeti az érdem, hogy egész vidékek sikerrel állottak ellen az ellenreformáció nyomásának. Nézzük csak meg Abaúj, Borsod, Gömör, stb. megyék máig szinte tiszta református magyar falvait. Egyházaik pártfogói kezdettől fogva a kisenemesi és kuriálista családok voltak. Felsőszuha, Felsővály, Hubó, Lenke, Mihályfalva, Otrókcs, stb. Gömör megyei helyek eredeti magyar népessége a társadalmi fejlődés folyamán már a XIII. század elejére a nemesi rendbe jutott, a nemesi családok megalapították falvaikban a maguk kegyúri egyházát, a reformáció idejében a reformált hitet fogadták el, s az ősi magyar nemesi falvak népe máig református. Ez a kisenesség a vele azonos eredetű magyar parasztsággal karöltve a református hitet a legnagyobb küzdelmek, áldozatok árán is megvédte és megtartotta a XVII—XVIII. század oly gyászos korszakában.³³

Egyházunk életében a XVI. század az alapvetés kora. Leszámítva a török

³¹ A dézsalajstromok mellett sok olyan nyugta található éppen a XVI. századból, melyeken prédikátorok elismerik a tizedből nekik kijáró rész átvételét. Közölte a nevetek Zoványi Jenő (Magyar Protestáns Egyháztört. Adattár, XIII., rövidítve: MPEA), van azonban magukban a jegyzékekben is sok eddig ki nem adott és fel nem használt egyháztörténeti adat.

³² Thurzó György, a későbbi nádor-patrónus, hatalmas egyházzvédő tevékenységét, mely a magyar egyházak mellett az osztrák örökös tartományok, sőt a birodalom protestánsaira is kiterjedt, bizonyítja a levéltárában fennmaradt nagytömegű és értékes iratanyag (kiadva: MPEA, XV.).

³³ Ld. pl. Szentmártonkátán a Batta-család szerepét.

hódoltságot és a háborúk okozta sok szenvedést, a református vallásgyakorlatot még senki sem zavarta. Gyökeresen megváltozott a helyzet a XVII. század elején, amikor a századokig tartó *ellenreformációs küzdelem* megindult. Korábban már rámutattunk, itt ismét hangsúlyozzuk, hogy a helytörténetírónak nem feladata az általános egyháztörténetből már úgysis ismeretes történések ismétlése, részletezése, hanem ehelyett a faluja életében bekövetkezett egyháztörténeti eseményekről, a templom esetleges elvételéről, a prédikátor s tanító elűzetéséről, a vallásgyakorlat esetleges megszűnéséről, az elárulás körülményeiről, stb. kell írnia. Tanuljunk e tekintetben Tóth, Szeremlei, Bogáts, Kathona és Arany munkáiból. Szenteljünk több teret ama erők, lelki nagyság, népi tulajdonságok és jellemvonások megjelenítésére, melyek a sok szenvedésen át megtartották a gyülekezetet. Kathona pl. azokról az erőfeszítésekről ír bővebben, melyek segítségével a csákerényi egyházközség a török által felégetett, majd az ellenreformáció alatt elvett és az „árvaság” idején tönkre ment templomát egymásután ötször építette fel.

Az egyház külső történetéhez tartozik az *egyházközség igazgatásának* kérdése. Általánosságban annyit tudunk, hogy eredetileg, de még a XVII., sok helyen az egész XVIII. században is a falu és egyház előljárósága azonos, a falusi bíró és esküdtek egyaránt felelnek az úrnak a falu és egyház rendjéért, a falutól beszedett földesúri szolgáltatásokért és a „lelki tanítóknak” adandó járandóságokért, melyeket a község a magából fizetett; ők ügyelnek a falu békéjére, az egyház tekintélyére, hogy vásár- és ünnepnap mindenki templomba menjen, másokat meg ne botránkoztasson. A falu és egyház fölött áll a pátrónus, mint pártfogó és világi magisztrátus, feladata a legfőbb felügyelet. Az úr beleegyezése nélkül valójában semmi sem történhetik, lelkészt nem meneszthetnek és nem is hívhatnak. Eredetileg tulajdonképpen csak községi szervezet van, a községi igazgatás egyik ága az egyház igazgatása. Szabolcs megye statutumai még 1713-ban is „egyházi szervezettség hiányában legtöbbször falvakról, községekről, népről stb. beszélnek egyház vagy egyházközség helyett”. Földesen 1784-ben még mindig a bíró és esküdtek készítik el az egyház költségvetését, rajta a lelkész csak mint tanú szerepel. A falu bírása, előljárói, stb. esküjükben kötelezik magukat, hogy az egyház ügyeit mint községi teendőket intézik. Az igazgatásnak ez az állapota mindaddig tart, míg külső behatás: magasabb helyről jövő tilalom, a felekezeti arányszám megváltozása, földesúr parancsa, stb., meg nem szüntetik. Földesen pl. csak 1850-ben alakult meg a presbitérium, egészen addig a helyi világi előljáróság igazgatta az egyházat.³⁴ Pápán már a XVII. században megválasztják az első presbitériumot, amiben elhatározó szerep jutott az ellenreformációnak. A fejlődés tehát nagyon szinguláris, irányát talán nem is annyira az egyház, mint a helység sorsának alakulása szabta meg. Ismét a helyi szokások kikutatására kell tehát törekedni és annak példákon történő kimutatására, hogyan is gyakorolta a helység előljárósága az egyház igazgatásának tisztét. Lehetőleg név szerint meg kell állapítani ilyenkor a falu bírát, és ha mód van rá, nótáriusait s esküdtjeit is. A presbitérium történetét, összetételét, tagjai rendi megoszlását, feladatait, stb. mintaszerűen tárgyalja Pápa egyháztörténete. Ne mulasszuk el azonban a pres-

³⁴ Az egyházigazgatás kérdését, valamint a világi magisztrátus szerepét az egyház életében a megvizsgált munkák behatóbban alig tárgyalják, ellenben igen használható megállapításokat tartalmaz erre vonatkozólag Herpay Gábor Földes községről írt monográfiája (Debrecen, 1936.; különösen 193—194. l.).

britérium névsorának közlését, vagy legalább is a hosszabb időn át tisztséget viselt családok neveinek publikálását. Hasonló módon vizsgálandó meg az egyházközségi gondnok, vagy gondnokok, egyházfik, pénztárnokok, s esetleges más tisztségviselők feladatköre. Ha maradt rá adat, tevékenységüket, különösen a jelebb férfiakat, jellemezzük.

Az egyház és a lelkész anyagi helyzetének, anyagi javainak és vagyonának számbavétele széleskörű kutatást igényel. Első tételként a *lelkészi díjlevelekkel* kell foglalkozni. Ilyenek — főleg családi levéltárakban — már a XVII. század elejétől szép számmal maradtak ránk, egyházi levéltárakban inkább csak a következő századtól kezdve. A XVII. századiak szó szerinti közlése kívánatos, a későbbieket kivonatossan, tartalmilag közöljük, inkább a változásokat ismer-tetjük, ha ugyan különleges okok nem indokolják a teljes szövegű közreadást. A közlésen túl méltatjuk is a díjleveleket, tartalmukból mind a lelkész, mind a nép gazdasági helyzetére következtetéseket vonhatunk le. A speciális tételeket, a helyi szokásokat, pl. képezést, részletesen magyarázzuk. Ha nagy az eltérés az egyes díjlevelek között, ki kell deríteni az okot, pl. valamely neves lelkész részére magasabb javadalmat állapítottak meg. A hívek és lelkész között felmerült, anyagi természetű nézeteltéréseket, különösen, ha széthúzásra és romlásra vezettek, nem szükséges hosszasan fejtegetnünk kivéve, ha valamely fontos ok ezt így kívánná. Ha viszont részletesen kell írunk ilyenekről, tegyük ezt tárgyilagosan és mindkét fél érveinek lelkiismeretes mérlegelésével. Sokkal többet kellene azonban szólni a prédikátorok XVI.—XVII. századi vagyoni helyzetéről, amikor a néphez hasonlóan prédikátorai is a legnagyobb ínségben élnek, zselléreként húzzák meg magukat a falu pástján, vagy telkük után jobbágy módjára adóznak az úrnak. Az uradalmi összeírásokban az adózó jobbágyok között nem egyszer ott olvashatjuk a falu református prédikátorának, sőt özvegyének nevét is.

Magának az *egyháznak vagyona* külön felsorolandó, amint azt Bogátsnál látjuk. Vissza kell nyúlni minél messzebbi időre és nevük szerint felsorolni az egyház szántóit, kaszálóit, réteit, erdőit, stb. Térkép közlése is ajánlatos róluk. Mikor és mimódon jutott az egyház birtokába egy-egy ingatlan, milyen rendeltetéssel, mekkora, mikor és hogyan idegenedett el, mind feleletre váró kérdések. Helyénvaló a temetőket is itt említeni. Az ingó vagyont főleg a kegyeszek, úrvacsorai és keresztlő edények, abroszok, szőnyegek, stb. alkotják. Velük kapcsolatban a fenti kérdések mellett művészettörténeti problémák is felmerülhetnek. (Megint Bogáts munkájának megfelelő szép részére hivatkozunk). Tanulságos végül az egyházi számadások, az évi bevételek és kiadások vállatása. Olvastunk olyan egyházközségről, amely tőkéit egyháztagoknak adta ki kamatra, részben, hogy azokon segítsen, részben hogy pénzeit gyümölcsöztesse. A számadások vizsgálatánál más hasonló fontos szempontok is felmerülhetnek.

Külön fejezetet érdemel a *templom története*. Mint már írtuk, a középkori templom történetéből kell kiindulni, különösen akkor, ha ez a reformátusok kezére került s azon is maradt. Nem mellőzhető művészettörténeti leírása és az esetleges későbbi építészeti beavatkozások ismertetése, de nem művészettörténeti értekezés keretében, mert ez nem az egyházközség-történetírás feladata. Ha a templomot a református gyülekezet építette, részletesen le kell írni az építés történetét és bár minden adat, az anyagok mennyisége, ára, fuvarja, az építés részletezett költségei, stb. fontosak, mégis ilyen aprólékosan csak akkor írjunk, ha bőven van terünk és más fontosabb előadni valóktól nem vesszük el a

helyet. A templom nagysága, építészeti stílusa, berendezése, a benne olvasható eredeti feliratok, esetleg címerek, stb. leírása is szükséges. Ha pl. az író valamely feliratot nem tudna megfejteni — nem szégyen, mert a megfejtéshez speciális ismeretek szükségesek — olyan szakemberhez kell fordulnia, aki rendelkezik ilyen ismeretekkel. Nem gyakori, azonban előfordul, hogy a különböző felekezetek, leginkább a XVII. században, a falu egyetlen templomát megosztják. Alsó- és Felsőbalog evangélikus és református gyülekezetei pl. megegyeztek a közös templomhasználat, harangozás, temetés, stb. rendjében.⁵⁵ A fa- vagy sövénytemplom, a torony nélküli Isten háza, a külön harangláb mint építészeti különlegességek is magukra irányítják az érdeklődést. A templom mellett fekszik a cinterem, a *temető*. Használatát s az érte szedhető esetleges díjakat, valamint azok hová fordítását külön statutum szabályozta. Az egyház jötevői, akik úgylis sokat adakoztak, ingyen kapták a sírboltokat. Itt szólunk a *harangokról*, azok öntetőiről és az öntés idejéről.

A templomhoz hasonlóan, röviden tárgyalandó a *paplak* története. Különbözőbb érdeklődésre tarthat számot a XVI—XVIII. századi építkezés módja és anyaga, valamint a költségek előteremtése.

Az egyházközség sorsa és annak belső, hitélete elsősorban a *prédikátor*-tól, annak egyéniségétől, működésétől függ. Amikor a szerzők a prédikátorokról írnak, nem elégedhetnek meg neveik egyszerű felsorolásával, esetleg néhány rendszertelen életrajzi adat közlésével és leszármazóik megjelölésével. Az egyes lelkipásztorokról olyan képet kell festeni, hogy abból a prédikátornak ne csak egyéniségét s tudását ítélhessük meg, hanem hatását és jelentőségét is megállapíthassuk az egyházközség életében. Véleményünk szerint a prédikátor életrajzát származásával s családjá rendi állásával kell kezdeni. Bár a születés nem predesztinál, mégis bizonyos adottságokat kölcsönöz, melyek sok esetben elhatározók az egyéni beállítottságra és magatartásra. A református prédikátorok és jeles püspökök egész sora jobbágyi népből került ki, így Hodászi Lukács, a neves debreceni püspök és Alvinczi Péter, a híres kassai pap.⁵⁶ A paraszti származású ifjak, mint lelkészek, saját osztályuk körében annál nagyobb hatást érthettek el, mert bele tudtak illeszkedni annak életviszonyaiba. A prédikátorok túlnyomóan népi származása igazolja a legszebben, hogy mennyire a magyar nép vallása lett a református hit. A végzett iskolai tanulmányok, külföldi akadémiák látogatása, disputációkban, hitvitákban való részvétel, esetleges irodalmi munkálkodás részletesen ismerttetendő. Kik voltak a parasztfjú pátrónusai iskolázása alatt, milyen módon segítettek; mely hazai vagy külföldi professzorok gyakoroltak a lelkészjelöltre egész életére elhatározó befolyást, melyekkel állottak később is összeköttetésben — mindezt ki kell terjeszkedni. A prédikatori meghívást megelőző tisztségeket, a meghívás és a marasztások körülményeit s okait ki kell deríteni. Természetesen nem hallgathatók el a prédikátorok családi körülményei, magánvagyonai viszonyai, valamint a köz érdekében kifejtett működésük.

Megemlítünk még egy különös szempontot, mely a prédikátor egyéniségének megismeréséhez szolgáltathat fontos forrásanyagot. A lelkész tudós ember s minthogy — főleg a XVII. században — állandó készenlétben kellett lennie

⁵⁵ Ld. *Gömör megye c. munkánk* II. 22. l.

⁵⁶ Alvinczi 1613-ban nyert nemeslevelet, melyet Lépes Bálint nyitrai püspök, magyar kancellár, a heretikus férfiúra való tekintettel, el akart tüntetni (MPFA XV. 341. l.).

nirdetett hitbéli igazságainak magyarázására és megvédésére, erre csak úgy volt képes, ha a hitvédő írásokat olvasta, az ellenfél tételeit megismerte, tanulmányozta s cáfolatukra előkészült. Minden jelentékenyebb prédikátornak volt tehát könyvtára. Könyveiről főleg végrendeletekből és a pátrónusi család levéltárának irataiból értesülhetünk. Felkutatásuk — nagy forrásértékük miatt — megéri a fáradságot.³⁷

Az egyházközség belső életének látható, nyilvános kifejezése, a gyülekezet közös vallásgyakorlatának megnyilvánulása és a prédikátor egyik erőteljes és igen hathatós eszköze gyülekezetével való érintkezésre, annak nevelésére és hitbéli erősítésére az *istentisztelet*, illetve a *prédikáció*. A református istentisztelet fő alkotó eleme a lelkész igehirdetése; az ékesszólás a jó prédikátornak legalább olyan fontos jellemzője, mint hitbéli szilárdsága. Mindezek ellenére az egyházi élet belső tényezői közül az egyházközség-történetekben talán a legkevesebb szó az istentiszteletről és a prédikációról esik. Szinte úgy tűnik, mintha az írók nem is lennének tudatában a kérdés nagy jelentőségének, pedig ha korábról nem is, a XVIII—XIX. századból már könnyen elérhető adataik lennének az irodalomban, vagy az egyházközségi levéltárakban. Minthogy pedig a prédikáció nemcsak tanításra szolgált, hanem intésre, feddésre, a társadalmi méltánytalanságok és gazdasági bajok felfedezésére, a kor uralkodó ferdeségeinek kipellengérezésére és ostromozására, a mindenkori prédikációk tárgyának és tartalmának megállapítása egyben a legdöntőbb bizonyíték az egyháznak nemcsak vallás erkölcsi, hanem politikai, gazdasági és szociális céljaira és törekvéseire. Az egyházi beszédekben nyilvánul meg a legvilágosabban, milyen álláspontot foglalt el az egyház, illetve hivatalos szolgálja az egyes korok nagy kérdéseivel szemben. Hodászi Lukács debreceni prédikátor a XVII. század elején szint vall beszédeivel a hajdúkérdésben és a hajdúk elvakultságát, meg bűneit napról-napra ostromozza, másrészt viszont védi a református hitet a katólikusok támadásaival szemben és erősíti híveit a hit megtartásában. Rosszakarói — prédikációit félremagyarázva — be is árulják őt a nádornál felségsértés miatt. 1610. körül a körmöcbányai bányásszavargások idejében a helybeli lelkész prédikációiban egyfelől a bányászokat türelemre inti, másfelől a kamara tisztviselőit hűtlen sáfarkodással vádolja s felhívja figyelmüket, ne csak a saját jólétükkel törődjenek, hanem a munkások bérével is, mert míg maguk meggazdagodnak, a munkásoknak betevő falatjuk sincs.³⁸ Ime a demokratikus egyház felemeli szavát a szükségtelen pusztítás és a nép megnyomorítása ellen. Nem politizál ugyan a szó hétköznapi értelmében, ellenben örök hivatásának megfelelően a rábizott népnek nemcsak hitét neveli, hanem erőt és tekintélyét olyan irányban érvényesíti, hogy népe részére a világi hatalom megadja mindazt, amire munkája után joga van.

Vannak a prédikáció történetének további szempontjai is. A XVII. század elején a győri protestáns katonák azt írják a nádornak, amikor prédikátoraikat el akarják kergetni, hogy minden nélkülözést, nyomorúságot és fáradságot vállalnak, elviselnek, csak hitüket gyakorolhassák szabadon.³⁹ Az, hogy milyen hatalmas árat ígértek az Ige hallgathatásáért, közismert, hiszen tudjuk, hogy a

³⁷ Katolikus vonatkozásban Ivánka Endre írt a plébániai könyvtárakról: *Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században*. (Századok, 1938. 137—166., 320—334. l.) Református részen hasonló munkáról nem tudunk.

³⁸ MPEA, XV. 122., 149—152., 157—158. l.

³⁹ Uo. 100., 104—105., 152—154. l.

hadakozás a végeken szüntelenül folyt és a katonák olykor hónapokig, sőt évekig nem kapták meg zsoldjukat. Közben életük állandó veszedelemben forgott. E nyugtalan és bizonytalan időkben egyedül a prédikációk jelentettek vigaszt és reménységet az ember egyébként annyira sivár és határozott cél nélküli életében. A prédikátorok hitet és lelket erősítő szónoklatai az elcsüggedt sereget szinte új életre keltették, mert megérettették vele, hogy egyháza sohasem hagyja el.

Kétségkívül a prédikáció volt a leghatalmasabb eszköz a prédikátorok kezében ez ellenreformációval szemben.⁴⁰ hiszen még az árva egyház hívei is összejöttek titokban az Ige hallgatására. Tóth Endrének a pápai prédikátorok igehirdetéséről írott fejezete igen tartalmas, vegyük útmutatónak a kérdés megoldásánál, és állítsuk az igehirdetés történetét az egyház belső élete felderítésének gyújtópontjába! Természetesen ne feledkezzünk meg az istentiszteleti rendnek, az istentisztelet lefolyásának és az esetlegesen érvényesülő, az általánostól eltérő szokásoknak, formáknak megvilágításáról sem.

Az istentisztelet részét alkotja, az igehirdetésre összegyülekezett hívek jelenlétében történik a *sákramentumok*, az *úrvacsora* és *kereszttség* kiszolgáltatása, valamint a *konfirmáció*. Ezekkel kapcsolatban a követett gyakorlatról és helyi szokásokról írunk, valamint statisztikákat közlünk. A kereszteléssel társadalmi vonatkozású kérdések is merülnek fel: rokon vagy idegen-e a keresztikoma, helybeli vagy vidéki, református vagy más hitű-e, a szülővel egy társadalmi helyzetű, vagy milyen társadalmi osztályba tartozik, a lelkész házaspár gyakran keresztikoma-e, stb.? Ha van rá tér, fel lehet sorolni a divatos keresztneveket. A konfirmációnál ki kell térni a tanítás mindenkori kívánalmaira, teljesítményeire és eredményeire.

Az *esketés* és *temetés* vallási szertartásaira különösen a kezdeti időkből igen kevés konkrét adat maradt, annál fontosabb ezek lehető teljes felkutatása, közlése és értékesítése. Az öröm és gyász alkalmával felolvasott textusok, az elmondott prédikációk és imádságok nemcsak az egyház, hanem a kor kultúráját tükrözik: e két aktusból milyen mozzanat érdekelte a kor emberét, hogyan hatott érzésvilágára a házasságra lépők öröme vagy a halál megjelenése, a lelkész milyen gondolatokkal bocsátotta útjára az új házaspárt és milyen tanítással vigasztalta a gyászolókat — mindez igen jellemző. A korabeli gondolkodás tökéletesebb megismerése céljából fel kell deríteni az esketés és temetés világi szokásait is. E szokások gyökerei a legtöbbször az ember vallásos életének mélyére nyúlnak és éppen ezért erkölcsi felfogására és jellemére is fényt vetnek.

Szorosan csatlakozik a fentiekhez az *erkölcsi élet* rajza, mely egyben hű tükrö az egyházi tanítások, hatásának. Itt legelőször az egyházközségi szabályzatokat kell tárgyalni, melyek a szép rend és a jó erkölcsök megtartásának biztosítékai. Minden egyházközségnek megvoltak a maga régulái, legfeljebb abban található különbség, hogy egyik helyen a földesúr alkotta és adta ki azokat.

⁴⁰ Az a szellemi fegyverzet, mellyel a református prédikátorok a katolikus visszatérítés ellen harcoltak, részben a hitvitákból, részben a prédikációkból rekonstruálható. Bosnyák Tamás szerint a felvidéki kálvinista lelképásztörök 1616-ban egyébről sem szónokoltak, mint a katolikusok arra irányuló erőfeszítéséről, hogy a protestáns hitet minden erővel elnyomják és extirpálják (MPEA XV. 225.). Maziani hetményi református concionátor 1614-ben a legtöbbször az úrvacsora tanáról prédikál és bizonygatja a református dogma igaz voltát; a katolikus és evangélikus földesurak a faluban nem is akarják megtérni (uo. 168., 169., 174. l.). A földesúri és pátrónus családok levéltáiraiban bőven remélhető ilyen vonatkozású anyag.

máshol maga a falu, amely végeredményben egy volt az egyházzal, megint más esetben az egyházközség. Maradtak fenn az egyházmegye által az egész megyére kötelezővé tett szabályzatok is. Számon tartják az egyházi és falusi élet minden megnyilvánulását és mindenkiben a legteljesebb rendet írják elő. A szabályok kétoldalúak, kötik a gyülekezetet s kötik az előjárókat, sőt magát a földesurat is, aki szintén jó példával köteles elöljárni. Általában megkívánják a vásár- és ünnepnap munkaszünetet, templomlátogatást, úrvacsorával való élést, tánctól, vigalmaktól stb. való tartózkodást. Vasárnap délelőtt a kocsmákat zárva kellett tartani, ital kiszolgáltatása tilos volt. Megszabták a templomi rendet s az ülésrendet. Üldözték az elharapózott káromkodást, tiltották mások megkárosítását, szidalmazását s rágalmazását, valamint az erkölcstelen életet: az ágyasságot, a házasságtörést és paráznaságot. A büntetés foka nagyon különböző, egyházközségenként változó. Eklézsiakövetés, eltiltás az úrvacsorától, kiközösítés a faluból s egyházból, számártemetés, sőt a megrögzött káromkodók agyonkövezése a gyakoribb büntetésmódok. Sajnos, alig egy-két munka foglal-kozik e valóságos jogi-kódexnek nevezhető statutumokkal, néhány pedig csak létezésüket említi. E tekintetben ismét Szeremleire kell utalnunk, akinek ide vonatkozó fejezete példát mutat minden írónak. Különösen szép részei az erkölcsök nagy eldurvulásáról, illetve ennek számos okáról szólnak. Előadását mind az erkölcsi kihágásokra, mind azok büntetésére számos példával teszi hitelessé. Az egyházfegyelemre más írónál hasonlóképpen találunk szép részleteket, így Czibornál, Mózesnél, stb. A vármegyei, egyházközségi, egyházkerületi és földesúri levéltárak valóságos tárházai az ide vonatkozó anyagnak.⁴¹ Mint-hogy az egyház felett a földesúr, mint világi magisztrátus gyakorolt hatalmat, egyházi fegyelmi ügyek az úriszéki jegyzőkönyvekben is előfordulnak.

A vallás erkölcsi fejezetet gazdagíthatja a hitehagyottakról, a reverzálist adókról s az áttértekről szóló megemlékezés. Ki kell azonban terjeszkedni az anyakönyvezés előtti időkre is, mert pl. a török uralom alatt is történtek hitehagyások. Ha nem elszigetelt jelenséggel állunk szemben, kutatni kell a töme-gesebb áttérések okait. A rendszeres anyakönyvi feljegyzések idejétől kezdve történelmi statisztika közlése elengedhetetlen. Nem maradhatnak ebből ki a más egyházakból a református egyházba áttért hívek sem.

Az erkölcsi élet keretébe tartozik a *népi szokások* ismertetése, mint a keresztelési és esküvői ünnepek, a temetéssel kapcsolatos hagyományok, a vallásos babona, a különböző ünnepnap s évfordulói tradicionális cselekmények, esetleges hagyományok a harangozásnál (pl. valamely pestis emlékére a harang az évfordulókör máig megszólal,) a templomi ülésrendnél, stb. Róluk, mint problémákról részletesebben nem szólnunk, majdnem minden munkában található belőlük izelítő, s az írók tisztában vannak fontosságukkal. Szeremlei önálló értekezésnek beillő fejezetben számol be a szokásokról. Kiemeljük még Bogáts-nak a templomi ülésrendről írt fejezetét, mely annyi életet lehet, a társadalmi szellemnek, az egyes osztályok közötti elválasztó s összekötő kapcsolatoknak, általában az emberi jellemnek olyan szép történelmi rajza, aminőt legfeljebb Szeremlei-nél találhatunk.

Az egyház és gyülekezet belső hitéletének történetét méltón fejezhetjük be

⁴¹ A Thurzó-levéltárban pl. megmaradt Lányi Illés evangélikus superintendens 1611-ben kelt levele, melyben leírja egy névszerint meg nem említett, valamely erkölcsi botlásért tisztének elvesztésére ítélt prédikátoron az ítélet végrehajtásának a módját (MPEA XV. 117. l.).

a református egyháztagok jellemzésével. Nem szabad azonban általánosságban mozgó, esetleg a megyei monográfiákból átvett, frázisoktól duzzadó, értéktelen kijelentésekkel megelégednünk: akkor inkább ne írjunk semmit. Mérjük a református ember jellemét hitével, egyháza, faluja és nemzete, saját maga, családja és embertársai iránt tanúsított magatartásával, kötelességteljesítésével, odaadásával és áldozatkészségével, felfogás- és értelembeli képességével, akaratának és elhatározásának szilárdságával, szava és ígérete megtartásával, a hagyományok tiszteletével, erkölcsi felfogásának és életének tisztaságával, így megláttathatjuk az igazi magyar református embert.⁴²

Az egyházközségtörténetek szerves alkotó eleme az *iskola története*, hiszen, köztudomású, hogy református egyház és református iskola, népi közösség és elemi műveltség már a református egyház megalakulásakor egymás velejárói, egymás kiegészítői. Sajnos, igen kevés mégis, amit a falusi református iskoláról tudunk; a legtöbb író csak a XVIII. századtól kezdve foglalkozik velük, ahol már könnyen elérhető adatai vannak. Így az iskolatörténet leginkább torz marad, még a későbbi időre is rendszerint egészen rövid s vázlatos. Szeremlei a fejlődést egészen a középkortól kíséri figyelemmel. Bogáts a XVII. századtól tárgyalja részletesebben. Mert ha nincs is forrás a középkorra, azt minden körülmények között meg kell határozni, hogy melyik időből való az első hiteles adat a református iskoláról, illetve tanításról. Különösen a családi és régebbi anyagot is tartalmazó megyei levéltárakban, valamint az egyházi tized beszédéséről készült jegyzékekben lelhetők olyan folyamodványok (*instantiae*), melyeket a jobbágyok és a falu nevében leginkább a rektor vagy a prédikátor írt, tehát nemcsak az iskolára, hanem a rektor személyére is adatot szolgáltatnak. Ezek a beadványok sokhelyütt már a XVII. század elejétől előfordulnak.

Kezdetben különben, a XVI—XVII. században, a falusi református iskolák között alig van különbség, főleg olvasni tanítottak. Gömör megyében pl., melynek magyar népe még 1770 körül is legalább 70—75%-ban református, mindössze két magasabb fokú református iskola, ún. kisgimnázium van (Pelsőc és Zádorfalva), ahol az elemi ismereteken túl még a szintakszist tanítják. A tanítás tárgyai után a tanítás módját, menetét, az időbeosztást stb. kell vizsgálat tárgyává tenni. Mit és mennyi ideig tanítanak, milyen tankönyveket használnak, fiúk és leányok együtt vagy külön tanulnak-e? Igen fontos kérdés a tanítási nyelv problémája. Minthogy az iskola a XVIII. század végéig általában nem a nemzeti eszmének és nemzeti nyelvnek védelmi eszköze, minden iskolában azon a nyelven tanítottak, melyet a tanulók a legjobban megértettek, tehát idegen nemzetiségű helyeken bizonyosan nem magyar nyelven. Az elvet annyira keresztül vitték, hogy a szlovákokkal megtelepített korábbi magyar hely, Málé (ma Serényfalva Gömörben), szlovák nyelvű gyermekeiket a különben magyar nyelvű putnoki iskolában a rektor szlovákul tanította, mert ezt a nyelvet értették meg a legtökéletesebben. Viszont a nemzeti nyelv mellett még a XIX. század elején is tanítják a latin nyelvet. Az oktatás sikere a rektor (ludimagi-

⁴² A dunaszentgyörgyi református népet Dömötör Sándor jellemzi (*Dunaszentgyörgy népe*. Bp., 1937.). Példákon láttatja meg a népi hagyományok, a nemesi vagy paraszti származás, a vallás, az ősi foglalkozás, a megélhetési formák, stb. jellem- és világnézetalakító hatását. Annyira keménnyé gyúrták az évszázados hagyományok a szentgyörgyi református magyar embert, hogy véleménye téves voltáról „a jó Istenen kívül emberfia nem győzheti meg”. A könyvecske elolvasását, mely vázlatosan, de modern szempontokból Szentgyörgy népe és egyháza történetét is tárgyalja, minden egyházközség-történetírónak figyelmébe ajánljuk.

ster, ludirector) műveltségétől és rátermettségétől függött, mert iskolakényszer nem volt. Ha lehetséges, legalább a XVIII. századtól állapítsuk meg a rektorok képzettségét, ha más adat nincs, a tanított tárgyak alapján. Életrajzuk megírásánál és működésük méltatásánál általában ugyanazok legyenek szempontjaink, melyeket a prédikátoroknál korábban már felsoroltunk.⁴³ ,

Szervezeti kérdés az iskola fenntartása, s a rektor fizetése is. A református földesúr rendszerint szabad telket ad mind az iskola, mind a tanítói lakás céljaira, esetleg anyagilag is segíti a rektort, de ez ritkább eset: általában a nép látja el. A szülők a gyermekek után a megállapított díjakat fizetik, ezek nagysága rendszerint a tanított tárgyakhoz igazodott: a szillabizáns kevesebbet, a szintakszista lényegesen többet fizetett. A rektorok anyagi helyzete átlagban silány, közülük nem egy zselléreként tengeti életét, mert a nép szegénysége miatt tanulója sincs, pedig magasabb tudományt is tudna közvetíteni. Nem jobb a helyzet az iskolaépületekkel sem: tanítói lakás és iskola a legtöbb esetben egy- vagy két szobás épületecske. Mivel a református tanítók többsége népi eredetű, jobbágyi származású, másrészt az iskolát valóban a nép tartja fenn, a református iskola a szó eredeti értelmében népiskola. Tőle kapták az első indítékot azok a jobbágyi származású ifjak, akik a hazai és külföldi iskolákban a magasabb tudományok elsajátítása után a református vallásnak hű őrállói, s a magyar műveltségnek lelkes apostolai lettek.

Ila Bálint

⁴³ A helytörténet keretében végzendő iskolatörténeti kutatás módszerére kívántunk — a rendelkezésre álló kis terjedelemben — vázlatot, keretet megjelölni *Gömör megye iskolázási viszonyai az 1770/76. években* c. tanulmányunkban (*Domanovszky-émlékkönyv*, 266. 1.).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Énekeskönyv-revizió kísérlet 1729-ben

A XVII—XVIII. századbeli magyarországi és erdélyi református énekeskönyvek törzssanyagát a Gönczi Kovács György által szerkesztett és 1590-ben Debrecenben kiadott „Keresztyén énekek” című gyűjtemény alkotta, mely a XVI. század enémű irodalmi alkotásainak színe-javát foglalta egybe, s értékes darabokkal bővült a XVII. században is. E Gönczi-(debreceni) típusú énekeskönyvvvel az 1635., rendszeresen az 1652. évi lőcsei kiadástól fogva együtt nyomtatták ki függelékként Szenczi Molnár Albert zsolttárait.

Az énekeskönyv revíziójának gondolatát Telegdi Pap Sámuel vetette fel 1702-ben, amikor az erdélyi református egyházi főtanács országos egyházi nyomdásszá nevezte ki. Az ugyanebben az évben tartott nagyenyedi zsinat kedvezően foglalkozott a revízió tervével, megvalósítása azonban a Rákóczi-szabadságharc és a nyomában fellépő politikai helyzet következtében abbamaradt. „Az erdélyi ref. egyház 1727-ben, a Küküllő-vártott tartott zsinatban ismét erélyesen felvette az ügyet, s részletesen és kellő indokolással kitűzte a helyes elveket, melyek szerint a javítást végre kellene hajtani.”¹ A kiadott utasítások alapján Telegdi Pap Sámuel hozzá is kezdett az előmunkálatokhoz, felülvizsgálat alá vette az 1712. évi kolozsvári kiadású énekeskönyvet,² hogy ezt, mint impresszumot, a szükséges javítások elvégzése után új énekeskönyvként kinyomtathassák.

Az énekeskönyv-revizió nagyobb sikere, országos egyöntetősége érdekében, az erdélyi főconsistorium „tetzéséből” gróf Wesselényi István egyházkerületi főgondnok, személyesen³ kereste fel Zilahon Zoványi György tiszántúli superintendenst, akit sikerült is megnyernie a revízió-mozgalom javára. A vezetők e megegyezése után, a gyakorlati teendők megbeszélése végett Telegdi Pap Sámuel látogatott el Zoványi Györgyhez és meg is állapodtak, „miben kellene valami reformatiot tenni”.⁴

E kettős találkozó eredménye Zoványi György superintendens alább közreadott, eddig csak főbb vonásaiban ismeretes körlevele, melyet — az ügy egyetemes református egyházi jelentőségének megfelelőleg, szinte az egységes liturgia első lépéseként — feltétlenül szükségesnek tartott közölni a superintendensek és seniorok révén „az egész magyar hazában lévő reformatata ecclesiák előljáróival”, „mindeneknek

¹ Révész Imre id.: *A magyarországi ref. egyház közönséges énekeskönyvéről*. Debrecen, 1866. 10. l.

² Zoványi György, mint a körlevele II. részében olvasható adat igazolja, az 1712. évi Telegdi-féle kiadású énekeskönyvet vette előmunkálatai alapjául. — az együttműködés következtében tehát Telegdi Pap Sámuel is.

³ Zoványi György körlevele bevezető részében: „... ő nagysága által in persona compelláltattam...”. Révész Imre id. nem tud e személyes találkozásról, mert szerinte Wesselényi István levélben kereste meg Zoványi Györgyöt, amit azonban nem zár ki az előbbi. Révész Imre id. tehát nem ismerte Zoványi körlevelét. Vö. Révész i. m. 10. l. A körlevél jelzete: Tiszántúli református egyházkerület levéltára. Debrecen. Püspökök hátrahagyott írásai. I. kötet. Zoványi György, 2 — ZO.

⁴ A körlevél bevezető részében.

felette recommendálnám ez szent munkát a debreczeni venerabilis collegatusnak”.⁵ Kétségkívül foglalkoztak is az egyházi testületek, hol behatóbban, hol felületesebben e körlevéllel. Munkálataikról szóló ismereteink azonban éppolyan hézagosak voltak, mint az eddig ezekkel együtt lappangó körlevélről, pedig magyar református egyházi életünk, magyar irodalom- és zenetörténetünk szempontjából egyaránt fontos dokumentumok ezek az iratok, mert a magyar szellemi élet egyik homályos, vajdó korszakában a párhuzamosan haladó s egymásnak feszülő szellemi irányok küzdelmére, erőire világítanak rá és közművelődésünkben új folyamatokat indítottak el.

Feladatomnak csupán azt tekintem, hogy Zoványi György körlevelének s a reá feleletet adó beregi, érmelléki és szabolcsi egyházmegyék véleményének a birtokában, kiegészítve ezeket néhány már ismert adattal, összefüggő s világosabb képet adjak erről az első, de sikertelen református énekeskönyv-revizióról, melynek tulajdonképpeni jelentősége éppen sikertelenségében rejlik.

A revízió munkálatok alapanyagául az 1712. évi kolozsvári kiadási énekeskönyv szolgált, mely csekély mértékben tért el a debreceni típustól. Az erdélyiek ill. Zoványi György javaslata szerint ennek negyedfélszázánál alig valamivel több énekéből (Szenczi Molnár Albert zoltárainak épségben hagyása mellett) kimaradtak volna: 1. a himnuszok (kb. 64 ének), 2. a zoltárokból készített dicséretes háromtöredék (60-nál több ének) és 3. az ünnepi dicséretes nagyobbik része, azaz összesen mintegy harmadfélszáz ének.⁶

A XVII. századba belenyúló XVI. századi énekköltészet a magyar művelődésnek igen lényeges része. Az a hatalmas méretű énekkiselejtezés, amelyet az erdélyi zsinat végzése nyomán Zoványi György javasolt, a reformigénylők irodalmi izlésváltozását tükrözi, az előző két évszázad énekköltészeivel szemben azt a mély irodalomértékelési törést, mely a református énekköltés terén első megnyilvánulása annak az 1806. évi magyarországi, teljesebben az 1837. évi erdélyi énekeskönyv revízióban tetőpontra jutott magyar szellemi elszegényedési és elsekélyesedési folyamatnak, melynek káros következményeit máig sem sikerült helyrehozni.⁷ Még a zoltárokból készített 41 dicséret meghagyásánál sem ezek benső értékére tekintettek, hanem kizárólag kegyeletből. A versfökből megállapított szerzők neve iránti tiszteletből kegyelmeztek meg ezeknek. Reformigényüket elfogultan arra a hiedelmükre alapozták, hogy „a magyar poezis jobb kulturában vagyon ma” s „a mi aetasunkban... új énekeket írhatnánk, még pedig jobb s szebb cadentiákkal”.⁸ Ilyen „jobb s szebb” énekek azonban az 1729-es énekeskönyv revíziója idejéből nem maradtak ránk. Csuzi Cseh József pápai prédikátor *Psalmodia Theologica* című énekvűjteménye⁹ nyomdakészen állott ugyan ekkorra, de énekeinek áhítatotól, racionalista légköre, száraz kidolgozása miatt megérdemelten mellőzték már a maga korában is.

A reformigénylők nem körvonalazták tervzetükben az új énekeskönyvbe felveendő énekek teológiai (kegyességi) jellegét, ámde a reformáció korabeli énekek ketharmadrészének a kihagyása lényegében a teológiai gondolkozásmódjukban végbement átalakulásának a következménye.¹⁰ Az 1729-es énekeskönyv — revízió javaslata a racionalista teológia első nagyobbarányú érhódító kísérlete egyházunkban.¹¹ Radi-

⁵ Uo. az V. részben.

⁶ Uo. az I—IV. részekben.

⁷ Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Budapest. 1950. 166. l.

⁸ A körlevél II. részében.

⁹ „*Psalmodia Theologica*, Tudniillik: olly edgynéhány Tanító-Énekek, amelyekben az Isteni-Tudomány, az igaz keresztyéni Hitvallás, alkalmasint befoglaltatik az iskolai tanuló ifjúságnak s másoknak is hasznára, épületire s talán még a Tudóssabaknak is gyönyörködtetésére tsináltatott s így formáltatott (Cseh) Csuzi József által.” Dunamelléki református egyházkerület Ráday levéltára Kézirattár. 1. 33. sz.

¹⁰ L. a 7. jegyzet jelzetét.

¹¹ A racionalista és a pietisztikus-puritán teológiai szemléletnek éppen az énekköltés terén megnyilvánuló mérközésére vet fényt az a viszály, mely Miskolci Szigyártó János losonci első lelkész, drégelypalánki esperes és kántora, Csider Szabó Pál között

kális tervét az énekreformban akkor még nem sikerült keresztülvinnie, énekügyünk racionalista irányban való alakulására mégis ösztönző hatással volt, s az 1777-1778. évi kolozsvári énekeskönyvben alapjában véve az 1729-es program valósult meg.

Valesius Antal János komáromi esperes énekügyi munkálatai azt mutatják, hogy Zoványi György, körlevelében jelzett számdékának megfelelőleg valamennyi magyarországi superintendensnek és seniornak megküldte tervezetét. A reá feleletként beérkezett vélemények eddig csupán a tiszántúli superindendentia három senioratusának a véleményét sikerült felkutatni — alább közöljük egész terjedelmükben —, az ugoicsaiára csak szűkszavú utalást találtunk, a többi egyházkerületből pedig egvedül a komáromi egyházmegye esperesének idevágó fáradozásairól tudunk. A beregi, érmelléki és szabolcsi traktusok, nyilván püspökükével azonos teológiai felfogásuk következtében, az énekreform szükségességét és tervezetét elvileg helyeselték, sőt az érmelléki (esperese Bessenyei István, sógora Zoványi Györgynek¹²) a kivételezés tekintetében is teljesen egyetértett vele: „csak hogy készülhetnének meg mind a szerént a dolgok, igen jó volna”,¹³ a másik kettő azonban a reform végrehajtása ellen foglalt állást, mert az egyházra nehezedett súlyos helyzet miatt időszerűtlennek, a hívek ellenszenve miatt pedig kivihetetlennek tartották. Az ugoicsai egyházmegye attól félt, hogy majd „innovátoroknak” tartják őket.¹⁴ A beregi és szabolcsi véleményekből kiütközik az az éles feszültség, mely a vezetők racionalista és a hívek puritán vallásos szemlélete között fennállott. Az előbbi komolyan aggályoskodott, hogy „e nehéz időben scandalum nélkül” megvalósítható-e ilyen merész reform,¹⁵ az utóbbi pedig az egyház belső (a hívek kegyességi) és külső (közjogi) helyzetére tekintettel elvetette a revízió végrehajtását s „más alkalmasabb időre való áttevését” követelte.¹⁶ Hasonló szellemben nyilatkozhatott a superindendentia többi egyházmegyéje, s bizonyosan a többi kerület is, mert a Zoványi György által tervezett s javasolt énekeskönyv- revízió ebben az időben végérvényesen lekerült a napirendről.

A XVIII. század első felében a hagyományos puritán kegyesség részint a hazai, pietizmus hatása alatt, részint a külföldi ébredések légkörével megteleve hazatért prédikátorok, majd az itthoni parasztproféták működése következtében megelevenedett, elmélyült, a vallásüldözések sújtotta tájakon a rajongásig feszült, itt-ott valóban szektás jelleget öltött. A kegyességi szemlélet megújíthatósága, személyessé válása természetesen hozta magával a vele benső összefüggésben álló lelkiénekek iránti igény megnövekedését. A racionalista iránnyal ellentétes jellegű pietisztikus-puritán kegyességi énekeknek több művelője és komoly igénylőtábora volt a gyülekezetekben. Ez az igény az egész század folyamán tartósan jelentkezett. Rádai Pál 1710-ben nyomtatta ki istenes énekeit, a beregi egyházmegye 1729-ben nyilván az ilyen jellegű énekek szerzői és éneklői ellen hadakozott. Csider Szabó Pál a harmincas-negyvenes években írta s adta ki lelkiénekeit,¹⁷ némi racionalista színezettel ugyan, de még ebben a ke-

---

folyt le, és Miskolci 1734-ben hatalmi szóval tiltotta el Csider a lelkiénekek éneklésétől. Ebben az esetben és helyileg a racionalista felfogású esperes hivatali hatalma juttatta győzelemre a racionalizmust.

¹² Bessenyei Istvánnak Zoványi Györgyhez írt levelében a záró mondat: „Az Úrban szerető és jóakaró attyafia és sógora Bessenyei István”. Tiszántúli ref. egyházkerület levéltára. Debrecen. Püspöki Hivatal. 1708—1850. 1731. 5. sz.

¹³ Bessenyei István esperes levele Zoványi György superintendenshez, melyben közli az egyházmegye véleményét az énekreformról. Tiszántúli ref. egyházkerület levéltára. Debrecen. Püspöki Hivatal. 1708—1850. 1729. 4. sz.

¹⁴ Révész Imre id. i. m. 11. l.

¹⁵ A beregi egyházmegye véleménye az énekreformról. Tiszántúli ref. egyházkerület levéltára. Debrecen. Püspöki Hivatal. 1708—1850. 1729. 5. sz.

¹⁶ A szabolcsi egyházmegye véleménye az énekreformról. Tiszántúli ref. egyházkerület levéltára. Debrecen. Püspöki Hivatal. 1708—1850. 1729. 6. sz.

¹⁷ *Református Egyház*. 1955. okt. 15. VII. évf. 20. sz. Csáji Pál: *Csider Szabó Pál lelkiéneke*. Ua. a Ráday Gyűjtemény Évkönyvében. Budapest, 1956. (Litografált kiadás.)

gyességi légkörben keletkeztek Losonci István „Éneklésben Tanító Mester” cím alatt megjelent énekei, Szőnyi Benjámint 1769-ben jelentette meg „Szentek hegedűje” című énekeskönyvét. Ráday Pál és Szőnyi Benjámint kiadványaiban dallam nincs, de érdekes, hogy a szövegek kb. 90%-ban genfi zoltárdallamokra utalnak. Ráday Pál legismertebb énekében (Oh állandó...) találkoznak egy olyan versformával (8, 7; 8, 7; 7, 7.), amelyik itt bukkan fel először és ennek az éneknek a dallama a század végén a halottas énekeskönyvekben s a pataki és debreceni melodiáriumokban került felszínre egyéb szöveggel. Hasonló stílusú szövegeknek ezekben a forrásokban való ismert előzmény nélküli jelentkezése nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ez az anyag, ha nem is azonos az 1729. körül igényelt lelkiénekekkel, ezekkel mindenesetre hasonló légkörű (tartalmú, stílusú) és ennek a kegyességi irányynak a folytatásaként tekinthetjük.¹⁸ A Harsányi—Csider-féle 1749-ben megjelent ponyvakiadás énekanyaga lehetőséget ad ilyen következtetésekre.¹⁹

Zoványi Györgynek a revízió melletti amaz érve, hogy a legtöbb ének nótája „bizonytalan”, „elfelejtették”, „őreg prédikátorok is alig tudják”, „nincs minden ecclesiában járatos kántor, hanem iskolabéli scholamester, aki a collegiumban azt nem tanulta”, „igen ritkán énekeltek ma”,²⁰ — e korszak éneklésügyének szörnyű elcsúszását tárja elénk. Bár Szenczi Molnár Albert zoltárainak dallamát állandóan kinyomtatták már egy század óta, s hihetőleg ezek ismertebb volta miatt írták a lelkiénekek legtöbbjét ezek dallamára, a zenei kulturálatlanságot, az énekdallamok elfelejtését, zürzavaros módosulását, a gyülekezeti éneklés süllyedését igen nagy mértékben elősegítette s fokozta az a körülmény, hogy Huszár Gál 1574-ben kinyomatott énekeskönyve óta — 160 éven át — egyetlen énekeskönyvünk sem hozta a dicséretes dallamait. Nemcsak református egyházi, hanem magyar művelődéstörténeti szempontból is nagy kár, hogy a XVI. századi eredeti protestáns és magyar énekeket tartalmazó katolikus énekeskönyveket kell legtöbb dicséretdallamunk nyomtatott forrásának tekintenünk.²¹

Az 1729-es énekeskönyv revízió tervezetében a legértékesebb, éneklésügyünk történetében új korszakot elindító gondolat Zoványi Györgynek az az óhajta, hogy a meghagyott dicséretes dallamokkal ellátva nyomtassák ki. Jóllehet az ő elgondolása a revízió sikere esetén csak a megmaradt, száznál alig valamivel több ének dallamát örökítette volna meg — feltéve, hogy mindegyiknek önálló dallama volt —, az eredmény még ebben az esetben sem lett volna lebecsülendő. A revízió sikertelensége mégsem vált terve temetőjévé. Nem állapítható meg, hogy az ő hatása alatt-e, vagy pedig tőle függetlenül, a pietisztikus-puritán kegyesség egyik kiemelkedő képviselője, Valesius esperes az egyházi énekek dallamának vidékenként, sőt községenkénti nagy eltérése miatt arra törekedett, hogy az énekeket kottából tanulják és énekeljék a hívek. Evégből kottára tette a használatos énekeket Csider Szabó Pál losonci kántor, amit Valesius nagy szakértelemmel bíralt felül. Sajnos azonban, hogy csak Valesiusnak Csider Pálhoz küldött bírálatát ismerjük, az énekek és a kották eddig nem kerültek elő.²²

Ha ez a Valesius—Csider-féle munkalat, mely a debreceni típusú énekeskönyv teljes anyagát ölelte fel, nem is jelent meg nyomtatásban, Zoványi György szélsőséges revíziós javaslatával szemben a magyar s református szellemiség hagyományos útját járta, kielégítette a gyülekezetek kegyességi igényét, hivatva volt a zürzavarba és elesettségekbe jutott éneklésügyet a maga helyes útjára terelni s az előző századok kiváló irodalmi alkotásait dallamaikkal együtt az utódoknak átörökíteni. Csider Szabó Pálnak 1734-ben a magyarországi református ecclesiákhöz intézett nyíltlevelészerű „Siralma”, mely az 1729-ben kezdeményezett énekeskönyv- revízió utórezgésének te-

¹⁸ Csomasz Tóth Kálmány szóbeli közlése.

¹⁹ L. a 17. jegyzet jelzeteit.

²⁰ Zoványi György körlevele I. II. IV. részeiből.

²¹ Csomasz Tóth Kálmán i. m. 153. l.

²² Kur Géza: *A komáromi református egyházmegye*. Komárom, 1937. 242—243. l. és ennek alapján Csáji Pál idézett tanulmányában. Ráday Évkönyv.

kinthető, amellet tanúskodik, hogy a magyarországi református egyházak főkurátora, Ráday Pál is a Valesius—Csider-féle megoldási módot tette a magáévá.²¹ Ráday Pál állásfoglalása nyilvánvalóan döntően járult hozzá, hogy Zoványi György radikális énekeskönyv revíziós terve kudarcot valljon.

A következő évtizedekben az énekeskönyv- revízió helyet az éneklés megreformálásának az ügye lépett előtérbe Magyarországon és Erdélyben egyaránt. Itt Szigeti Gyula István nagyenyedi professzor, majd püspök állt ez irány élén, s az 1744., az 1751. és az 1761. évi kolozsvári²⁴ kiadású énekeskönyvek 129 dallammal ellátott dicséretet tartalmaztak, Magyarországon pedig Maróthi György debreceni tanár 1743-ban adta ki a 150 genfi zoltárt négy szólamú harmonizálásban, kiegészítve néhány himnusszal, melynek harmadik, 1774. évi kiadásába már 122 dicséretdallamot vettek fel, végül 1778-ban ennek az iránynak a betetőzéseként az „Öreg Debreceninek” nevezett énekeskönyvben 124 zoltárdallam mellett 135 dicséret kottáját nyomtatták ki.²⁵ A kolozsvári és a debreceni kiadású énekeskönyvek mintegy 150 dallamot mentettek át az utókorra, melyek közül kb. 50 más forrásokban is megjelent, száz azonban végképpen elveszett volna nélkülük és nem ismertük volna e XVI. századi dallamokat.

A reformációtól kezdve egyetemesen kötelező használatra nyomtatott énekeskönyvünk nem volt. Kerületenként, sőt gyülekezetenként azt használták, amelyik éppen tetszett. Amíg ezek kiadását tudós lekipásztorok, superintendensek intézték, szerkesztésük és kivitelük magas színvonalú volt. Mielőtt azonban a nyomdászok üzleti vállalkozásává lett, terjedelmük bővült, az új énekek tartalmi színvonala súlyyodt, a nyomtatási hibák folytán a szöveg romlott. Az „errorok” — inkább nyomtatási, mint szövegváltoztatási hibák — hangsúlyozása Zoványiék részéről a revízió melletti agitációs, az újabb kiadással haszonhoz juttató nyomdász érv inkább, mert a XVII. századvégi és a XVIII. századelejei énekeskönyvekben ha tényleg voltak is hibák, de távolról sem fedezhető fel az a 400 körüli „botrányos” hiba, melyet Veres-egyházi Tamás nevének tekintélyével a revízió egyik nyomós érveként terjesztettek.²⁶

Zoványi György mégis elsőként, helyesen ismerte fel azt, hogy az énekeskönyv revíziója s az egységes énekeskönyv létrehozása valamennyi egyházkerületet érdeklő, közös, egyetemes egyházi ügy. Az említett kegyességi és közjogi ellentéteken kívül e kétoldalú kérdés sikeres megoldását az is gátolta, hogy az énekeskönyv reformja és egységesítése terén felmerült ellentétek kiegyenlítésére, a közös állásfoglalás kialakítására hiányoztak a kerületeket magasabb szervezetbe átfogó egyházi testületek (konvent, zsinat). Az első, országosan használt énekeskönyvünket, mint az 1806—1813. évi reformmunkálatok eredményét, az egyházkerületek magasabb szintű „egyetemes tanácskozmánya” hozta létre. Zoványi Györgynek egyházi életünk belső egységesítése: az egységes liturgia és az egységes törvénykönyv érdekében kifejtett törekvéseit is nagymértékben ezek a legfőbb szervezeti hiányosságok hiúsították meg. Ezek létrehozását pedig a Carolina Resolúcióval egy félévszázadra véglegesített törvényen kívüli helyzet tette lehetetlenné.

Az énekeskönyv revízió ügyében kibocsátott körlevél szövege ez:²⁷

²¹ „... Hogy némely szócskákban hiba vagyon, azért kicsapni való-e a reformátusok impressuma? Én bizony megtartom boldogult Ráday Pál uram hozzám tett testamentumát. (119. zolt. 105. versét.) Sőt ennekutánna akármely gyülekezet angvala (értsd: lekipásztora) mondja nekem: nem méltók éneklésre a mi impressumban lévő énekeink, átok légyen. (Gal. 1. 9. v.). Csider Szabó Pál „Siralma” utolsó mondatai ezek. L. Csáji Pál idézett tanulmányában.

²² Csomasz Tóth Kálmán *i. m.* 162. l.

²³ *Uo.* 159. l.

²⁴ Zoványi György körlevele V. részében. *Vö. Révész I. id. i. m.* 9. l.

²⁵ Zoványi György helyesírásán a következőket változtattam: 1. elhagytam a felesleges nagy betűket, 2. a dj, gj helyett gy-t írtam.

Gratia vobis et pax a Deo Patre et Domino nostro.
Jesu Christo!

Tiszteletes Atyák, közönséges Urunk örökségének vigyázó lelkipásztori és hűséges dajkái!

Ujabbán kelletik kegyelmeteket currentalis levelem által terhelnem, de méltán excusatus lehetek, ha levelem megolvastatik. A méltóságos erdélyi Reformatum Supremum Consistorium tettzéséből méltóságos gróf Hadadi Wesselényi István, Nemes Erdély országa praesidense ő nagysága által in persona compelláltattam nem régiben, hogy a mi régi énekeskönyvünkben, mellyet impressumnak neveznek, kinyomtattatása előtt (mellyet mostan móliál a kolosvári nemes typographus) tennénk abban valami correctiot, Ugyan ezen végre említett nemes typographus, nemzetes Telegdi Pap Sámuel uram, a méltóságos Consistorium parancsolattýából hozzám Zilajra kijóvén, confrontáltunk, miben kellene valami reformatiot tenni.

En pedig mondék: ezen jó szándéko! kell communicálni az egész magyar hazában lévő reformata ecclesiák elöljáróival, per superintendentes et seniores. Úgy a debretzeni venerabilis collegatussal is, hogy megegyezett akarattól, post seriam indagationem, amely naevusokat offendálhatnánk abban, tennénk jedzésben és úgy (declináltatván minden hitván ambitio) az énekeknek közönséges megegyezésből léjendő impressiója után azon munka mind a két hazában kellő lenne. Ugyan is hová lehet szebb dolog, mint azon egy hitű emereknek, ha a liturgiájok egy formájú és az éneklésben egyenlő a consonantia? Mert amint Origenes írta: „Tanquam in musicis, si harmonia chordarum fuerit consonanter aptata, sonum svavem modulati carminis reddit; si vero sit aliqua in fidibus dissonantia, ingrattissimus sonus redditur et carminis dulcedo corrumpitur”. Mint egy gyülekezethen szólni sidó és asdód nyelven. Nehem. 13.

Mi azért mostan, mikor lelkünk vára ostromoltatik, legyünk ollyak, mint ama sokaság, mellynek az hit után szívek, lelkek egy vala. Act. 4. Nevekedjünk mindenestől fogva abban, aki fő, a Christusban és az egész test szép renddel és móddal egyben szerkesztvén, minden tag mérték nélkül való belső cselekedetinek ereje által a testhez illendő nevedekést vevén magának felépítettésére a szeretet által. Efez. 4.

Amiket én observáltam az impressum iránt csak in generalioribus, kegyelme-teknek által adom ez írásomban. Az errorokat, mellyeket találtam, mint szomszédomal, a nemes typographussal communicálhatom, kegyelmeteket azzal nem fárasztom.

I. Az hymnusokat egészen kihadnám, mivel éppen nem énekeltek a mostani időben; nótájok is bizonytalan, (nincs pedig minden ecclesiában expertus cántor, hanem iskolabéli scholamester, aki a collegiumban azt nem tanulta), azonban stylussa is czifra, a catholicusok énekihez hasonlító.

II. A soltárokból concinuált *dicséret*ek nem láttatnak ma szükségeseknek mindazért. 1. mert azok már megvadnak a Dávid Soltáriban, mellyeket Szenczi Molnár Albert rythmussal szebben megékesített! és stylussát is a Szentírás betűihez közelebb ejtette. Mindazért 2., hogy nótájok obsolescált. Consultáltam jó énekes öreg prédikátorokat, de hasonlelet alig tudgyák. Ez ugyan talám meg nem emészthető scandalum lenne, ha mind kihagynák, de amellyeket meghagynának, azokból — hogy helyet ne foglalnának — a praefatiokat és végeket rescindálni kellene, mint p. o. a 46-ik dicsiretből ezt: Mikor Sénecherib etc., a végiről ezt: Ezt a hívek előtt a Koré fiai etc. David tanquam abrupto, hozzáfog az énekléshez minden praefatio nélkül s úgy végzi. Mindazért 3., mert igen ritkán énekeltek ma.

Observáltam a dicsiretek verseinek első betűiből azoknak authorit is, mint juxta impressionem Telegdianam anni 1712. Pagina 40. Stephanus; pag. 55. Zelöméri László; pag. 62. Szegedi Lőrincz; pag. 79. Gabriel Betlen; pag. 84. 86. Michael; pag. 90. Benedictus Tordensis; pag. 99. Mágócsi Gáspár; pag. 91. Starinus de Justo; pag. 69. 74. 76. 80. 87. 96. 101. 103. 134. 135. 147. 160. 162. Michael Starinus (NB, ezt Fr. Lampe is feljeddette in Hist. Ref.); pag. 119 Ludovicus; pag. 120. Harsiani Imreh; pag. 126. Michael Siklósi; pag. 128. Michael Vég Kecskeméti; pag. 130. István Deák; pag. 132. Scariteus Mathei; pag. 137. Stephanus Barát; pag. 141. Uramnak Némelinek éneke; pag. 144.

Nagy Bántai Matthias; pag. 147. a Sz. Németi Ferencz éneke; pag. 166. Johannes Gytsi; pag. 171. Benedictus Pap; pag. 177. Stephanus Laskói; pag. 333. Blasius Radán; pag. 356. Gaspár Scork; pag. 364. Georgius Szántó; pag. 375. Skarosinus; pag. 112. Litem meam discepta o Deus; pag. 324. Matthias Dévai; pag. 385. Bizodalom Christus; pag. 327. Gregorius Szegedinus. Keressen más többet is.

Sit memoria horum benedicta, de ha ezeknek emlékezetekre meg kell tartani ezeket a dicsireteket, mi is a mi aetasunkban Istenünkhöz való buzgóságunkból ujj ujj énekeket írhatnánk, még pedig jobb s szebb cadentiákkal, de úgy in impressum megnőne az impressum. Tekintetes Rádai Pál uram énekei is beférhetnének oda. Rimai és Balassa énekeiből kevés reformatioval oda illethetnének. Ugyan is a magyar poesis jobb culturában vagyon ma.

III. Az innepi énekekben látom, hogy többire egy az argumentum, t. ill. Mint estünk el az Adamban, mint költünk fel a Christusban etc. Azokban is csak keveset kellene meghagyni a nép inneplése kedvéjért.

IV. Az külömb külömb féle dicsiretekből is illő egynéhányat kihagyni, kivált amellyeknek nótájuk bizontalanabb. Nem jó dolog, hogy minden új nyomtatáskor töldgyák az impressumot.

V. A többiről az erdélyi sentimentumot kegyelmetek megolvashattya. Szeretném látni azokat az errorokat, mellyeket idévezült Veresegyházi Tamás uram feltalált volt. ha kinél talátatnék, communicálná véllem.

Kérem kegyelmeteket in nomine Dei, ne vegye sikettségre, hanem egy hólnap alatt maga elméjét adgya bé nékem, hogy a nemes typographus kezéhez küldhessem. Lehet ugyan consultálni a tiszteletes cantorokat, de az errorokat corrigálni a doctorokat illeti. Ez egy általlyában Istennek dicsőséges lézen.

Mivel pedig sparsim vadnak a tiszteletes előljárók, mindeneknek felette recommendálnám ez szent munkát a debreczeni venerabilis collegatusnak.

Post Scriptum. Amelly énekek meghagyatnak, jó volna azokat megquotáztatni, mint vadnak a soltárok.

Hogyha pediglen képtelennek tartatnék, amint majd áltai látom, hogy vagy kihagyattatnának, vagy meghányattatnának, vagy amint egyszer hallottam volt, mintegy meheréltetnének, salvo verbo, azon impressumbéli minden bennelévő énekek, tehát mi a mi földünkön egészen imprimálhattyuk, csak a költséget ne sajnállyuk. Mindazonáltal lélek szerint köteleztünk, hogy a superfluumokat tollálllyuk és az errorokat korrigálllyuk és mindaddig ne imprimáltassék az impressum, valameddig a correctio el nem készül, mellyet unitis viribus hamar elaborálhatunk. A debreczeni nemes typographussal ezeket conferálni kell.

Mikor ezen írásomat megláttya mindenik, ne légyen terhére visszaküldvén kezemben szolgáltatni.²⁴

Zilah, 28. junii 1729.

Vester in opere Domini conservus
Georgius Zoványi
superintendens.

A Beregi református egyházmege véleménye.²⁵

„Venerabilis districtus de Bereg suffragium seu sentimentum de cantionibus ecclesiasticis ecclesiarum reformatarum hungaricarum ab olim usque nunc fere usitatis. Anno 1729. 23. septembris exhibitum per venerabilis tractus senioresem Joannem Cshólczii.

²⁴ A körlevél további részében közli kivonatosan az erdélyi fejedelmeknek a református prédikátorok privilégiumaira, armálisaira vonatkozó diplomáit, s elrendeli ezek feljegyzését az egyházközségi anyakönyvekben; felveti a kánonok szövegének összehívását, stb. Részletesen közli ezeket Kiss Kálmán: *A szatmári református egyházmege története c. munkájában*, Kecskemét. 1878. 36—38. l.

²⁵ Jelzetét lásd a 15. jegyzetben.

I. In cultus divini parte hac integrali tanquam exercitio svavissimo et utilissimo ad aedificationem spectabilemque laetitiam fidelium excitandam esset utique necessaria innovatio et reformatio; nam nulli sunt rythmi hungarici, qui non accurate respondent mentis (sacro)s(an)cti et verbis Dei. Contra I. Cor. 14. 15. 16. 17. Sed quia nostri homines per longam consuetudinem ita sunt confirmati, ut judicarent novaturizare praeter necessitatem, eos qui hoc (széljegyzet: opus 5.) facerant, igitur firmiter retinentur, cum temen innovatione esset opus, adeoque si absque scandalo possit fieri tempore hoc difficili, fiat per nos licet superflua tollantur et omittentur et verba et cantica; errores vero corrigantur, quales nofantur. Hymni et cantus, qui habentur in et ex Sacra Scriptura, habeantur in ecclesia et cantaturi, adeoque typis exprimantur ad Deum nostrum colendum, laudandum, invocandum et adorandum oratione metrica et melodia divina modulanda; prouindeque non est concedendum sive ministris, sive membris ecclesiae, ut pro libitu propria privataque autoritate novos rythmos et cantus forment, proponant et decantent, propter periculum confusionis, heterodoxiae, schismatis, haereseos ambitionisque...

„Bessenyei István székelyhidi református minister, esperes levele sógorához. Zoványi György superintendenshez, Székelyhid, 13. jului 1729.”¹⁰

... „A kegyelmed sentimentumit, mind az énekeknek megvizsgálások és correctiojok iránt, mind pedig a canonoknak abbreviáltatások és a több punctumok iránt is, mellyeket kegyelmed levelében feljeddett, tiszteletes atyámfiainak praesentáltam, ő kegyelemekkel közlöttem. Senki ellene nem szollott, nékem is mind tetszenek, párban a venerabilis tractus ládájában meg is hagytam, csak hogy készülhetnének meg mind a szerént a dolgok, igen jó volna...”

„Tractus Szabolcsiensis sentimentum.”¹¹

I. Certum est hymnos ita dictos et alios psalmis Davidicis excerptos quoquo nomine insignatos tum in cadentiis, tum in sensu incongruo vitio (széljegyzet: forte tamen tollerabili) laborare. Sed quia hymnorum totalis ejectio, laudum.¹² (etc. . . .) qua specificatarum per specimina, in quibusdam nimis subtiliter adinventata fienda correctio, quarundam amputatio, addictio, hoc tempore scandalum spirare minarentur tum apud intraneos, tum praesertim apud extraneos (teste experientia) in aliud commodius opinamur tempus transferenda. . . . Anno 1729. die 5. octobris Gyulahazini per ordinarium notarium Petrum Kiss Varday scriptum mpr.”

Csaji Pál

Horváth Sámuel, a Második Helvét Hitvallás 1743. évi kiadója

A Második Helvét Hitvallás magyarországi története, amint Tóth Endre: *Adatok a Második Helvét Hitvallás története* c. tanulmányából¹ kitétszik, nagyon hiányos. A felsorolása szerint öt kiadásról (Oppenheim 1616., Debrecen 1616., Sárospatak 1654., Kolozsvár 1679., Kolozsvár 1742.) a kiadási helyeken és éveken kívül vajmi keveset tudunk, az 1743-i kiadásról pedig, mely felé most figyelmünket fordítjuk, még kevesebbet. A címlapon a könyvészeti leírás adatai közül a kiadás éve megtalálható ugyan, de hiányzik a kiadás helye, a kiadó és a nyomdász neve. A bővített címszövegből

¹⁰ Jelzetét lásd a 13. jegyzetben.

¹¹ A szabolcsi egyházmegye véleménye. Jelzetét lásd a 16. jegyzetben.

¹² Lauda = dicséretetek. Így nevezték a XV. századtól fogva az Olaszországban keletkezett és más országokban is elterjedt népies dicséreteteket. Szabolcsi Bence—Tóth Aladár: *Zenei Lexikon*. Budapest, 1931. II. kötet 279. l. Oratorium címszónál. A magyar református dicséret elnevezés — nézetünk szerint — e szóból kell, hogy vegye eredetét, mert a „himnusz” nevet régi énekeskönyveink kizárólag a graduálok gregorián eredetű himnusz-énekei számára tartották fenn. Csomasz Tóth Kalmán szóbeli közlése.

¹ *Református Egyház*. 1955. június 15. VII. évf. 12. sz.

csak az állapítható meg, hogy magyar. buzgó református, nőllen ifjú adta ki, s a kiadó személye körüli rejtélyt az sem fedí fel, hogy a saját maga által írt ajánlás alatt ott van a neve: Horváth Sámuel.

„Igen érdekes az 1743-i kiadás” — írja Tóth Endre. „Ez csak magyar nyelvű... A kiadóról, azontúl amit az ajánlásból olvashatunk, semmit sem tudunk. Hallgatnak róla a lexikonok is. Színnyei: Magvar Írók c. lexikonában a név után azt írja, hogy ref. lelkész. De hogy hol, s mikor lett volna az, arról semmit sem szól. Sehol másutt nevével nem találkoztam.”²

A kiadó életsorsát, e kiadás körülményeit feltárt adatok ismertetésével bővül symbolikus könyvünk története, ugyanakkor Horváth Sámuel személyében áldozatkész és hitvalló megnyilatkozását ismerjük annak a XVIII. században élő puritán kegyességnek, mely ez öldöklő században példaadóan hatott egy egyszerű kalmárlegény részéről is.

Horváth Sámuel 1718-ban született Sajószentpéteren,³ ahova apja, István, Lakról telepedett át. Családja nemesi címeres levelét a nagyapja, László kapta I. Lipóttól 1657-ben.⁴ Szüleinek négy leány után ő az ötödik gyermeke. Iskolai tanulmányait szülővárosában kezdte, majd Sárospatakon folytatta. Vele közel időtájban járt a pataki kollégiumban unokabátyja, Horváth János, aki 1738-ban iratkozott be a tógátusok közé,⁵ 1743-ban pedig — Horváth Sámuel szerint — külföldi egyetemen tanult.⁶ Horváth Sámuel a poetikai osztály elvégzése után abbahagyta tanulmányait, kereskedői pályára lépve a harmincas években ismeretlen helyeken kalmárlegénykedett, s minden bizonnyal ezekben az esztendőkből, vándorévei alatt sajátította el anyanyelve és a latin mellé a német és a szlovák nyelveket. 1743-ban — a jelek szerint — már

² Uo.

³ Országos Levéltár. (Ezentúl OL.)Helytartótanács (Ht.) Litterae Consilii Locumtenentialis. (Lit. Cons. Loc.) 1744 ad No 69. Horváth Sámuel vallomása 1744. jan. 21-én. Személyi adatait nagyobb részét e vallomás alapján közlöm.

⁴ Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 1913. V. k. 103. l.

⁵ Tiszáninneri ref. egyházkerület Nagykönyvtára. Sárospatak. *Series togatorum ab 1700—1831*. Kt. 3224. 19. l. Czeglé Imre könyvtáros közlése.

⁶ Horváth János külföldi tanulási helye felől Horváth Sámuel bizonytalan vallomást tett. Az egyik helyen azt mondja, hogy „unokabátyta oda föl Boroszlóban, vagy Frankofurtumban a theologiai tudományokban forgolódván”, a másik helyen pedig, hogy „ő maga írt föl Szléziában, Boroszlóban föllül emlegetett Horváth János bátyjának...”. A könyvek hazahozataláról azt vallja, hogy „Szléziából, Boroszlóbul, ugyan említett Horváth János unokabátyjátul” jöttek kezébe „onnand felyül való akademikus deákok által”, akik Bécsen át jöttek s hozták Győrbe a kinyomtatott s bekötetlen íveket. — Megállapítottam, hogy Horváth János neve nem fordul elő sem az Odera-frankfurtban, sem más külföldi akadémián tanult magyar ifjak névsorában! — Horváth János a három teológiai tanfolyam elvégzése után legkorábban 1741-ben indulhatott külföldre, de útlevelkérvényét sem ebben, sem a következő években sem sikerült feltalálnom a Helytartótanács levéltárában. — Horváth Sámuel vallomásából arra lehet következtetni, hogy kihallgatásakor, 1744. januárjában, Horváth Jánosnak még külföldön s éppen Boroszlóban kellett tartózkodnia. A külföldön tartózkodók a Helytartótanács 1743. január 11-én kiadott rendelete értelmében kötelesek voltak kérni útlevelük meghosszabbítását, különben érvénytelenné vált, vagy pedig haza kellett térniök. Horváth János — ha kint volt — nem tért haza, de nem is futott be útlevel-meghosszabbítási kérvénye a Helytartótanácsához. — 1743-ban viszont Horváth János már nem mehetett ki Boroszlóba, mert Mária Terézia augusztus 23-i rendelete folytán csak a barátí, szövetséges vagy semleges államokba adtak ki útlevelet.

OL. Ht. lt. Protocolum generale. 1744. Litterae Comitutum; OL. Ht. lt. Acta studiorum acatholicorum 1743. — Eddigi kutatásaim szerint tehát Horváth János nem járt külföldi akadémián, sem a boroszlói gimnáziumban, ahová egyébként evangélikus ifjak jártak, s így a Második Helvét Hitvallás 1743. évi kinyomtatása nem az ő közreműködésével és nem külföldön történt. Gyanus az a körülmény is, hogy „Boroszlóbul” nem kötve, hanem füzve érkeztek meg a kinyomtatott ívek Győrbe.

több éve Nagl Zsigmond győri posztókereskedő⁷ megbecsült segédjeként működött. Győr, 1868. 51. l. 2. jegyzetében: „... Nagl Zsigmondné asszony posztósboltjában...”. Mély hitét, józan életmódját, megfelelő kereseti lehetőségét igazolja, hogy kalmárlegény létére, 25 esztendő korában, hitvallásos könyvünk kiadására vállalkozott. Jár-tában-keltében tapasztalhatta, hogy „e mi boldogtalan magyar hazánkban a Helvetica Confessionnak exemplárjai... oly igen elfogytanak legyen, hogy azoknak ritkasága miatt, kiváltképen a község közzül századik is alig találtsassék, aki egész életében is olvasna vagy látna egyet, vagy kettőt azok közzül. Holott pedig mindennek, aki magát igaz ref. keresztyénnek és Helvetica Confessiön lévőnek tartja lenni, a Heidelbergai Catéchismuson kívül ezt tudni és olvasni szükséges legyen.

E fogvatkozás megorvoslására, Istenhez és meg nem hamisítható fundamentomon épült vallásomhoz való buzgóságomból e magyar hazába letelepedett Isten ref. ekklé-siájának (mellyet ha arannyal nem lehet, csak kecskeszörrel is segíteni kész vagyok) javának csekély értékem és tehetségem szerint lehető feleségllésére költségemet nem sajnálván, e szükséges és hasznos munkát ujjobban magyar nyelven kinyomattattam, hogy ezután akárki, kevés költséggel megszerezhesse, olvashassa és tanulhassa.”⁸

A „Helvetica Confessio” kinyomtatása tekintetében nyilvánvalóan elhatározó hatást tett rá az a győri reformátusokban lüktető, elmélyült hitélet, melynek egyik megszemélyesítőjét Csider Szabó Pálban ismertük meg.⁹

A negyvenes évek közepe táján megnősült, felesége Naszályi Anna Mária, s első gyermekük: Anna Mária 1748. június 25-én született Győrben.¹⁰ Még két fiáról: Kris-tófról és Sámuelről tudunk.¹¹ Az adatok egybevetése azt mutatja, hogy felesége, Na-szályi Anna Mária, Naszályi István pápai református lelkipásztor leánya, egyik tekin-télyes győri református német kereskedő, Ott Kristóf unokája.¹² Házassága révén közeli rokoni kapcsolatba jutott Csuzi Cseh János volt győri prédikátor családjával.¹³

⁷ Liskay József: *A nagy-győri evangéliomilag reformált egyház múltja és jelene.*

⁸ Részlet Horváth Sámuel könyve előszavéból.

⁹ Lásd Csáji Pálnak *Csider Szabó Pál lelkiéneke* c. tanulmányát a Református Egyház 1955. okt. 15-i, VII. évf. 20. számában.

¹⁰ A győri ref. egyház keresztlési anyakönyvének bejegyzése 1748. június 25-ről: (Szülők neve) Horváth Sámuel, Fele(sége): Anna Mária Naszályi. (Gyermek): Anna Mária. (Keresztatyák és anyák): Konrad György uram, Nagl Zsigmondné asszonyom. Komák: Schasusemből Tekintetes Ott Lőrincz úr, Ott Gáspár úr, Schuccler Hanzik Bécsből”. Pataki László és Csizmadia Lajos győri lelkészek közlése.

¹¹ Kempelen B. i. m.

¹² Naszályi István pápai prédikátor első feleségének Pápan 1725. január 5-én történt halála után (Tóth Endre: *A pápai református egyház története.* Pápa, 1941. 159. l.) feleségül vette Győrben 1726. január 12-én Ott Kristóf idősbík hajadon leányát: Mária Barbarát. (Pataki László és Csizmadia Lajos lelkészek közlése.) A pápai ref. egyház keresztelekről vezetett anyakönyvében 1727. ápr. 29-én: „Naszályi István és Ott Mária Barbara leánya Anna. Született Győrben 26 április délután másfél órakor, ugyanott megkereszteltetett 29. ápr. Tiszteletes Csuzi János által...”. (Dr. Murányi József levéltáros közlése. Tiszántúli ref. egyházkerület levéltára. Debrecen. A ref. lelki-pásztorokra vonatkozó anyakönyvi bejegyzések gyűjteményéből.) — Volt ugyan Naszályi Istvánnak egy 1717. júl. 26-án született Mária leánya is (Pongrácz József pro-fesszor, egyházkerületi levéltáros és Maller Kálmán pápai lelkész közlése), de ez 1725-ben meghalt. (Tóth Endre i. m. 159. l.) Horváth Sámuelnének és leányának kettős, azonos keresztnévük, közülük a Mária név azonossága a Naszályi Istvánné egyik keresztnévvel, mindkettőnek pedig azonossága a Naszályi Istvánné anyjának, Ott Kristófné, szül. Degeller Anna Máriának szintén kettős keresztnévvel: Horváth Sá-muel Kristóf fiának keresztnévazonossága a dédnagyapáéval, Ott Kristóféval; továbbá Horváth Anna Máriánál az Ott családból való keresztapák: — együttvéve — azt mu-tatják, hogy Horváth Sámuelné — Naszályi Anna Mária, Naszályi István pápai lelki-pásztornak az Ott családból való feleségétől született leánya, Ott Kristóf unokája.

¹³ „Csuzi Cseh János győri református prédikátor és Mária Magdaléna Ott. Christoph Ott és Anna Mária Degeller szüz leánya” — 1728. július 10-én kötődtek házasságot Győrben. (Pataki László és Csizmadia Lajos lelkészek közlése.)

valamint több református németnyelvű győri kereskedővel, akik ebben az időtáiban oly jelentős számban éltek Győrben, hogy 1737-ben Komáromi Pál főprédikátoruk mellé németül tudó másodlelképásztort kértek Zoványi György tiszántúli superintendens-től.¹⁴

Horváth Sámuel megnősültével véglegesen győri lakos, majd önállósult és jólmenő üzlettel bíró kereskedő, s az 1749-ben az árva ekkleziák sorsára jutott győri ref. gyülekezet egyik vezető tagja lett.¹⁵

Miként a Második Helvét Hitvallás kiadásával egyetemes református hitéleti szükségletet igyekezett kielégíteni, ugyanezt célozta a debreceni ref. egyház consistoriumához 1766. július 23-án írt levele is, melyben arra kérte „az ekkleziá elöljáróit, hogy 2000 belga forintokat praenumerállyanak 1000 ultrajectumi biblia megvételére, mellyeket kezéhez kellene küldeni Trattner uramnak, a bécsi bibliopolának.” A consistorium kedvezően fogadta Horváth Sámuel kezdeményezését és elhatározta, hogy „íródjék ágens Nagy Sámuel uramnak, hogy Trattner urammal szőlyon e dolog felől és értelmét vévén írjon bizonyost ide Tiszteletes Superintendens uramnak felőle.”¹⁶

Horváth Sámuel Győr város magistrátusa a győri püspöki vikárius feljelentése folytán 1744. január 18-án börtönbe.¹⁷ 21-én¹⁸ pedig részletes vallatás alá vetette. Azzal vádolták, hogy a római katolikus népet megbotránkoztató, hitére ártalmas Helvét Hitvallás című könyvet a hely elhallgatásával, a maga neve alatt a saját költségén kinyomtatattatta, a vám és a censura megkerülésével a sziléziai Boroszlóból Győrbe szállíttatta, itt titkon beköltette, elajándékozgatta, vagy csekély áron árusította.¹⁹ A győri városi bírák előtti vallomásában előadta, hogy a könyv kiadása érdekében levelezést folytatott külföldön tanuló bátyjával, a kinyomtatásra pénzt küldött neki és megkérte, hogy az ajánlást az ő — Horváth Sámuel — neve alatt adja ki a könyvben, hazaküldésükben azonban nagyon óvatossá legyen. A kinyomtatott íveket Horváth János Boroszlóból akadémikus diákok révén juttatta haza, akik otthon nem létében érkeztek meg Bécsből szekerem Győrbe, így a leszállított kétszáz példány íveit hazatérte után a kocsistól váltotta ki. Ezeket Holczer győri könyvkötő kötötte be darabonként négy garasával. „Azokon kívül, mellyek már is magistratusi kéznél vannak, négy exemplar in cruda²⁰ (van), maga részére megtartott egyet, a többi kit jóakaróinak elajándékozott, kit pénzen is eladott, nevezetesen Debrecenbe küldött circiter százat, valamely deákok által Váczról, vásári alkalmatossággal, kik is az árát mindgyárt megfizették nyolc garasával.”²¹ Érezte, hogy a könyv terjesztésében óva-

¹⁴ Gyöngyösi K. Márton inspektor és ifjabb Rátz Gergely kurátor levele a tiszántúli superintendenshez. Győr, 1737. június 2. Tiszántúli ref. egyházkerület levéltára. Debrecen. Püspöki hivatal. 1708—1850. 1737. 6. sz.

¹⁵ Horváth Sámuel is aláírója annak a megbízható levélnek, amelyet 1753. szept. 10-én állítottak ki a győri árva ekkleziá vezető emberei vallásgyakorlatuk engedélyezése végett az uralkodóhoz járuló küldöttségük számára. Liskay József *i. m.* 44—45. l.

¹⁶ A debreceni ref. egyházmegye levéltára. Debrecen. A debreceni h. h. egyháztanács jegyzőkönyve 1763—1780. 33. l. 145. pont. Az 1766. július 30-i gyűlés jegyzőkönyve.

¹⁷ OL. Kancelláriai levéltár. Conceptus Expeditionis. 1744. febr. No. 24. mellékleteként az ágensnek Horváth Sámuel neve alatt benvijtott eredeti kérvénye.

¹⁸ OL. Ht. lt. Lit. Cons. Loc. 1744. ad No. 69. A Horváth Sámuel vallatásáról felvett jegyzőkönyv 1744. január 21-ről van kelteve.

¹⁹ Uo. Győr város magistratusának 1744. február 9-i jelentése a Helytartótanács-hoz.

²⁰ Uo. A győri előjáróság részéről a Helytartótanácsnak felküldött kötetlen példányból a B iv hiányzik, „ugyanis így jutott kezeinkhez” — írták a győri bírók.

²¹ Ha számításba vesszük a nyomtatási és bekötési költségeket, (a kocsisnak fizetett szállítási díjat?), megállapítható, hogy önköltségi áron alól, ráfizetéssel. — valóban áldozatkészen árusította Horváth Sámuel a Második Helvét Hitvallást. — Néhaj Ujvári Mihály fegyverneki prédikátor hagyatékából 1721-ben a *Helvetica Confessio* Szeleszei Imre kiskéri prédikátor 75 dénárért vette meg. OL. Filmtár. 11. teleres. 24. cím. Barsi ref. egyházmegye jegyzőkönyve. 1688—1786. 130. l.

tosan kell eljárnia, ezért „serio vigyázott is, hogy világosságra ne jöjjön. sőt akiket részesített benne, megintette, hogy az által valakinek botránkozása ne legyen.”²²

Bírái ingadozást észleltek vallomásában, mert eleinte titkolni akarta nevét, ezért az a gyanújuk lámadt, hogy nem is külföldi, hanem a győri nyomdából kerültek ki e könyvek. Nyomoztak is ebben az irányban, de Horváth Sámuel vallomásánál többet nem tudtak. — vagy nem akartak? — napvilágra deríteni.²³

Mielőtt a győri magistratus jelentést tett volna Horváth Sámuel letartóztatásáról és kihallgatásáról, a Helytartótanács a magyar kamara által már értesült az eseményekről, megkapott egy bekötött példányt, s megtudta azt is, hogy az in cruda levőket is confiskálták.²⁴ A bekötött példányt a Helytartótanács február 5-én megküldte az

²² Horváth Sámuel vallomása 1744. jan. 21-én, L. a 18. jegyzet jelzetét.

²³ Győr város magistratusának jelentéséből: „Qui — (t. i. Horváth Sámuel) — siquidem in nonnullis suis fassionibus vacillans et veritati minus cohaerentia quoque edicere non dubitasset, ita, ut nomen etiam suum primitus celare nil pensi dixisset, hinc subortae nobis sunt difficultates suspicioque enata, unde non ab re illud nobis suspiciendum merito occurrit, ne forte typographus hujus eadem typis suis mandaverit, sed post ultro citroque factam nostram disquisitionem, in maius lumen veritatis devenire non potuimus, quam praeannexum examen ipsius benignum demonstraret”. A győri bírák indokoltan gyanakodhattak Horváth Sámuel könyvének helybeli kiadására. Streibig József (apa és fia) győri nyomdájából 1730—1743. között több protestáns könyv került ki cégjegyzésükkel és — anélkül is! 1736-ban Csuzi Cseh János volt győri ref. lelkész *Isten eleibe felvitetett lelki áldozat* c., 1737-ben Aranyas-Medgyesi Sámuel hetényi jegyző *Igazságnak áldozatja* c. imádságos könyveit nyomtatta ki a Streibig cég. — Schulek Tibor gyanúja szerint a debreceni típusú énekeskönyvet (373 enekkel) 1730-ban nem Frankofurtumban adták ki, miként a könyvre nyomtatták, hanem Győrben! Hasonlóképpen nem Nürnbergben, hanem Győrben nyomtatták ki 1734-ben Fábri Gergely Úti-társ c. imádságoskönyvét. (Zoványi Jenő: Cikkei a „Theologiai lexicon” részére... Bp. 1940. 134. l. Fábri Gergely (I.) címszó alatt. Jessenius György máczai (Zemplén m.) ref. lelkész, aki 1736—1740. közt a magyarországi cseh reformátusok lelképásztora volt, az exulans cseh hittestvérei számára írandó imádságos könyvet, amint a tiszántúli superintendenshez 1764-ben írt levelében, mint egyik megoldási módot felveti, esetleg ugyanugy névtelenül adja ki, *miként Cseh Csuzi tett Győrben.* (Tiszántúli Ref. Egyházkerület lt. Debrecen. Püspöki Hivatal. 1708—1850. 1764. 31. sz. Jessenius György máczai prédikátor levele.) A győri bírák gyanúját erősíthette az a tény is, hogy Horváth Sámuel könyvével egyidejűleg, 1743-ban került ki a Streibig cég nyomdájából *az Új Zengedező Mennyei Kar* c. evangélikus énekeskönyv is Szenczi Molnár Albert Zsoltárral együtt! A címlapon ugyan Frankofurtumot nyomtatták ki kiadási helyként, valójában azonban titokban Győrben készült, amint kiadója, Torkos József győri ev. lelkész megírta Prónay Gábornak. (Payr Sándor: Testvéri közösség a magyar protestáns énekeskönyveinkben c. tanulmányban a Kálvin és kálvinizmus c. 1936-ban kiadott könyv 421. lapján.) Egybevetettem Horváth Sámuel könyvét az Új Zengedező Mennyei Karral és a Zsoltárokkal s úgy látom, hogy a Második Helvét Hitvallás 1743. évi kiadását is Streibig József nyomtatta ki. Észleleteimet most csak röviden a következőkben közlöm: Horváth Sámuel könyve és a Zsoltárok papírjának vízjele (kettévágott I W betűk) ugyanaz, de előfordul ez a vízjel az Új Zengedező Mennyei Kar 791. lapján is. Azonos a betűtípus Horváth Sámuel előszavánál és a Zsoltárok verseinél. Egyes helyeken a kurzív betűknél is azonosság állapítható meg, továbbá a lapszámoknál, a díszítések (cifrák) használatánál és elrendezésénél. Jellegzetesek a mindkét könyvben előforduló hibás öntésű betűk, különösen a kirívó alakú y, stb. — Streibig József a győri püspök hozatta Sopronból Győrbe, s püspöki nyomdásznak volt tekinthető. A bírói nyomozás eredménytelenségét a botránnytól való tartózkodás is befolyásolhatta, ti. ha a Helytartótanács és a nagy nyilvánosság tudomására jut, hogy egy püspöki nyomdász protestáns könyveket ad ki — titokban. De okozhatta emellett Horváth Sámuel gazdag és áldozatkész gazdájának. Nagl Zsigmondnak a bírákra gyakorolt „discretio”-os befolyása is, aminthogy a segédje kiszabadítása ügyében beadott kérelmét is előzékenyen és sürgősen terjesztették fel a bírák a Helytartótanácshoz.

²⁴ OL. Ht. lt. Protocolla sessionalia. 1744. 72. l.

esztergomi érseknek, hogy vizsgálja felül és adjon róla véleményt.²⁵ Az 1744. február 9-i keltezésű Győr városi jelentést megelőzőleg a református ágens Horváth Sámuel neve alatt már benyújtotta beadványát az uralkodóhoz, melyben kifejtette, hogy a Horváth Sámuel által kiadott *Confessio et expositio fidei Christianae Helvetica* ki-nyomatása és terjesztése nem ellenkezik sem az országos törvényekkel, sem a királyi rendeletekkel, sőt teljes összhangzásban áll a vallásszabadságot biztosító hazai szente-sített törvényekkel, békekötésekkel és diplomákkal. És mert a vallásgyakorlat szabad-ságának a ténye megengedett és sokkal nagyobb, mint a gyakorlati eszközeivel való élés szabadsága, azért nyomtattak ki hasonló könyveket Magyarországon is, Erdélyben is 1654-ben, 1679-ben, majd 1713-ban s legújabban 1743-ban.²⁶ De törvényellenes Hor-váth Sámuel elfogatása és bebörtönzése azért is, mert nemes ember. Előzetes idézés, királyi rendelet nélkül tartják lecsukva, s a mostani kemény téli fagyok idején még az élete is veszélyben forog. Kéri az uralkodót, rendelje el fogsága megszüntetését, sza-badsága visszaállítását és engedélyezze, hogy a rajta eset jogtalansáért törvényes úton elégtételt vehessen magának.²⁷

Mária Terézia február 11-i rendeletében részletes tájékoztatást kért a Helytartó-tanáctól Horváth Sámuel panasza ügyében, s ugyanekkor megsúrgette egy másik rendeletével az elkobzott protestáns könyvek cenzúrázásának a foganatosítását is.²⁸ Időközben befutott Győr város jelentése is. Ennek, s főként az ágens beadványának figyelembevételével a Helytartótanács a nemesi előjogaiban megsértett Horváth Sá-muel szabadonbocsátását javasolta a királynőnek, de megvonta tőle azt a jogot, hogy az őt ért sérelem miatt törvényes úton járhasson el feljelentője és fogvatartói ellen.²⁹

Mária Terézia március 16-án a Helytartótanács előterjesztésével megegyezően döntött Horváth Sámuel szabadlábrahelyezése felől és a Győrbe március 23-án leérke-zett királyi rendelet alapján véget ért hatvanöt napig tartó bebörtönzése s vissza-nyerte szabadságát.³⁰ Ennélfogva tárgyalanná vált a győri előjárók március 18-i

²⁵ Uo. és OL. Ht. lt. Expeditiones. 1744. febr. 5. Intimatum Archiepiscopi Strigo-niensis.

²⁶ Az ágens hiányosan sorolja fel az addigi kiadásokat. Mivel Tóth Endre idézett tanulmányából sem állapítható meg a kiadások száma és ideje, és mert az 1932. évi kolozsvári kiadás előszavában, továbbá Walter Hildebrandt—Rudolf Zimmermann: *Bedeutung und Geschichte des Zweiten Helvetischen Bekenntnisses* (Zwingli—Verlag, Zürich 1938.) c. könyv 60. lapján, a 81. jegyzetben olvasható felsorolás sem teljes, hasz-nosnak és szükségesnek tartom, hogy közöljem eddigi kutatásaim alapján a Második Helvét Hitvallás — remélhetőleg teljes — kiadásai felsorolását. Zárójelben jelölöm a szöveg nyelvét (l = latin, m = magyar). 1. Oppenheim, 1616. (m); 2. Debrecen, 1616. (l, m); 3. Sárospatak, 1654. (l, m); 4. Kolozsvár, 1679. (l, m); 5. —, 1713. (l, m); 6. Kolozsvár, 1742. (l, m); 7. —, 1743. (m); 8. Kolozsvár, 1755. (l, m); 9. Cibini, 1782. (m); 10. Debrecen 1791. (m); 11. Sárospatak, 1837. (m); 12. Pápa, 1852. (m); 13. Pápa, 1853. (m); 14. Pápa, 1855. (m); 15. Debrecen. 1855. (m); 15^a. Szabad Egyház folyóirat-ban, 1885. (m); 16. Karcag, 1906. (m); 17. Debrecen, 1907. (m), 18. Kolozsvár, 1932. (m); 19. Debrecen, 1941. (m); 20. Budapest, 1953. (m); 21. Bratislava, 1955. (m), a szlovákiai református egyház zsinati elnöksége. Rimaszombat kiadásában. Az 1—9. kiadás Szenci Csene Péter fordítása, a 10—16. kiadás ennek javított fordítása, a 15^a. s a 17—19. ki-adás Erdős József, míg a 20—21. kiadás Szabadi Béla fordításában jelent meg. A 9. ki-adás Horváth Sámuel 1743. évi kiadásának másodszeri kiadása. A Szabad Egyház (15^a. kiadás, 1885.) Erdős József fordításában a Második Helvét Hitvallás nem vala-mennyi cikkelyét hozza. Hildebrandt—Zimmermann könyve 1714-es kiadást említ, minden bizonnyal az 1713-as helyett.

²⁷ Az ágens beadványából. Jelzetét lásd a 17. jegyzetben.

²⁸ OL. Ht. Protocolla sessionalia. 1744. febr. 5. 72. l.

²⁹ Uo. és OL. Ht. lt. Lit. Cons. Loc. 1744 No. 69. A Helytartótanács felterjesztése 1744. febr. 26. dátummal, továbbá OL. Ht. lt. Expeditiones. 1744. febr. 26.

³⁰ OL. Kanc. Conc. Exped. 1744. márc. No. 61., mely rendeletet a Helytartótanács márc. 20-i keltezéssel küldte le Győrbe, ahova márc. 22-án érkezett. Győr város levél-tára. Intimata Cons. Loc. Hungariae in politicis. 1744. No. 75.

kérvénye, melyet a Helytartótanács hoz a segédje sorsán aggódó Nagl Zsigmond kereskedő unszolására terjesztettek fel.³¹

Az 1743-ban kiadott Második Helvét Hitvallás ügye közvetlen gyorsító hatással volt a könyvcenzúra életbeléptetésére. A Helytartótanács ugyanabban a február 26-án tartott ülésében, melyben Horváth Sámuel nemesi jogainak megsértése és szabadlábrahelyezése felől tárgyalt, foglalkozott az uralkodónak a harmincadokon lefoglalt protestáns könyvek cenzúrázására vonatkozólag már több ízben leküldött s a legújabb február 11-i rendeletével is. Megállapította, hogy jóllehet a jezsuita atyák a maguk privilegiumaként igénylik a protestáns könyvek felülvizsgálását, a cenzúrázás mind-ezideig mégis húzódott-halasztódott és nem oldódtak meg a felmerülő gátló körülmények sem. A Helytartótanács ezért a leérkezett királyi rendeleteket most átteszi az esztergomi érsekhez azzal az utasítással, hogy szólítsa fel a jezsuitákat, hajlandók-e a rendeletekben jelzett módokat szerint vállalni a gyorsított felülvizsgálatot, ha pedig nem, tárják fel részletesen a revisio foganatosítása elé gördült akadályokat.³²

Horváth Sámuel könyve váltotta ki a könyvcenzúra életbeléptetésére vonatkozó intézkedéseket. Csákvári János debreceni diáknak a pozsonyi vámon elkönfiskált s az esztergomi érsekhez a Horváth Sámuel könyvével egyidőben megküldött Castellio-féle bibliája elősegítette,³³ Luther Márton Erhalt uns Herr bei deinem Wort kezdetű éneke, majd Bahil Mátyás eperjesi ev. lelkész lefoglalt könyvei tovább érelték a Helytartótanácson felhalmozódott protestáns könyvek cenzúrázásának a kérdését, míg végül Mária Terézia 1747. február 23-i könyvcenzúra rendeletét eredményezték, mellyel hosszú időre rendszeresítette a jezsuiták irányítása alatt álló könyvcenzúrát és meggátolta a magyarországi protestánsoknak, vele a magyar közművelődésnek a külföldi-vel való szorosabb kapcsolatát és fejlődését.

Csáji Pál

Közös egyetem terve a „nem egyesült görögök”-kel

Az egyházak történetében gyakran előfordult a múltó évszázadok során, hogy a különböző telekezetek valamilyen nagy ügyben összefogtak. Együtt igyekeztek a kitűzött cél elérésére és meg is találták egymás kezét a közös ügy kitervelésének, végrehajtásának munkájában.

A magyarországi református és evangélikus egyház, valamint az orthodox keleti egyház közötti kapcsolatnak egy szép példáját vettük most elő, amely sikertelen próbálkozás maradt csupán, de ettől függetlenül maga a történeti tény, a három egyház összetalálkozásának, a közös teher együtt hordozásának nagyszerű kifejezője.

Magával a tárggyal nem mi foglalkozunk először. Klein Gáspár egy tanulmányában¹ ismerteti a magyarországi orthodox és a protestáns vallásúakkal közösen létrehozandó egyetem tervét. Mi most ebben a cikkünkben levéltári kutatások alapján részletesebben hozzuk ugyanezt a témát.

A közös egyetem tervének előzményei

A reformáció óta a magyarországi református egyházban a külföldi egyetemek látogatását tekintették a magasabb iskolai képzés tetőpontjának. A külföldi tanulmányutak előtt jóideig úgyszólván semmiféle akadály nem volt, aki tanulni akart, bármelyik külföldi protestáns egyetemre beiratkozhatott, ha megvolt rá az anyagi lehetősége. A XVIII. században azonban egyre több nehézség merült fel a külföldre

³¹ OL. Ht. II. Fasciculus mensium. Litterae Civitatis Jaurinensis. 1744. márc. 13.

³² OL. Ht. II. Protocolla sessionalia. 1744. 112. l.

³³ OL. Ht. II. Fasc. mens. Csákvári, Biblia, 1744. jan. 24. OL. Ht. II. Expeditiones. 1744. jan. 24. és Protocolla sessionalia. 1744. 48. l.

¹ Klein Gáspár: *Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században*. Theologiai Szemle. 1929. 30. V. VI. évf. 443—501. lap.

menni szándékozók előtt. Az állami egyházpolitika korlátozni igyekezett minden ilyen irányú törekvést. Magától a császári udvartól velődik fel az a terv, hogy Magyarországon kell protestáns egyetemet létesíteni. Mária Terézia, II. József és II. Lipót uralkodása alatt több ízben történtek ebben az irányban próbálkozások, de ezek minden alkalommal csak tervek maradtak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a protestánsok mindig ragaszkodtak ahhoz: ha létre is jönne a protestáns egyetem, a külföldi tanulmányozás ezzel nem szűnne meg. A létrejöti egyetem csak a külföldre nem engedett ifjak magasabb iskolai képzését tette volna lehetővé.

II. József uralkodása után minden római katolikus egyetemi tanárt és iskolaigazgatót elmozdítottak állásukból. A rendelkezés az ortodox keleti vallásúakra is vonatkozott. Ez indította arra a tiszáninneri református egyházkerületet, hogy ismét elővegye a protestáns egyetem felállításának tervét, most már olyan formában, hogy a „nem egyesült görögök”-kel közösen allítanának fel egy teológiai fakultást. A terv 1796-ban merült fel, abban az évben, amikor a budapesti tudományegyetemet Esztergomba szándékoztak áthelyezni. Az 1791. XXVI. tc. biztosította ugyan a protestáns egyház tanulóinak a külföldi egyetemek szabad látogatását, azonban szükségesnek tartotta az egyház, hogy a hit ápolására és a magasabb tudományok elsajátítására egy felsőbb iskola is létesüljön itt benn az országban.²

A tiszáninneri egyházkerület előterjesztése

Amint már említettük is, a közös egyetem terve a tiszáninneri egyházkerületből indult ki. 1796. február 8-án Bájon tartott közgyűlésen azt a határozatot hozták, hogy egy közös protestáns egyetem felállításának engedélyezését kéri az uralkodótól. Báji Patay József a többi egyházkerület konszisztóriumainak is megküldi a gyűlés határozatát február 20-án, melynek az erre vonatkozó szakasza így szól: „Elöl adván ugyan azt is a V. Superintendantianak azon tartott köz Gyűlésünkbe, hogy a Pesti Universitasnak Esztergomba történhető által tétele által vallásunkon lévő Ifjaink oda nem mehetvén a magok e részben leendő tökéletesítésekétől el fognának záratni: annak el hártására tanátsosnak ítélte köz Gyűlésünk, hogy az Augustana Confessionion lévő Atyafiakkal és a Görög Vallásúakkal egy érzelemmel és öszve vetett kéréssel Felsőes Fejedelmünknel aláztatosan esedeznénk, hogy azon három vallásbéliek számára magok költségeken Hazánkban egy Universitást fel állítani kegyelmesen engedjen meg. A melynek módja, fundusa, helye, Projectalasanak és az egyéb Plánumnak ki dolgozása s elkészítése Consiliarius Vay József Urnak ajánlatot, s azt elvégezvén, azt az iránt tartandó Concursusunkba be fogja adni...”³

A felállítandó egyetem tervezetének kidolgozásával tehát a tiszáninneri egyházkerület ifj. Vay Józsefet bírta meg. 1796. március 19-én kelt levelében tudósítja Patay József főgondnokot, hogy: „Az Evangelikusok és az Orientalis Valláson lévőek számára fel állítandó Universitas reám bízott Projectumával annyira-amennyire azt most szükségesnek vélem közel készen vagyok. Független tehát kedves Uram Bátyámtól mikorra méltóztatik evégett egy kis Concursust rendelni. Talán az Innepek táján nem esne alkalmatlanul. Mihelyt készen leszek, s leírhatom, azonnal előre is nem mulasztom el közleni kedves Uram Bátyámmal...”⁴

Közben Patay József más vonalon is igyekszik előmozdítani az egyetem ügyét. Levélben felkeresi Ráday Gedeont, tájékoztatván őt a tiszáninneri egyházkerület tervéről, a többi között ezeket írja: „Látták ez jó cél elérése módjáról, hogy külön-külön sem a napkeleti nem egyesült Ecclesia követőinek, sem egyik akármelyik Evangelica vallás tagjainak elegendő erejek nintsen. Ellenben hogy ha egyet értenek nem csak hogy ezen a Haza köz javával öszve kötött czélnek el érése majd csak érezhetetlen

² Klein G. i. m. alapján.

³ Tiszántúli Egyházkerület Levéltára. Debrecen. 633 29. 1796.

⁴ Sárospataki Tudományos Gyűjtemények Levéltára. A. XXVI. 9440 25.

terhekkel fog esni, de más sok tekintetekre nézve is közbatorságoknak fő módja léssen...⁵

Ifj. Vay József március 23-án kelt levelében ezeket írja Patay Józsefnek Bájra: „Közelebb írt levelemben tett ígéretem szerint iderekesztem mind a Magyar Országi nem katolikusok számára fel állítandó Oskola Projectuma első Rajzolatát, a mennyire más elfoglaltságaim között el készítettem, mind a Levélnek melly mellett a több Sup. Fő Curatorainak és az Aug. Conf. lévők Gen. Inspectorának és a Metropolita Ó Exellentijának gondolnám közleni lehetne...⁶

Vay József nemcsak a tervezetet küldte meg a metropolitának, hanem már előbb magának a közös egyetem tervének gondolatát is megírta. Tormási János szerint ugyanis: „Ennek vonasai még a Consiliarius fejében voltak, a mikor azokat a Carlo-vitzi Metropolita Úrral, Stratimirovits Fő Exellentijával közölte; ki annak a Magái-nál való commendatióját teljes készséggel ígérte, a maga különös azon való nagy öröme és helyben hagyása mellett...⁷

Nézzük most már magát a tervezetet, (latin nyelven Klein i. m.-ének függelékében is megjelent hat nyomtatott lapon), melynek címe: „Primaе lineae Proiecti erigendae pro Evangelicis et G. R. non Unitis Universitatis Scientiarum”. A tervezet szerint az egyetem felállításához szükséges alapot a három egyház közösen hozná létre olyan formán, hogy minden egyháztagra, reformátusra, evangélikusra és orthodox keleti vallásúra egyaránt 15 krajcár járulékot kellene kivetni, mely az összesen 4600000 tagot kitevő egyházakban, ha csak négy milliót számítunk is, egy évben 200000, tíz évben pedig két millió forintot tesz ki. Feltehető, hogy a jobbmódúak többet is fognak adni, mint 15 krajcár, tehát sokkal nagyobb összeg fog begyűlni. A pénz beszédését a gondnokra szándékoztak bízni. Az összegyűlt pénzt a királyi kincstárba szándékozták tenni, hogy más célra fel ne használhassák és semmiféle visszaélés ne történhessék vele. A tőke összegyűjtésének ilyen módjában nincs semmi rendkívüli, hiszen a keleti orthodoxeknél különben is szokásban volt hasonló esetekben a gyűjtés. A keleti orthodox egyház rendelkezése alatt állott egy bizonyos Novakovits-féle alapítvány, melyet a tervezet szerint szintén fel lehetne használni, mégpedig az egyetem számára nyomdát kellene belőle létesíteni, ahol a szükséges tankönyveket olcsón elő lehetne állítani. A hellyel kapcsolatban csak annyi a feltétel, hogy forgalmas helyen legyen és ahol az egyetem fenntartásához szükséges anyagiak, élelmiszer, tüzelőanyag könnyen beszerezhető.

A hittant mindegyik felekezeti saját vallású tanáraival taníttatná, az olyan tárgyak tanszékeinek az ellátását, amelyek mindegyik vallással közösek, bármelyik tanár elláthatná. A tanárok fizetése az alaptól és a tanulóktól beszédett mérsékelt tandíjból történne. Eppen ezért nem tartják szükségesnek minden tanszék betöltését, ami a helyettesítések által megoldható lenne. A legfelsőbb felügyeletet az 1791. XXVI. tc. értelmében az uralkodó gyakorolná az egyetem felett. Az ifjúság irányítását a szenatus végezné, mely a rektorból és a felek megegyezése alapján néhány professzorból állana. A legfelsőbb gondnokságot a metropolita és a protestánsok egyetemes konsistoriuma gyakorolná.⁸

Az elkészített tervezetet „meg is küldötte azon Főtiszt. Superintendea, az ollyan Universitas minéműségéről és fel állítódásának módjáról szóló Projectumot. Előadja egyszersmind, hogy erről, valamint a több Főtiszt. Superintendentiakat, úgy az Augustana Vallástételt követő Atyafiakat, és Méltóságos Stratimirovits Ó Exelját, mint a Nem egyesült Görögök Metropolitáját tudósította.” — mondja a tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyve.⁹

⁵ id. Baji Patay József levele Ráday Gedeonhoz. Báj, 1796. ápr. 2., Ráday Levél-tár. Budapest, 1928, 1796.

⁶ Sárospatak. Lt. A. XXVI. 9441. 26.

⁷ Ráday Lt. Protokollum. 1796—1814. 56. lap. Püspöki Lt. IV. e.

⁸ Klein G. i. m. 463. l.

⁹ Tiszántúli egyh. ker. jekv. III. k. 1796. 123. l. Debrecen Lt.

A tiszántúli egyházkerület és a közös egyetem terve

A tiszántúli egyházkerület, de általában a többiek is nagy lelkesedéssel teszik magukévá a tervet. Az előbbi kerület jegyzőkönyvében ezt olvashatjuk: „Hogy Universitasra sok tekintetben nagy szükségünk vagyunk: ez kérdést nem szenved; azonban pedig ez is bizonyos, hogy magunktól és magunkban gondolatván, egy Universitasnak fel állítódása tőlünk ki nem telhetik, felhozódván továbbá az afféle nehézségek és okok is amellyek miatt ilyen három féle Vallásúak közt fel állítandó Universitasban jövődöben különb-különb-féle bajok, károk és akadályok adhatnák elő magokat és megvizsgáltván úgy találtatott, hogy azok sokkal gyengébbek, mint sem ezen tzelnek ellent állhatnának: következőképpen a felolvasódott Projectum a velejére nézve ezen Consistorium által egyező akarattal (a Máramarosi Deputatust kivévén) elfogadódott.”¹⁰

A tiszántúli egyházkerület hét pontban foglalja össze megjegyzéseit a tervezetre vonatkozólag. „Reflexiones ad projectum circa erigendam Mixtam Universitatem Scientiarum”. Csak néhány fontosabb dolgot emelünk ki a latin nyelvű reflexiókból: „A 8.-lapon az utolsó §-ban, hogy a teológiai fakultásnak a tartozékait felekezeti különbség nélkül választott professzorok, a három egyház közös dogmáit pedig egyazon tanár tanítsa, az nem szükséges, mivel az alap nemcsakpán hat, hanem több professzornak a teológiai fakultásra való beállítására is elegendő lesz. Ez nem is látszanék tanácsosnak, mert a lelkek egységét nemcsak hogy nem segítené elő, hanem sokkal inkább megzavarhatná. Ellenben a szent nyelveket és a homiletikát illetőleg minden egyes vallásfelekezet szabad tetszésére javasoljuk bízni, hogy vajjon ezekben saját professzort akar-e tartani, vagy a másik vallásfelekezet professzorának munkáját óhajtja igénybevenni? Ami a három vallásfelekezet dogmáit illeti, hogy ezek hogyan volnának elválaszthatók a többi dogmáktól, ez a lehető legnehezebb ügy és majdnem végéremehetetlen lenne, de sok teológiai vitatkozásra és a lelkek sok sértődésére adhatna okot és kétség kívül adna is...”

A tiszántúliak véleménye szerint a világi tárgyak tanítására arra alkalmas római katolikus tanárok is alkalmazhatók lehetnének, „de ezeket rendkívül óvatosan kell megválasztani, mert a tapasztalat azt mutatta, hogy bármely vallásban nagy a fanatizmus ereje annvira, hogy a testületek természetét is meg tudja változtatni és a feladatokat rosszul veszi számításba és a legjelentéktelenebb tudományokat is a vallási dogmák szolgálatába állíthatja, az ifjak lelkét pedig tévelygésbe viheti...” — majd így fejeződik be a reflexió: „... az a véleményünk, hogy magát a tervezetet, amely bölcsen átgondolt munka és igen üdvös is, ennek a Superintendentiának a nézete szerint is elfogadásra és pártfogásra javasoljuk...”¹¹

A tiszántúli egyházkerület a tervezetre tett megjegyzéseit a tiszáninenni egyházkerület április 25-én tartott miskolci közgyűlésére is elküldi, valamint azt az előterjesztését is, hogy a három egyházkerület küldöttei Pesten egy közös tanácskozást tartsanak, ahol részletesen is megbeszélhetik majd az ügyet. „Magát a Projectumot igen jónak és szükségesnek tartjuk — írják — sőt mivel reményljük, hogy mások is úgy fognak róla ítélni, azonban pedig ez eránt nem jó magunkat soká függőben tartani: szükségesnek gondoljuk, hogy a Főtiszt. Superintendenciák ez eránt mentül előbb Concertatiót tartsanak, mind magok között, mind a Görög Rítuson lévőkkel, melly ha a több Superintendenciák is méltóztatnak benne meg egyezni a jövő júniusnak 22.-ik napján Pesten meg eshetnék, úgy hogy a három valláson lévők a projectumban meg egyeznek, ugyanazon conferentiában az ő Felségének adandó instantia mindjárt el készíttessék és a Bécsbe késedelem nélkül felküldendő Deputatusok is ugyanott mindjárt ki neveztessenek”.¹²

A tiszántúli egyházkerület nem győzi eléggé hangsúlyozni az ügy sürgösségét és fontosságát. Legjobban bizonyítja ezt „A Mixta Universitas felállítására végett tar-

¹⁰ Tiszántúli egyh. ker. jkv. 1796. ápr. 25. Debrecen. Lt.

¹¹ Debrecen. Lt. 633/42. 1796.

¹² Debrecen. Lt. 633/43. 1796.

tandó Conferentiára rendelt Deputatus adódott Instrukció” — melyben ezeket olvashatjuk:

• „1.) Igyekezzenek a Projectumot az ezen Superintendentia által tett Reflexiók szerént effectumba vétetni.

2.) Minden igyekezettel azon legyenek, hogy ezen Projectum mennél előbb acceptáltassék mind a nyöltz Evangelica Superintendentiák, mind pedig a nem unitus Görögök Metropolitája Stratimirovits Eö Exellentiaja által; és hogy ez eránt a közönséges meg egyezés mennél előbb véghez menjen.

3.) Mihelyt az egyezés és egyetértés meg lesz, azon legyenek, hogy a dolog el indítódjon, mert ezt sokára halasztani, a magokat előadható sokféle akadályok miatt nem jó, e végre:

4.) Azon kell lenni, hogy az Instantia még ott helyben meg is állíttassék és a Deputatusok kik azt Bécsbe bé adják ki választassanak.

5.) Ezen Superintendentia ítélete szerént elég lenne két Reform. és két Lutheranus Deputatus, a Metropolita Úr Eö Exelja hányat akar deputálni, vagy maga mellé venni, magára kellene bízni.”¹³

A tiszántúli egyházkerület által kitűzött június 22-i dátumot a többi kerületek kénytelen-kelletlen elfogadták. A kerületek ugyanis némi nehezítéssel vették tudomásul, hogy az ügy intézését Tiszántúl szinte teljesen magához ragadta. A tanácskozás idejét önkényesen, a többi egyházkerület és főleg a metropolita megkérdezése nélkül tűzte ki. Erre vonatkozólag Vay József ezeket írja Ráday Gedeonhoz Miskolcra: „A Túl a Tiszán lévő Superintendentia a fel állítandó Tudományok Universitása Projectumát némely nem essentialis változásokkal nem csak acceptálta, de pro Termino Concertationis Jún. 22. napját, olly maga meg határozásával projectálta is, hogy onnan a Deputatusok Bécs felé haladék nélkül indulhassanak, károsnak tartván minden halogatást. Ezen vélekedését meg iratta a Metropolita Ó Exelja is. Meg vallom részemről az Augusztusi Terminust elég idején valónak néztem volna, de már így lévén a dolog, az én kérésem Exellentiaához csak az, hogyha másnmaan meg nem akad a dolog, mi meg ne akasszuk. Exellentiaád pedig Bécsi mulatását úgy méltóztassék rövidíteni, hogy ekkorra jelen lehessen. Mert jelen létele nélkül, meg vallom igen alkalmatlannak látnám ezen dolgok felvetését...”¹⁴

Mielőtt a pesti tanácskozás ismertetésébe hocsátkoznánk, a metropolita már idézett véleményén kívül, nezzük meg a többi egyházkerület és az evangélikusok állásfoglalását az egyetem tervével kapcsolatban. Teleky József, a dunamelléki egyházkerület főgondnoka így ír Patay Józsefnek: „Ami azon Ven. Superintendentia az Aug. Confession lévő Atyafiakkal felállítandó Universitas dolgát illeti az ugyan annak idejében úgy tartom, hogy közönségesen tetsző gondolat léssen, mindazonáltal azt most mindjárt munkába kell venni...”¹⁵ Ráday Gedeon, a dunántúli kerület főgondnoka a többi között ezeket írja ugyancsak Patay Józsefnek: „Az Úrnak, Bátyám Uram utóbbi levelét is a felállítandó egyetem Plánumával együtt vettem, úgy vettem a Tiszán túl lévő Consistorium levelét is azon kevés változtatásokkal, amelyeket azon Plánumban tenni kívántak. A Veszprémi 23. folyó hó tartandó gyűlésünkön mi is elő fogjuk venni ezen matériát s reménylem, hogy a mi részünkről a legkisebb difficultas sem fog tételődni és a Pesti Conferentián a Deputatusaink meg fognak jelenni.”¹⁶

Sokkal nagyobb lelkesedéssel ír Balogh Péter, az evangélikusok egyetemes felügyelője Patay Józsefnek: „Valami tehát ezen fő célt illeti, szükséges azt nagy megfontolás után egyező akarattal úgy megállapítani, hogy Fejedelmünk és jó Atyánk előtt, akinek királyi jussához tartozik a fő felvigyázás, kívánságunk kellemetes, magában végrehajtható s következményeiben hasznos lehessen.

¹³ Debrecen. Lt. 633-44. 1796.

¹⁴ Ráday Lt. Bp. 1940-1796.

¹⁵ Teleky József levele Patay Józsefhez. 1796. máj. 4. Sárospatak. Lt. A. XXVI.

9436/21.

¹⁶ Ráday Gedeon levele Patay Józsefhez. 1796. máj. 19. Sárospatak. Lt. A. XXVI. 9495-44.

Nagy cél ez nagy dolog! Vajha a mennyei felség áldaná meg szándékainkat s tölténé be szíveinket az egység lelkével.

Ami a velem közlött munkát illeti szép gondolatok azok, de igen sok környülállás adja magát elé, melyet jó volna egyszer ha csak 16 Uri embernek a nyöltz Superintendentiából, tudniillik kettőnek-kettőnek összejönni Pesten és a dolgot környülállóképpen megvizsgálni...¹⁷

A pesti tanácskozás

Az 1796. június 22-re kitűzött, a felállítandó közös egyetemmel kapcsolatos tanácskozásra, ahol a tiszántúli egyházkerületet Vay István és Domokos Lajos, a tiszáninnenit pedig Vay Dániel és Komáromi György képviselték, sajnos a már felsorolotakon kívül csak a dunántúli egyházkerület küldte el képviselőit.

Vay Dániel így számol be Patay Józsefnek a konferenciáról: „24-én mind dél előtt, mint dél után, a kik itt voltunk egybe gyűltünk és noha még az Instrukciónk meg nem érkezett is, de Komáromi úrtól értvén annak minéműségét, ahhoz képest atyafiságosan beszélgettünk s tanácskoztunk, de csak a mi két Superintendenciánk és a Dunán innen való Superintendencia Követeiből állott a Gyűlésünk és Consiliarius Bernáth s b. Vay Urak voltak közülünk. A Lutheránus Atyafiaknak híre se volt sehol is, hogy valakit küldöttek volna, amely kétség kívül abból esett, hogy az öszvegyülés terminussa előttük úgy amint kellett volna tudva nem volt... Valóban sajnálom, hogy ily vékony sikere és tsekély vagy semmi előmenetel lehetett most ezúttal fel tett jó tzélunknak, melyet mi a Lutheránus Atyafiakkal együtt is mozdíthatunk volna.”¹⁸

A tanácskozás jegyzőkönyve is azt bizonyítja, hogy valóban nem tudták a deputátusok „az ügyet előmozdítani, mert ... akik már régebben várakoztak, némelyek pedig idejében eljövén, ezen környülállásokban mit kellessen cselekedni? elmenni-é a többieknek is, vagy pedig ezen együvé való jövetelt valamely haszonra fordítani?”¹⁹

Kétségtelen, hogy a tanácskozás sikertelenségéhez a szervezetlenség is hozzájárult. Torkos Jakab levele bizonyítja ezt, melyet a püspök Ráday Gedeonhoz írt, „... azon levelében, hogy azon Conferentiának terminussát nékem, vagy a Deputatus uraknak tudtukra fogja adni, hogy a rendelt időre meg jelenhessünk, de semmi tudósítását Exellentiadnak nem vehettük. Azonban ez előtt harmad nappal bizonyos relatiokból hallottam, hogy a conferentia Pesten meg esett...”²⁰

A pesti tanácskozás eredménytelenségének egyéb okairól és az egyetem tervének más vonatkozású dolgairól Tormásy János, a dunamelléki egyházkerület főjegyzője nagyon érdekes adatokat közöl, melyből a metropolita véleményét is megismerhetjük. Tormásy szerint a metropolita június 21-én indult el Pestről, nem várva be az általa bizonyára ismert dátumot, melyen az egyházkerületek képviselői öszvegyűlnek, hanem egy levelet írt Patay Józsefnek. A levelet Tormásy bőven ismerteti: „... A metropolita írja, hogy a vele közlött és az ő egész Natioját illető dolgot, az időnek nagy rövidsége miatt, még csak azokkal sem közölhetvén, kikkel leginkább és legelőször szokta dolgait közölni; annyival inkább a gyűlést, amint ez a dolog kívánná, nem tarthatván, de a mostani időkre nézve nem is reménylvén, hogy tarthasson, ő a fent tett dolgokba nec opera nec consilio bele fogni nem akar...”

Ez a Metropolita levele, a három confesszióból állani képzelt, de végre csak három superintendencia hat személyekből álló concursusába felszakasztatván s olvasztatván, akkor értődött meg világosan mindenkétől, hogy éppen a rendkívül való sietés rontotta el a dolgot, amelyet pedig annak a boldogítására Debrecenben mindennél szükségesebbnek ítélték. Az volt az alsóbb rendbéli cél, hogy mi immár meg fogjuk ijjeszteni a clérust igyekezetünkkel, még ha magából az universitásból semmi nem lenne is...”

¹⁷ Balogh Péter levele Patay Józsefhez. Sárospatak. Lt. A. XXVI. 9447 32.

¹⁸ Vay Dániel levele Patay Józsefhez. Sárospatak. Lt. A. XXVI. 9476 61.

¹⁹ Generalis Convent jegyzőkönyve. 1796. jún. 24. Ráday Lt. Bp.

²⁰ Torkos Jakab levele Ráday Gedeonhoz. 1796. júl. 21. Ráday Lt. Budapest.

Tormásy arról a gyanúsításokról is ír, hogy a római katolikus egyház igyekezett rábírní a metropolitát arra, hogy az universitás dolgában ne egyesüljön a protestánsokkal. Azonban Tormásy szerint „... sokkal hihetőbb és a Metropolita karakterével meg egyezőbb, hogy ő a Vay consiliarius úrnak tett biztatásai csupán személyesek voltak, és ha meggondolja az ember az ő ecclesiájok igazgatásának módját, mely szerint sem metropolita, sem püspök nemcsak különösen, de még edjűtt is nem, hanem az egész nemzetségtől nevezett Deputatusok amazokkal együtt végezhetnek... nincs oka miért kételkedjen vagy gyanakodjon a Metropolita mentsége helyes volta felől és miért ne inkább a magunk hibájának tulajdonítsa az egész dolog szerencsétlenül való végződését...”

Amikor Tormásy mindezt megállapítja, Domokos Lajos védelmére azt is megjegyzi, hogy „... ez az úr úgy ítélte, hogy a dologgal eléggé sietni nem lehetne, nehogy a békesség meg találván kötödni (a melynek akkor némi nemű, de nem szinte nagy híre volt) ez a maradékot is boldoggá tévő gondolat füstbe menjen. Mintha bizony a temérdek kölcsönt felvett udvarnak, még a békesség után is nem volna szüksége a mi tőlünk bancojába ajánlott 10 milliókra; és mintha oly bizonytalan lehetőségen, mint amilyen volt akkor a békesség, edj ilyen idvességes munkát, már amilyen ez vala haszontalanná kellene tenni...”²¹

Domokos Lajos nagyon helyesen akarta kihasználni a francia háborúkkal elfoglalt osztrák császári udvar szorult helyzetét. Ebben az esetben érthető a Domokos Lajos magatartása. Viszont annál kevésbé az, hogy a sikertelen pesti tanácskozás után teljesen leállt a közös egyetem tervének ügye. Ifj. Vay József igyekszik ugyan egy ideig még felszínen tartani a dolgot. Rhédey Ferenc tiszántúli főgondnoknak levelet ír, melyben arra vonatkozólag nyilvánítja nézetét, hogy mi legyen a következőkben ez ügyben a teendő. A július 20-án kelt levél így szól: „Az én csekély vélekedésem szerint az Ő Exellentiaja akárminémű kütfőből folyó maga elvénása nem rettenthet el bennünket azon legfőbb Oskola felállítására intézett iparkodástól. Ha állandóul külön szakadnak is Hazánk napkeleti valláson lévő lakosi, elegendő erő van magokban a két Confession lévő Evangélikusokban ennek felállítására, és sok külföldi illy felsőbb iskolák felett gazdagításra is. Így is mintegy másfél milliót tenne a projectalt fundus. Es ez kérdésen kívül elég, ha egy kis ezerrel kevesebbre tétetik is, s a csunkulás inkább a szegények fel segéllésére rendelendő részt illeti, mint egyenesen és szorosán az oskola költségeit.

Úgy vélem tehát, cő Exellentiajának tudtára kellene adni, hogy mi ugyan a hármas kötelet a kettősnél erősebbnek vélvén, kívántuk volna e dolgot köz erővel elő mozdítani. Most látván ő Exelja részéről fenn forgó akadályokat, s megfontolván a felvett célnak szükséges voltát, kéntelenítetünk oda intézni igyekezetünket, hogy csak az Evangélica Confession lévőek nevében is. (kiket ugyan a törvény is öszve köt) a szükséges engedelemért a királyi széknél könyörögjünk. Szabadságára hagyván ő Exellentiajának, hogy a maga bölcsessége szerint felállítandó módon hite sorsosi nevezetesebb férfiai értelmét nézvén, akár a dolog folyamatja alatt, akár a reménylett királyi engedelem után is, magát hozzánk csatolja, s a közjóra intézett iparkodásunk gyümölcsében részesüljön...”²²

Úgy látszik azonban, hogy komolyabb akadályok léptek fel a közös egyetem megvalósulása előtt, mert az egyetem terve és eszméje nem foglalkoztatja tovább az egyházkerületeket. Az 1796-ik évben a júniusi konferencián kívül még november 1-én és december 5-én is tartottak a két felekezet tagjai tanácskozásokat, azonban a jegyzőkönyvek semmit nem mondanak arról, hogy a felállítás tervével továbbra is foglalkoztak volna. 1797-ben szintén több ízben volt tanácskozás, (febr. 2., febr. 7., ápr. 7.) de a jegyzőkönyvekben semmi említés nincs erről a tárgyról.

²¹ Tormásy János feljegyzései. Protokollum, 1796—1814. Püspöki Lt. IV. e. Ráday Lt. Budapest.

²² Sárospatak, Lt. A. XXVI. 9483 68.

A három egyház összetalálkozásának és együttműködésének ez a nagy terve meg-
 hiúsult. A két egyházkerület igyekezete mindenesetre örvendetes és elismerésre méltó.
 Külön figyelmet érdemel az az előzékenység, amit mindenkor tanúsítottak a metro-
 polita iránt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az a kor még egyáltalán nem volt
 megérve egy ilyen nagyvonalú ökumenikus terv végrehajtására. Hosszú idő, és sok
 megpróbáltatás kellett ahhoz, hogy a protestáns és az orthodox keleti egyház egy-
 masra találjon, ha nem is egy közös egyetemben, de a mindnyájunkkal közös Jézus
 Krisztusban, a különféle egyházak egyedüli fejében. Egymásra találjanak ezen ke-
 resztül az emberiség legégetőbb problémáinak megoldásában.

Takács Béla

Huszár Gál nyomdászjele

Huszár Gált kassai hívei 1560. december 27-én a börtönből ügyesen kiszabadították.
 A kassaiaknak e téren már jártasságuk volt — ők szabadították ki szeretett lel-
 készüket, Dévai Bíró Mátyást is 1533-ban bécsi börtönéből.¹ A kiszabadított Huszár
 Gált pár napig rejtegethették a városban, s mikor előkészítettek mindent, 1561. első
 napjaiban, kilopták a falakkal körülvett városból és elmenekítették Debrecenbe.

Debrecen 1541. óta az erdélyi fejedelemséghez tartozott, s az adó megfizetése
 mellett békében, szabadságban fejlődhetett. A jelentéktelen középkori Debrecen a
 XVI. század elején hirtelen virágzásnak indul, s nemsokára a Tiszántúl legjelentő-
 sebb helye lesz. A város szellemi erejét nagyban növelte az a tény, hogy a város tel-
 jesen református lett, s az 1557-ben alakult tiszántúli egyházkerület székhelyévé
 vált. Ide, a szabadság városába, menekült Huszár Gál, ahol nem kellett félnie Ferdinánd
 császártól és Oláh Miklós érsek haragjától.

Debrecen szellemi vezetője, Méliusz, aki ebben az időben vívja kemény harcát
 a katolicizmus és lutheránizmus ellen, örömmel fogadja az üldözött lelkészt, a szak-
 képzett nyomdászt. Az irodalmi téren is működő Méliusz szükségét érezte egy nyom-
 dának Debrecenben, mert így kéziratát nem kellene a távoli Kolozsvárra küldenie.
 Amint kassai hívei segítségével Huszár Gál megkapta nyomdafelszerelését, Méliusz
 biztatására rögtön felállítja sajtóját, valószínűleg Méliusz házában² és 1561. tavaszán
 munkához lát.

Első debreceni nyomtatványa Méliusznak „*A Szent Pál Apostol levelének, mely-
 tyet a Kolossabelieknek írt, predikáció szerint való magyarázattya*” című műve.³ A
 címlapon, a cím és a bibliai idézet közt egy nyomdászjel látható — felhőből kinyúló
 kéz egy horgonyt tart, melynek nyelére egy kígyó tekergőzik.⁴ Ez a jel látható Méliusz
 egy másik művének — „*Az Aran Tamás hamis és erctnek tévelygéseinek... meghami-
 sitásai*...” végén, melyet szintén Huszár Gál nyomtatott 1562-ben Debrecenben. Har-
 madszor Komjátiban 1574-ben nyomtatott énekeskönyve — „*A keresztyéni gyüleke-
 zetben való Isteni dicséreték és imádságok*”⁶ — címlapján használja ezt a jelt.⁷

¹ Révész K.: *Dévai Bíró Mátyás kétrendbeli fogsága*. (Prot Szemle. 1905.), Bunyi-
 tay V. — Karácsonyi J.: *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*.
 Budapest, 1902—1912. 2. köt. 269. l.

² Zoltai L.: *A városi könyvnyomda régi helyiségei*. (Debreczeni Képes Kalendá-
 rium, 1934. évf. 52—55. l.).

³ R. M. K. I. 47.

⁴ A nyomdászjel képe Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*.
 1561—1911. Debrecen, 1911. 23. lapján látható.

⁵ R. M. K. I. 48.

⁶ R. M. K. I. 332.

⁷ Az eperjesi ev. kollégiumi könyvtárban lévő példányt ismerteti Flórián J.:
Adalékok Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtárhoz”. (Magyar Könyvszemle. 1881.
 évf. 246—247. l.).

Erről a nyomdászjelről Szabó Károly,⁸ Csürös Ferenc⁹ és Gulyás Pál¹⁰ egybehangzóan azt állítják, hogy a híres baseli Frobenius nyomdászjelének utánezata. Huszár Gál-tanulmányaim során vizsgálat tárgyává tettem ezt a megállapítást. A debreceni kollégiumi könyvtárban átnéztem minden Frobenius nyomtatványt, azonban nyomdászjele — két felhőből kinyúló kéz egy botot tart, melyre két kígyó csavarodik, ellentétes irányban, a kígyók fején korona, s köztük, a bot felső végén egy galamb áll — sem külső alakra, sem szimbólikus jelentésre nem hasonlít a Huszár Gál által használt nyomdászjelhez. Nem tudom elképzelni, hogy nevezettek milyen alapon (talán a felhőből kinyúló kéz azonos motívuma alapján) jutottak erre a téves megállapításra.¹¹

Mielőtt Huszár Gál nyomdászjelét közelebbről ismertetném, rövid áttekintést adok a nyomdászjel kérdéséről, majd az előtípusokat mutatom be, mert ezek ismeretében tárul fel előttünk a XVI. századi nagy nyomdász összefüggés, melynek egyik tagja, láncszeme Huszár Gál is.

A nyomdászjel használata az iparban (különösen az ötvösiparban) általánosan ismert mesterjegyből ered. Formája eleinte (a XV. században) igen egyszerű: kör, kereszt és betű kombinációja, később azonban egyre művészebb lesz ez is — a XVI. század volt a nyomdászjel klasszikus kora. A nyomdászjel ekkor már művészi kép, rendszerint a könyv címlapján és végén, bibliai szimbólikus jelentéssel, olykor jelmondattól is kísérve. Különösen híres Aldus, Frobenius, Stephanus és Plantin nyomdászjele — ezek a jelek valóban márkát jelentettek a könyvpiacra. Külföldön a nyomdászjel használata általános és rendszeres volt, a magyar nyomdászok csak elvétve használták.

Ilyen nyomdászjelt használó magyar nyomdász Huszár Gál. Nyomdászjével kapcsolatban vizsgáljuk meg először Frobenius nyomdászjelét. Amint ránézünk Frobenius akármelyik nyomtatványára,¹² a már ismertetett nyomdászjel Mt. 10, 16. versét: „legyetek azért okosak mint a kígyók és szelidek, mint a galambok”, juttatja eszünkbe. Ez a művészi nyomdászjel egyébként Hans Holbein híres német festő alkotása.

Ha összehasonlítjuk ezt a jelt Huszár Gál nyomdászjével, a következőket állapíthatjuk meg:

Tagadhatatlan, hogy közös elem a felhőből kinyúló kéz — ez a motívum valóban Frobenius, illetve Holbein utánezata. A kígyó is közös elem (ez másutt is előfordul), azonban Frobenius jelének a szimbólikus jelentése teljesen más és ezért nem mondhatjuk Huszár Gál nyomdászjeléről, hogy Frobenius utánezata. Huszár Gál nyomdászjelének eredetét másképp és máshol kell keresnünk.

A reformáció korai nyomdászainál egy T alakú keresztre csavarodik fel a kígyó — ez a jel egy bibliai eseményt (Num. 21, 1—9. és Ján. 3, 14.) ábrázol szimbólikusan. Ezt a jelt használja az ifjú Melchior Lotter,¹³ Luther nyomdásza, Johann Luft,¹⁴ a híres biblianyomtató, Veit Creutzer¹⁵ és Johann Crato.¹⁶ Ugyanezt a formát használja

⁸ Huszár Gál életéről és nyomdájáról. (Századok. 1867. évf. 153. l.), R. M. K I. 23. l.

⁹ I. m. 23. l.

¹⁰ A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest. 1931. 113., 115., 120. l.

¹¹ Gulyás P. i. m. 268. lapján a 25. számú jegyzetben idegen figyelmeztetésre igyekszik tévedését helyesbíteni, miközben újabb tévedést követ el.

¹² Pl. Tertulianus: *Opera*... Basileae, 1521. (Gr. VI. 69. l.). Basilius: *Opera*: Basileae, 1532. (Gr. I. 306. l.), Erasmus: *Opera*. Basileae, 1540. (Gr. II. 493. l.).

¹³ Luther, Martin: *Confitendi ratio*. Wittenbergae, 1520. (W. A. VI. 154. l.).

¹⁴ Luther, Martin: *Enchiridion piarum*... Wittenbergae, 1543. (W. A. XXX. 1. 685. l.).

¹⁵ Maier, Georg: *Collectio canonicae doctrinae et papisticae refutatio*, Wittenbergae, 1547.

¹⁶ Melancthon, Philipp: *Liber de anima*. Wittenbergae, 1552.

Conrad Néobar¹⁷ híres francia nyomdász is.

Egy újabb változat a horgony köré csavarodó kígyó. Ezt a jelt használják Jean Crespin és Eustache Vignon genfi, továbbá Vincenzo Valgrisi és Felice Valgrisi velencei nyomdászok.¹⁸

Jean Crespin (Crispin) a franciaországi Arrasban született. Jogi tanulmányai végeztével 1535-ben Lyonban nyomdát alapított, azonban protestáns hite miatt menekülnie kellett — 1545-ben Strassburgban telepszik le, azonban Béza hívására 1548-ban Genf-be költözik át, s itt nyomdát alapítva, a reformációt szolgálta haláláig (1572). Nyomdászjele: felhőből kinyúló két kéz egy horgonyt tart, melyre egy kígyó csavarodik.¹⁹ A horgony alatt néha hullámozó tenger látható halakkal. A jelek azt mutatják, hogy Crespin utánozva használta ezt a nyomdászjelt az ugyancsak arrasi születésű Eustache Vignon,²⁰ tőle függetlenül a velencei Valgrisi²¹ nyomdászcsalád.

Most már ismerve Huszár Gál nyomdászjelének előtörténetét, forrását, önkéntelenül vetődik fel a kérdés: hogyan jutott Huszár Gál ehhez a jelhez?

Az ismeretlenségből előtűnő Huszár Gál 1557. október 26-án levelet ír Bécsből Bullinger Henrik zürichi lelkészhez,²² melyre a választ Hoffhalter Rafael bécsi nyomdászhoz kéri.

Hoffhalter (eredetileg Skrzetusky) Rafael kora egyik jőnevű nyomdásza volt.²³ Lengyel nemesi családból származott, születési helye és ideje ismeretlen. Protestáns hite miatt hazájából menekülnie kellett. Bujdosása közben megfordult Németalföldön, majd Svájcba költözött át, s Zürichben telepedett le. Itt ismerkedett meg a nyomdászat és betűmetszés mesterségével (stílusa legalább is Svájceira mutat); itt ismerkedhetett meg a reformáció kálvini irányával is, melynek később is titkos híve maradt. 1555-ben Bécsben telepedett le, s császári engedéllyel egy szépen felszerelt nyomdát állított fel. Ízléses munkájával csakhamar magára vonta a bécsiek figyelmét — maga az udvar is szívesen dolgoztatott vele. Ő nyomtatta ki a protestánsüldöző Oláh Miklós érsek művét²⁴ is.

Hoffhalter svájci kapcsolatai révén ismerhette meg Crespin megkapó nyomdászjelét. A reformációkorabeli embernek sokat jelentett ez a jel, s az ügyesen metsző Hoffhalter minden nagyobb nehézség nélkül utánozhatta. Ilven utánzásról más esetben is van tudomásunk — pl. Aldus, a híres velencei nyomdász panaszkodik Turrisan Bernát párizsi könyvkereskedőre, hogy nyomdászjelét (horgony köré csavarodó delfin) engedély nélkül utánozza és ezzel félrevezeti a jóhiszemű könyvvásárlót.

Mikor Huszár Gál felkereste Hoffhaltert, egyrészt általa összeköttetésbe akart kerülni a svájci reformációval, másrészt pedig meg akarta tőle tanulni a nyomdászmesterséget. A legszükségesebb ismeretek birtokában Huszár Gál 1557. végén, vagy 1558. elején hazatért Óvárra, miután pártfogóitól kölcsönkért pénzen egy ügyesen összeállított nyomdát vásárolt Hoffhaltertől. Valószínűleg ekkor vette ezt a tetszetős, mély értelmű nyomdászjelt is.

Ótrös János

¹⁷ Silvestre, L.: *Les marques typographiques*. Paris, 1868. 99. és 739. ábra.

¹⁸ Delalain, P.: *Inventaire des marques d'imprimeurs et de libraires*. Paris. 1892. 316., 320., 334., 272—274. l.

¹⁹ Pl. Calvin, J.: *Commentarii in epistolas canonicas*. Genevae, 1554.

²⁰ *Confessio christianae fidei*... per Theodorum Bezam... Genevae, 1577.

²¹ Mesuae: *Opera quae extant omnia*. Venetiis, 1561.

²² A levél szövege megtalálható *Miscellanae Tigurinae*, Tiguri, 1723. 2. Ausg. II. Th. 202—207. l., Lampe, Fr. A. (Debreceni Ember Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti a R. 1728. 112—116. l.

²³ Meyer, A.: *Wiens Buchdruckergeschichte*. Wien, 1833. I. B. 86—93. l., Gulyás P.: *i. m.* 131—150. l., Ua.: *Der Wiener Buchdrucker Rafael Hoffhalter und sein Sohn in Ungarn*. (Sonderabzug aus dem Gutenberg—Jahrbuch. 1930).

²⁴ *Catholicae Ac Christianae Religionis*... Viennae, 1560. R. M. K. III. 473.

A felvilágosodás első nyomai a dunántúli református egyházkerületben

A felvilágosodás eszméi a 18. század folyamán eljutottak a császári és királyi udvarokba is: a közjó és a közboldogság, a *bonum publicum* és a *publica felicitas* szinte vezéreszméjükké vált. II. József jelentős mértékben könnyített a jobbágyság terhein, visszaadta a szabad költözködés jogát, megszüntette a földesúri bíraskodást, és megengedte, hogy a jobbágy elmondhassa nála panaszait előszóban vagy írásban. A kérvények nagy tömege ostromolta a császár ajtaját. A jobbágyok ugyan többnyire nem tudtak írni, de felkeresték a falu tanítóját, az „oskolamester”-t, aki igen sok helyen egyúttal a falu jegyzőjének munkáját is végezte. A belső-somogyi Egyházmegye papjai 1802. aug. 3-án Nagybajomban tartott gyűlésükön „fájdalmassan tapasztalták”, hogy azok az oskolamesterek, akik „nótáriát is viselnek”, annyi jobbágykérvényt küldenek fel Bécsbe, hogy azzal az uralkodó, II. Ferenc „koronás fejét megfájlalják”. Ezért az egyházmegye leinti a tanítókat, és elrendeli, hogy a kérvények felküldése előtt ki kell kérni a prédikátor és az egyházmegye jóváhagyását.

A „franciaországi változások” hírét meghallották a legkisebb faluban és a legtávolabbi tanyákon is, hiszen a franciák elleni háborúk folyamán a katonáknak a harctereken és a kórházakban bő alkalmuk volt híreket hallani, s hazatérésük vagy szabadságonlétük alkalmával továbbadták a hallottakat, és szállt a beszéd szájról-szájra.

1795-ben már folyt a csurgói gimnázium építése. A tanítás ugyan már megindult a volt grófi kastélyban, de további épületekre volt szükség. Az alapító *Festetich György* teljes segítő készséggel állt az ügy mellett: mészégetőiből meszet, erdeiből épületfát utalt ki. A fuvarozás terhe a jobbágyoknak jutott. De a robotosokiban már megmozdult az emberi és polgári jogok érzete. *Cséppán János* csurgói pap 1795. május 26-án ezt írja a gróf tiszttartójának: „embereink magukat meghazudtolták, és ha csak királyi hatalom által nem, a mész elhozására ki nem állíthatatnak.” „Megtörtént, hogy a röghöz kötött szegény jobbágyközségek a megígért sokezer igás és gyalog napszámot immel-ámmal leróva, vagy sehogysem szolgálva félreálltak”, idézi *Bódi Ferenc Csire I.* munkájából. (A Csurgoi Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium másfél évszázados története I. 18.).

Ferenc császár 1802. július 3-án Pozsonyban kiáltványt bocsátott ki, amelyben ezt írja: „Kedvetlen megilletődéssel esett értésünkre, hogy némely uradalmaknak lakosi, amint gondolni lehet, a most tartató országgyűlésnek alkalmatosságával némely rosszindulatú népingerlők és csábítók által ösztönözletvén, némely idétlen álmódozásokkal kecsgetik magukat, hogy a törvényes terhektől megszabadíttanak, s azok alól kivételnek, a tulajdon földesurailknak és közönséges tisztségeken s hivatalokban lévő előjáróiknak tartozott tiszteletet és engedelmességet kivetkezték, a felséges rendeleteknek megvetésével, melyeket a Magyar Királyi Helytartó tanács által kihirdettünk, és még most is titkos öszvegyületeket tartani, a csendesebb adófizető népnek erőltetésével öszveszedett pénzt gyűjteni, sőt még a földes uraságnak vagy az urbárium törvénye vagy a különös kötéseknek, contractusoknak ereje szerint tartozó robotmunkának tételétől és egyéb adónak megadásától vonogatják magukat, s a vármegye közönséges rendelkezéseinek, sőt a Felsőleges Parancsolatoknak ellenszégezni bátorodnak.” A hosszadalmas, nehézkes és rosszmagyarságú kiáltvány börtönt és kényszer munkát ígér a nyugtalankodóknak; a „népingerlők”-nek és „csábítók”-nak pedig statáriumot helyez kilátásba.

Nem hiányzott a nyugtalanság az iskolákban sem. A pápai kollégium Sedes Scholastica-jának 1800 körüli jegyzőkönyvei sokat beszélnek a diák excessusokról. Hetenként tartották az üléseket, s általában nyolc-tíz fegyelmi esetet tárgyaltak. Szinte minden ülésen szerepel egy-két deliquens, aki „magyarul beszélt”, a kötelező latin helyett. Hogy a folyosón „lármáztak”, abban nem látunk semmi különöset, de már némileg gondolkozóba ejt, hogy „névsorolvasás közben lármát csaptak”, „a prédiká-

lásban botránkozató volt”, „a könyörgésben botránkozató volt”, „a templomban aludt”, „az órán aludt”, „elment az insurgensekkel” „... tumultuosus, concinnator... dimittitur”.

A rend és a fegyelem gátjai meglazultak az egyházmegyéekben és a gyülekezetekben is. 1800-ban a somogyi papok ellene mondtak annak a tervnek, hogy a prédikátorok kirendelése az egyházmegyéik kezéből kivéssék, és a püspök kezébe menjen át. „Ujabbán kinyilatkoztatjuk, hogy mi régi jussunktól el nem állunk... s jussainkat szeretettel és engedelmességgel védeni fogjuk.” Iger, jellemző az a néhány sor, amelyet a jegyzőkönyv végéről kihuztak: „Ez egyet kívánván még Tiszteletes Generális Scriba úrnak imponáltatni, hogy Ókegyelme a Protocollumok természetét és méltóságát szeme előtt viselvén, semmit abba olyat, ami közegyezéssel nem határozatott, beiktatni, s közakarattal lett rendelés gyanánt árulni ne merészeljen. Költ Nagybjomban a B. Somogyi Társaságnak kebelében.” E nyilatkozat azért is figyelemre méltó, mert a „Főtiszteletű Superintendentale Consistorium”-hoz van adressálva...

A fegyelmetlenség áterjedt a tanítókra is. A Tatai Egyházmegye jegyzőkönyvében ezt olvassuk: „A Tiszt. Tractus előtt referáltatván, hogy némely oskolarektorok felhagyván szoros és főbenjáró kötelességekkel, obligatoriálisoknak világos tenora ellen sétálásokkal, vendégeskedéssel, más helyekre való járkálásokkal vesztegetik drága idejüket, mely miatt a tanításban való igyekezeteknek igen kevés, vagy semmi sikerét nem tudják mutatni. Errenézve közönségesse tétetik, hogy akik ilyenek, magokat megjobbítsák, különben hivataloktól időközben is megfosztatnak.” (1810. évi jegyzőkönyv 14. sz.)

Az 1807. évi kömlői egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyvéből megtudjuk, hogy „Banán az ecclesiái gyűléseket nem a parochiális háznál, hanem itt is, ott is teszik; és azután az ő fő nélkül való végzéseket a Tiszt. Prédikátornak megizenik”. (A dologhoz az is hozzátartozik, hogy Banán e tájban hosszabb ideig nem volt pap.) A nép hangulatára jellemző a Tatai Egyházmegye jegyzőkönyvének ez a kitétele: „A munkára igen nehéz az embereket kihajtani.” Valamint ez a mondat is: „Tarjában a prédikátort a nép eltiltotta hivatala folytatásától”. (1810. 4. jk. sz.)

A prédikátorokat szemmel tartotta a világi hatóság is. Erről beszél a Belső-somogyi Egyházmegye Gige-i közgyűlésének jegyzőkönyve (1801. dec. 10.). „... tudtára adatott Tek. Curator Sárközy István úr által ezen Venerabile Consistoriumnak mind az, hogy Tiszteletes Fodor János kálmáncsai prédikátor úr egy balra magvarázott prédikációt mondott el az Istvándi templomban még október hónapban. A. 1800., mind az, hogy az már Tek. Vice Ispány Inkei Károly úrnak is deferáltatott, ki is satisfactióul először ugyan a questionátus atyafinak cassatioját sürgette, azután annak amotióját kívánta: ezen Venerabile Consistorium per extensum elolvastatta a szóban levő prédikációt in publico consensu, és azt jól megfontolta mind az expressiókra nézve, mind annak foglalatajára nézve. Azt ugyan fájdalmasan vette észre ezen Szent Társaság, hogy sem nem alkalmas helyen, sem nem annak idején mondatott el az említett prédikáció, mindazáltal afelől is meggyőzetett, hogy olyan mértékben, mint praetendáltatott az ötét vádolóktól, bűnösnek nem lehet ítélni. Mindazáltal hogy ezen Venerabile Publicumunk conniveaval, helytelen kedvezéssel ne vádoltassék: az ifjú Tiszteletes behívatván, vigyázatlanságáért és maga meggondolatlanságáért érzékenyen reprehendáltatván, büntetésül Kálmáncsáról, ahol mind hallgatóságától kedveltetett, mind maga örömet maradt volna, Aszalóra dislocáltatott, helyébe pedig Aszalóból Kálmáncsára T. Vass István úr rendeltetett.”

Az elmondottakat kiegészíti és mintegy összefoglalja néhány sor abból a beadványból, amelyet Sárközy István nagybajomi földbirtokos intézett az egyházkerülethez, amikor az elnökség ajánlatára coadjutor curátorrá választatott. Sárközy mint „világéltében regulához szokott ember” a kerületi elnökségtől útbaigazítást kér gondnoki teendőire nézve. Annál inkább, mert úgy látja, hogy a belsősomogyi egyházmegye majdnem forradalmi állapotban van. A beadvány negyedik pontja így hangzik: „Hogyha a visszavonásnak lelkét, mely ezen belső Társaságot úgy táplálja, mint teremtés előtt Istennek lelke a vizeket, előbb hathatós intései, feddésai, dorgálásai

semmit nem használván, keményebb fenytékkal is a Venerabile Superintendentia ki nem fogja irtani, és a felfogatott Istennek trónusát az atyafiak közt helyreállítani. különben mint az én fáradságom, úgy egyebek forgolódásai is hijjába esnének." A beadvány a további részben elmondja, hogy *Szentgyörgyi István* esperességével szemben az egyházkerület ajánlása ellenére ellenzéki szervezkedés indult meg a segédlelkészek körében. „Conventiculumot tartottak tudniillik minden praeses nélkül, s talán eddig felküldött decimumokat is készítettek. Én ugyan ezen fiókgyűlésre egész előtte való napig nem invitáltattam, de minthogy tudomra adatott, hogy hívnak akarnak, én akkor megírtam, hogy ehhez jussok nincs, hogy ez jakobinizmus.”

Sárközy István ezzel összefoglaló és korszerű — s hozzátehetjük — túlzó nevet adott a századeleji mozgolódásoknak, amelyek az egész országban jelentkeztek, s amelyekre az előbbieken néhány példát szolgáltatunk.

A szellemi téren történő mozgolódások nevéül külföldön is a naturalizmus szóban foglalták össze. E fogalom szellemi főhordozójának, démonának *Voltaire*-t tartották, mert az egyház elsősorú ellensége ő volt. Akik a naturalizmust *Voltaire* nevéhez kapcsolódják, e szóval nem általános filozófiai irányt jelölnek, hanem az ateizmust fejezik ki általánosabb kifejezéssel. *Voltaire* ugyan nem is az istenhit ellensége volt elsősorban, hanem mindenekfelett az egyházé és a klérusé. Minthogy pedig a 18. század abszolút uralkodói — kivéve II. Józsefet — az egyházat a trón elsőrendű és fő támogatójául törekedtek felhasználni, azért mindenki a trón és állam ellenségének látszott, és a felfogató jakobinizmus gyanújába keveredett, akire a kételkedés vagy hitelenség árnyéka ráesett. Ilyen értelemben a naturalizmus szót már a századeleji hivatalos iratokban is megtaláljuk, így a Helytartó Tanács Intimátumaiban is. Ha tárgyalt időszakaszunk (1800—1810) szellemi mozgolódásainak baloldali irányát mi is e szóval jelöljük, a kor szóhasználatát követjük, mert így szerepel mindjárt idézendő szövegeinkben is.

A 19. század elején „Státus és Religio” volt felírva arra a zászlóra, amelyet református eleink lobogtattak, kiemelve ezzel a Türelmi Rendelet utáni időben lojalitásvoltukat, az államhoz és hatalomhoz való hűségüket annál inkább, mert Ferenc császár idején II. József liberálisabb magatartása után ismét a reakció évei neheztedek ránk.

Az abszolút hatalom rettegett a szellemi élet minden szabadabb rezdülésétől. Nem jó szemmel nézte azt sem, hogy kollégiumaink — Patak, Pápa, Debrecen — legjobb végzett diákjai nyugati egyetemekre mentek tanulmányaik befejezésére. Nem anyagi okokból nézte kelletlenül. Hiszen ezek a tudásra szomjas szegény diákok a maguk költségén utaztak. Kollégiumi tanulmányaik után kimentek „rectóriá”-ra, falusi tanítóságra, s két-három évig „oskolamester”-i munkával annyi pénzecskeket gyűjtöttek össze, hogy nekivághattak a nagy útnak. Odakinn nemesak a saját derek-ségük, tehetségük, s az ezáltal nyert ösztöndíjak, hanem a hittestvérek szeretele, segítő készsége is támogatójuk volt. Természetes, hogy haladó eszmékkel érkeztek haza.

A felvilágosodás eszméinek hordozóivá váltak az ipari munkások is. A kisiparos segéd, ha itthon elvégezte tanuló éveit, szintén kezébe vette a vándorbotot. A munkakönyve és két ügyes keze volt a támogatója. Ment, ment és bejárta Európát. Bekopogott a szakmai mester ajtaján és munkát kért. Ha volt munka, felvették. Ha nem volt munka, egy kis segítség mint szaktársnak, járt neki: ebéd, vacsora, éjjeli fekvőhely, meg egy kis pénz. Így ment tovább, míg állandóbb munkához nem jutott. Teljes értékű szakmunkásnak az számított, aki bejárta a külföld műhelyeit, s megtanulta a megtanulandókat. A nyelveket is természetesen. Kovács József nagydobszai papfiú, könyvkötősegéd hosszú, nagy leveleket ír gyámjának. Budai Pál somogyi esperesnek. Német leveleket is írt, könnyedén, lolyamatosan.

A külföldre járást a kormányzat igyekezett megnehezíteni. Az útlevelek megszerzését hosszas és költséges eljáráshoz kötötte, a hazatérőket jelentkezésre kötelezte és megfigyelés alatt tartotta. Már a határon megkezdődött zaklatásuk. Legtöbbjük igyekezett külföldön legalább néhány könyvet vásárolni. De a vámvizsgálatnál könnyen ott fogták könyveiket, s csak hosszú kérvényezés után, vagy akkor sem

kapták vissza. Ismert jelenség ez, azért csak egy példát hozunk fel rá. Az 1806. évi egyházkerületi közgyűlés 25. pontja szerint: „Apácaszakállasi prédikátor Karika Pál urnak kérése, melyhez képeest Académiákról való visszatérével bécsi revisio által letartóztatott némely praetensive prohibitus könyveinek visszaadattalásáért való intercessióját a V. Consistoriumnak megnyerni kívánta, nem applacidáltván, ez eránt requirendus ágens úrhoz utasított.”

Erthető, hogy a hatalom a Martinovics-féle szervezkedés után a titkos társaságoktól is nagyvont tartott és ezért meglelte az óvintőzkedéseket. 1802-ben elrendelte, hogy „minden Superintendentiáktól és így Superintendentiák Curátoritól, Superintendensektől, ismét Superintendentiális Nótáriusoktól és a Gymnasiumok Rectoraitól és Professoritól... Reversálisok vétessenek az eránt, hogy sem most semmi titkos társaságban vagy Confraternitásban nincsenek, de ha volnának, attól elállnak, sem ennekutána olyan titkos társaságba nem ereszkednek.”

Szigorúan működött a cenzúra is. Az egyházaknak meg volt engedve, hogy a kegyességre tartozó könyveket, teológiai munkákat és tankönyveket saját könyvvizsgálók ítéllete alapján bocsássák sajtó alá, de „a királyi jogok épségben tartása mellett”. Így került indexre Márton István pápai professzor német nyelvtana is. „Felolvastatott a F. Helytartó Tanács Intimatuma dd. 15. Dec. 1801. Nro. 27.259., melyben jelentetik, hogy ily titulusu könyv: Új Német Rudimenta vagyis a Német nyelv első kezdete, melyben a többek közt ez is előfordul, hogy a Jézustól fundált erkölcsi vallás meg igen kevésse esmeretes, a megtiltott könyvek Catalogusába tététt.”

Tóth Ferenc pápai teol. professzor 1808-ban kiadta „A Helvéciai Vallástételt tartó Túl a Dunai Superintendentiában élt Superintendensek” c. könyvét. Ezzel kapcsolatban a Helytartó Tanács 1808. szeptember 20-án Intimátumot küldött az egyházkerülethez, kifogásolva, hogy az egyházkerületi cenzorok túllépték illetékességi körüket azzal, hogy egyháztörténeti jellegű munkák bírálatába belementek, sőt engedélyezték a kinyomtatását. Jogkörük a HTT szerint csak a „Theologia Symbolicára” és „ad pietatis exercitium spectantia” művekre terjed ki, azaz történeti jellegű művekre nem. *Ozsvald Zsigmond* a pápai egyházmegye coadjutor curatora és kerületi könyvvizsgáló önérzetes íratban kelt jogainak védelmére; Tóth Ferenc is megtette a maga megjegyzéseit. „Reflexiones” néven emlegeti a Jegyzőkönyv, de a kerületi közgyűlés úgy határozott, hogy mivel e tárgyban „alteratio Dispositionis in B. Intimato contentae sperari non possit” tartózkodni fog a hiábavaló próbálkozásoktól, azaz nem fordul felterjesztéssel a Helytartó Tanácshoz.

A HTT „librorum Revisoratus”-ának figyelme kiterjedt az egyházi művek hitbuzgalmi hőfokára is. Legalább is ez látszik *Katona Mihály* volt komáromi gimnáziumi tanár esetéből. A dologról az 1805. évi e. k. közgyűlési jegyzőkönyv így számol be: „Felolvastatott a F. K. Ht. Tanács Intimatuma dd. 7. Aug. 1804. No. 17.445., melyben parancsoltatik, hogy mivel Katona Mihály volt komáromi professzor a maga búcsúzó prédikációját, melyet őfelsége az indifferentizmusnak nyilvánvaló principiumai miatt általjában megtiltott, a Revisor engedelmé nélkül nyomtatta ki: tehát ez a superintendetia nevezett Katona Mihályt az Őfelsége nevével keményen intse meg, hogy az ilyen veszedelmes principiumok terjesztésétől magát megtartóztassa, és kemény büntetés terhe alatt semmit addig kinyomattatni ne merjen, míg azt az illető cenzúrának bé nem mutatja s helybehagyást nem nyer.” A határozati rész így hangzik: „Ezen F. Parancsoltat szerént Katona Mihály úr a gyűlés színe elébe állítván megintetett”. Katona Mihály másnap beadványt nyújtott be a közgyűléshez és kérte, hogy két pontot vegyenek be a jegyzőkönyvbe: 1. hogy a szóbanforgó prédikációt nem maga nyomtatta ki, hanem a komáromi gyülekezet egyes tagjainak kérésére engedte át azzal, hogy a rendes úton, vagyis az egyházi cenzúra jóváhagyása után nyomtasák ki. 2. „hogy indifferentizmusról ötet a lelkiismeret nem vádolja, s említett munkájában azt fel nem találhatja s meg nem esméri, hanem abban a különböző vallású embereknek, kik a maguk vélekedése szerint mindnyájan az idvességnek legegyszerűbb útján mennek, egymás eltéréséről vagon szó”.

A közgyűlés lélekben Katona Mihály oldalán állt. Erre mutat az is, hogy bár a királyi parancsolat „kemény intés”-t rendelt el, a közgyűlés egyszerű „intés”-t adott a gyanúbavett embernek; és Katona Mihály beadványát mintegy megbecsülve elrendelte, hogy „Ez az Apológia az Acták közzé tétessék”.

Katona Mihály működéséről közelebbi adataink nincsenek, csak annyi, hogy 1808-ban búcsi prédikátor korában egyházkerületi „könyvvizsgáló”-vá választották, ami arra vall, hogy tudományos érdeklődésű és képességű ember volt. Hogy pedig éppen természettudományos érdeklődésű ember volt, elárulja 1812-ből kéziratban ránk maradt műve: „A Föld mathematica leírása”.

Katona Mihály prédikációja a szerző nyilatkozata szerint voltaképpen csak a felekezetek egymás iránti türelméről és megbecsüléséről beszél. A Ferenc-i reakció idején ez már indifferentizmusnak, közönyösségnek számított, s mint ilyen rokona volt a naturalizmusnak a szó általános értelmében. Közelebb áll a Voltaire-i naturalizmushoz az a felfogás, amely a *Komáromi Pál* papkeszii prédikátor ügyének irataiból lép elének egyik-másik helyen.

Az 1802. május 25—26-án Losoncon tartott egyházkerületi közgyűlésen a veszprémi egyházmegye jelentést tett Komáromi Pál Papkesziben működő prédikátor ellen „a vádoló neve aláírása nélkül beadott némely vádak” tárgyában. A közgyűlés a jelentést visszaküldte az egyházmegyének, hogy a vádakot a feljelentővel írassa alá. (1802. 21. jk. sz.) A veszprémi egyházmegye 1802. november 22-i tractuális gyűlésének jegyzőkönyve szerint *Solymosi Mihály* sólyi prédikátor „beadott vádjait subscribálta, evictiójukat magára vállalta.” A vizsgálat során belekeveredett az ügybe *Molnár János* kövesi prédikátor is, aki az egyik tanú szerint a szabadkőművesek valóságáról beszélt rokonszenvvel, s tagadta a feltámadást. *Solymosi Mihály* azzal vádolta Komáromit, hogy „a keresztyén vallást baromi vélekedésnek tartja, a Szentírást mesének állítja.” „Ő szüntelen a hegedülésben tölti az idejét Peremártonban, innen egy strázsamester általjárván Papkeszibe, egész éjszaka másoknak botránkoztatásokra ott táncolnak”. A „*Socinus Cant* képe előtt azt mondta egy barátjának: „Ha én ezt az embert hallgathattam volna, nem adnám vén zsidó Ábrahámoknak jövendő boldogságáért”. *Solymosi* mintegy óvja a bíróságot az enyhe ítélettől, „nehogy Voltaireizmussal, vagy az azt követőknek pártfogójának tartatván, az idegenektől vádoltassék”. Szerinte Komáromi azt tartja, hogy ők (*Solymosiék*) „bolond, régi tudományt tanítanak, mi (Komáromiék) pedig derék, új tudós könyveket olvasunk és tanítunk”. A bírói eljárás során azonban kiderült, hogy *Solymosi* vádjai mende-mondán alapulnak, azokat tanúkkal igazolni nem tudja. Ezért az egyházmegyei bíróság a vádaskodó *Solymosit* állásvesztésre ítélte, a vádlott Komáromit pedig felmentette. Az ügy felferült az egyházkerületre: a kerületi gyűlés enyhítette az egyházmegye ítéletét, és *Solymosi Mihályt* egy évre függesztette fel az állásától, mely idő elteltével ügye ismét előveendő.

Voltaire neve volt az a harci lobogó, amely alá odascrakoztatták a gyanuba vett értelmiségi embereket. Mennyire olvasták Voltaire-t kollégiumaink tanárai és prédikátoraink, nincsenek adataink. Azt gondolhatnók, hogy a francia nyelv tudásának hiányában nem olvasták. De olvashatták latinul. *Voltaire* és *Rousseau* művei 1801-ben már megvoltak az 1792-ben alapított csurgói gimnázium könyvtárában is latin fordításban, Pápán szintén nem voltak ismeretlenek. *Márton István Bayle Péter* egy mondasát franciául jegyzi be egy könyv elejére, e szerint ő franciául is tudott, s nem volt idegen számára Bayle kijegyzett gondolata, hogy sok tévedés és bűn közt ér el az emberiség oda, hogy egy kis észhez (*raison*) jusson.

Márton István, a pápai kollégium híres professzora azonban nem úszik a felvilágosodás árával. *Kant* tanítványa és követője, „criticus” gondolkozó. Mint pápai tanár nem elvont filozófus: ő a mindennapi életben benneműködő tanár és nevelő. Prédikátorok, lelkipásztorok nevelője, akik a népet fogják nevelni, egészen közletről, kézfogás távolságra, szemtől-szembe a gyülekezetben és az egyéni életben. Maga is prédikálja az Igét a pápai templomban. Elve: a kijelentés és az ész egyeztetése. Azaz racionalista teologus, de teologus: vezéreszméje az istenhit. Hitét az észre alapozza: mégpedig

a cselekvést irányító „gyakorlati észre”, amely az ész autonómiájának, az erkölcsi én autonómiájának megállapításához vezet. A „categoricus imperativus”, a feltétlen kötelességteljesítés morálja útján érünk el az istenhíthez: ha kötelességeinket Isten parancsával ismerjük el, van vallásunk. Ez a morálra épülő hit az erkölcsi vallás.

Ebben a szellemben nevel Márton István és építi a gátat a dogmatizmus ellen, a felvilágosodás dogmatizmusa ellen is. Hű segítőtársa a munkában kiváló tanártársa, *Tóth Ferenc*, a későbbi tudós püspök, akit a göttingai egyetem theologiai kara 1832-ben, az Ágostai Hitvallás kiadásának háromszázadik évfordulója alkalmából tudományos munkássága elismeréséül „honoris causa doctor”-i diplomával tüntetett ki. Tóth Ferenc is kantianus teológus. Nagyszabású Hittanának (1803) alaptétele: A vallás kötelességeinknek Isten parancsa gyanánt való elismerése. Tóth Ferenc azonban jóval pozitívabb teológus, mint Márton István: az isteni kijelentésnek nem teszi mértékévé az ész kritikáját.

A dunántúli református egyházkerület pápai főiskolája, amely 1783-ban kezdett újjáéledni hamvaiból Mária Terézia sötét uralmának gyászos évtizedei után, ezek szerint gyorsan haladt a fejlődés útján, s egy-két évtized alatt korszerű, modern főiskolává, hangsúlyozni szeretnők: „nevelő intézménnyé” vált.

Márton Gábor (sz. 1775.) kisasszondi prédikátort a belsősomogyi egyházmegye 1801-ben választotta meg a csurgói gimnázium tanárává. Az alig tízéves iskolában ekkor egyetlen egy tanár volt, *Császári Lósi Pál*, mint „rector professor”. Márton Gábor lett a subrector, szintén professzori címmel. A subrector mint ambiciózus és tehetséges fiatalember, buzgón nekilátott munkájának. Tanári elveiben rokon elődjével, *Csokonai Vitéz Mihállyal*, aki búcsúlevelében ezt írja Sárközy Istvánnak: „azon törekedtem, hogy ahhoz szoktassam növendékeimet ... mi a gondolkozó és gondolkoztató tanítás ... mi a valóságos embert formáló tudás ... mi az emberszerető oktatás. Oly annyira érzékenyít engem ez a cosmopolitai principiumom”. Márton Gábor is azt vallja, hogy a jó tanár tanítványai javáért ég, szüntelen elevenségben tartja egész osztályát és ő maga is csupa akció. Pedagógiai elveit és eszmélkedését írásba foglalta. Így született meg „Oskolatudomány” c. műve 1803-ban. Művét az egyházi censura mellőzésével az állami cenzurához, némelyek szerint a bécsi udvari kancelláriához küldte fel. A leírat e tárgyban az egyházkerülethez a Helytartó Tanácstól jött 1803. március 1-én 4917. sz. alatt. A HTT megtiltja a mű kinyomatását és elrendeli, hogy Márton Gábor idéztessék a kerületi közgyűlés elé, s felcéljen a következő két kérdésre: 1. elismerie a mű szerzőségét, 2 „miért merészelté azokat munkájába tenni, melyek a könyvek Revisoratusa által subsumáltattak” (azaz kiemeltettek és kifogás alá estek). Elkövetkezvén a közgyűlés, Márton Gábor az első kérdésre „Igen”-nel felelt. A második kérdésre, amelyet az Intimatum a „naturalizmus” rettetett neve alatt foglal össze, Márton Gábor azt felelte, hogy „az az ő gondolkodásmódjával egészen ellenkezik.” Hogy erre írásban felelhessen, időt és engedelmet kért. Ezt meg is adták neki. De „minthogy azon vétkes principiumok, amelyek neki tulajdonítottak, olyanok, amelyek a mi szent vallásunknak fundamentomival is ellenkeznek és ezeknek kinyomozása általunk is igen szükségesnek ítéltetett volna, most ezúttal innét is egy deputáció, a veszprémi tractus coadjutor curatora N. Oroszi Pál és annak egyházi assessora T. Naszályi István urak személyekben küldetett ki, ezen Márton Gábor hivatalbéli minden funkciójának, különösen pedig annak megvizsgálására, ha tanítványinak ilyen principiumokat nem instillált-e?”

A deputáció leutazott Somogyba, utánajárt a dolgoknak. Az 1803. aug. 23-án Pápan tartott particuláris gyűlésen be is adta jelentését, mely szerint Márton Gábor tisztében híven jár el, s „perniciósus” elvek hirdetésétől távol áll. A gyűlésen Márton Gábor is előterjesztette írásbeli apológiáját. A közgyűlés elrendelte, hogy a bizottság jelentése a „Felséges Consiliumhoz” felküldessék, Márton Gábor magamentő nyilatkozatával együtt. A HTT 1803. dec. 20-án kelt 27.607 sz. Intimatuma az Apológiát nem találta kielégítőnek; visszaküldte a kerületnek azzal, hogy a Nyilatkozatot egészíttesse ki, és a Revisoratus megjegyzéseivel együtt küldje vissza a HTT-nak. Ez meg is történt. E kipótolt Apologia fogalmazványa ránk maradt; de az „Oskolatudomány” kézírata elkallódott. Benne egy érdekes és értékes mű veszett el.

Az ügyre pontot tesz az 1805. október 1-i Intimátum, mely szerint „E kézirat 247. lapjának szövegéből nem lehet kihozni azt az értelmet, amelyet a szerző iparkodik adni azon mondatának, amelyet a Revisoratus is kiemel. — Mivel nem minden emberek lesznek olyan nagy tudós emberekké, hogy osztán se Istenre, se valasra szükségük ne légyen — hogy ti. a szerző e szavakkal gúnyos célzást akart tenni Voltaire-re és társaira”. A szerző nem ad „positív kifejtés”-t — véli az Intimatum — a keresztyén vallásról, sem egyébről. Ezért a HTT a művet mint meg gondolatlan és esztelen tettet „legszentségesebb Felségének legmagasabb nevében rosszalja”. És csak abban az esetben tartja kinyomhatónak, hogyha a szerző figyelembevéve a Revisoratus megjegyzéseit és kifogásait, művét átdolgozta, utána a négy református egyházkerület könyvvizsgálóinak jóváhagyását megszerzi, ... *salvis Juribus Regiis*, azaz a király jogainak épségben maradása mellett.

Mialatt az ügy a bürokrácia útvesztőjét járta. Márton Gábor tanári pályafutását is elintézte a belsősomogyi egyházmegye, vagy inkább a csurgói gimnázium alapítója és patrónusa: Festetich György.

Ez elsősorban annak volt a folyománya, hogy Márton Gábor tanári tiszttel az egyházmegye egybekapcsolta a csurgói prédikatori állást, odaigérve neki azt az ötven forintot is, amit addig az alsóki prédikátor: Cséppán János kapott. A didactrum megosztását sem tisztázták kellőképpen a két tanár közt. Ezek miatt feszültség és ellentét támadt Márton Gábor és Császárs-Cséppán között. Az ellentét átment családi térre is, és a viszony tovább mérgesedett. Így értjük meg Márton István levelét, melyet 1803. június 20-án írt Festetich-hez, mert úgy értesült, hogy öccsét azonnal el akarják távolítani Csurgóról. „Mindenképp tudja”, írja Márton István, hogy ez csak „particularis kabalák” miatt van. Nem volna igazságos feláldozni egy buzgó tanárt „egy-két privatus személy indulatjának”.

Festetich így válaszolt: Márton Gábor buzgón ellátta tanári tiszttét; meg is jutalmaztam. De most egy „nem tudom minémű munkáját más idegen országban censura alá bocsátotta”, s ezzel a csurgói kollégiumot „balhír”-be hozta és ezzel „megbecstele-nítette”. „Igen szívemre veszem az ilyen eseteket”. „Tanácsom ez: Márton Gábor engedelmeskedjen a tractus végzésének, hivatalát tegye le, és mennél előbb menjen el Csurgóról, annyival is inkább, mert a V. Tractus által az Inke-i ecclesia fenntartott számára.” „En valamint eddig, úgy a mostani körülményekben is erőnta mostoha kézzel nem vagyok, mert azon esetre, ha ő hivataljától megválék, és erőntes nélkül Csurgót elhagyja, útiköltséggül neki 80 forintot kifizetnem rendeltém: ellenkező esetben pedig nemcsak ezen segédelmet elveszti, hanem az ő kimozdítására földesúri jussommal élni és a tractusnak asszisztenciát adni fogok”.

Márton Gábornak választania kellett az erőszakos, szégyenletes „kihordatás” és az önkéntes távozás között. Az utóbbit választotta. Kedvetlenül ment Inkére, s onnan nemsokára Bécsbe távozott, ahol bátyja, József egyetemi tanár volt.

Meg kellett említenünk Márton Gábor életének egy pár mozzanatát, mert belejátszanak az Oskolatudomány-ba és szerzője egyéb írásába is. A dunántúli református egyházkerület levéltárának egyik részlege, a volt belsősomogyi egyházmegyei levéltár őrzi Márton Gábornak azt a címnélküli iratát, melyben párhuzamot von a maga munkássága és a Császári Lósi Pálé közt, s kettejük közti feszült viszony folytán nagyon is a maga javára. (Nevezzük ezt az iratot Párhuzam-nak.)

Mit tudunk meg a magamentő Nyilatkozatból az „Oskolatudomány”-ról?

Márton Gábor abból a mondatból indul ki, amelyet az 1803. március 1-én kelt Intimátum is kiemel és idéz az Oskolatudomány 247. lapjáról. „*Non omnes e Scholaribus ad eum Doctrinae gradum perventuros esse, ut postea nec Deo, nec Religione indigeant*” (hozzáfűzve azt is, hogy a szerző e szavakkal elég nyilvánvalóan elárulta „veszélyes elveit”, amelyek miatt nem is hagyható meg a tanári pályán). Márton Gábor erre ezt feleli: „gúnyból mondtam, gúnyos célzást tettem” (Voltaire-re). Gondolkodóba ejt azonban, hogy az 1805. október 1-i Intimátum nem ismeri el ezt a kifogást, csak kibúvó kísérletnek veszi. Nem szükséges a HTT oldalára állnunk: de igazra neki is lehet. Kire céloz akkor Márton Gábor? Gondoljunk a „Párhuzam” e helyére: „A vallással a legkisebb gondolás nincs” (ti. a csurgói gimnáziumban). „Oly

principiumokat is hintenek a diák-szívekbe alattomban, amelyek a vallás megvetésére és kicsúfolására céloznak s ütnek ki". „Érzékeny például lehetne itt a könyi mester cselekedetét felhozni" (8. §.) „ide igenis professor kell, de nem olyan, aki *de transcendentali periculo philosophiae veri nominis... fantazirozzon*". E mondat latin szavaival Márton Gábor célzást tett Császári Lósi doktori értekezésére, amely ezt a címet viseli; amiből az is kitűnik, hogy Császári antikantiánus filozófiai állásponton állt, és ezért legalább is „ellenfél" volt Márton Gábor szemében.

Feltehetjük hát, hogy az Oskolatudomány fennebb idézett szavai Császári Lósi Pálra vonatkoznak.

Védő iratában Márton Gábor bőséges idézeteket sorol fel az Oskolatudományból annak igazolására, hogy nemcsak nem vall olyan álláspontot, mintha a tudás és műveltség felső fokán már nem volna szükség vallásra; sőt éppen azt tanítja, hogy iskoláinkban a vallás alapos tanulása és az alapos vallásos nevelés a legfontosabb teendő. „Az oskolákban taníttatott és neveltetett ifjakkból kell várni a virtuos embereket." „Ha a gyermeki szív a jó nevelés és tanítás által az oskolában keresztyéni szeretetre, a szent életre nem formáltatik... mit várhatunk egyebet az ilyenekből, mint vagy valláscsúfolókat, vagy ostoba, babonás embereket; egyik szintoly veszedelmes, mint a másik". „Az oskolákban neveltetnek a hűséges jobbágyok, a vitéz katonák, itt neveltetnek a jó, dicsőséges, boldog uralkodású fejedelmek." Itt nevelkedik a virtuos nép, amelynek tagjai erkölcsi személyiségek.

Márton Gábor a Pápán tanult kanti filozófia és teologia szellemében vallja, hogy gyermekeinkből és ifjainkból erkölcsi személyiségeket kell nevelnünk, akik mint az észautonomia fokára eljutott emberek el tudják ismerni kötelességeiket Isten parancsolatai gyanánt. De amikor ezeket az általános elveket a gyakorlati életre alkalmazzák, olyan térre jut, ahol feudális államrendszerünk és nemesi társadalmi szemléletünk már „veszélyesek"-nek minősíthette Márton Gábor elveit. „Az oskolákban neveltessenek a jó földesurak. Azok jobbágyaikkal, mint önöncélok, ne mint eszközökkel bánjanak. Azokat ember-barmokká ne tegyék. Az ősről maradtott pusztá nemesi név vagy minden nélkül való nagyrangú születés törvénytelenül tulajdoníttatnak a korhely maradékoknak". Hogy ezek alapján az állami cenzura ráütötte az „Oskolatudomány"-ra és szerzőjére a „naturalizmus" pecsétjét, azon nincs mit csodálkoznunk. Védekezhetett Márton Gábor: tudósi és tanári pályafutása el volt intézve.

*

Az abszolút hatalom gordonosan figvelt minden gyanúbevehető és veszedelmesnek látszó életjelenségre. Így lett majdnem jelentős „eset" egy Komárom megyei falu, Nagyigmánd tanítójának, *Gelle Ferenc*nek ügyéből. Gelle Ferenc éppen, hogy lerázhatta lábáról a pápai iskola porát, oskolamester, „falusi rector" lett, és mint haladó szellemű fiatalember nagy bűnbe esett: az iskolában a francia forradalomról tanított. Az 1808 december 29-i csepi rendkívüli közgyűlésen *Torkos Jakab* püspök elnökletében „felolvastattak a nagyigmándi rector eránt a Felsőleges Consilium két rendbeli parancsolatai. *In nexu eorundem* előadta Gelle Ferenc írásbeli maga mentségét, s egyszersmind azon maga által készített rövid tractatust, mely szerént a Francia Revolutio Historiáját szándékozott ugyan tanítani. — de scha nem tanította". A kerület a közgyűlésre már beidézte a nagyigmándi előjárókat, *Somogyi Jánost* és *Veres Jánost*, akik azt vallották, hogy a vizsga alkalmával szó sem volt a francia forradalomról. A közgyűlés ezután elrendelte: terjesztessék fel a HTT-hoz a Norma Studiorum, a tanterv, amelyből kitűnik, hogy a francia forradalom nincs is benne a tantervükben. Felterjesztették Gelle Ferenc kötelező nyilatkozatát is, hogy a tantervhez fogja tartani magát: sőt írásban is ki kellett nyilatkoztatnia, hogy a francia forradalomról nem tanított. 1809. április 18. kelettel a HTT-től újabb Intimátum érkezett az egyházkerülethez, „melyben parancsoltatik, hogy a nagyigmándi oskolamester Ofelsége nevével is megintessék, hogy többé is francia revulúcióról tanítványai előtt legkisebb szót se tegyen". A jegyzőkönyv további szavaiból úgy érezzük, hogy a jegyző nagy megkönnyebbüléssel írta be a megoldást: „A nevezett oskolamester hivatalából

kilépvén és Modorba tanulás végett elmenvén, ezt többé nem cselekedheti". Gelle Ferenc további sorsáról egyelőre csak annyit tudunk, hogy a tatai egyházmegyéhez 1811-ben „Theol. candidatus T. Gelle Ferenc instanciát nyújtott be” kápláni alkalmaztatásáért.

*

1811. után a dunántúli református egyházkerület jegyzőkönyveiben eltűnnek azok a szerény nyomok is, amelyeket a felvilágosodással kapcsolatban az elmondottakban feltártunk. Nem is csoda. 1809-ben francia fegyverektől kiontott magyar vér áztatta a haza földjét. Az emberek gondolkozóba estek; ez volna a szabadság, hogy Európa francia igába hajtsa a fejét? Napoleon kiáltványa, hogy válasszunk nemzeti királyt, nem talált visszhangra. Teltek az évek. A forrófejű és forrószívű segédlelkészek, fiatal tanítók és tanárok érett férfiúságra higgadtabb világszemléletre jutottak. Kívánták a haladást, óhajtották a szabadságot, de első feladatukat kötelességük végzésében, hivatásuk betöltésében látták. Az „indifferens”-ek, a „naturalisták” vállalták magyar és református sorsukat. Katona Mihály egyháza iránti hűséggel végezte „librorum censor”-i tisztét; Márton Gábor hazajött Bécsből, lelkészi állást vállalt a Zala megyei Köveskálón, előbb egyházmegyei, majd kerületi assessor és számvizsgáló, majd esperes lett. Alapítványt tett tíz pápai tógátus diák részére, s a devalváció után rögtön a refundáláshoz látott. Hasonló pályafutást tétélezünk fel a többi egykori forrófejűekről is. Haladók maradtak, szabadságbarátok; az egyenlőség hívei abban, hogy törekedjünk mindnyájan teljes értékű erkölcsi személyiségek lenni. Minden emberi gyarlóság mellett is vezéreszméjük maradt hivatásuk betöltése; az a gondolat, hogy feladatuk egyházuk és az egyházon keresztül népük szolgálata. Aminthogy ma sem gondoljuk másként.

Trócsányi Dezső

Temetési szokások

1. Réztáblácska

A múlt század 30-as—40-es éveinek közkedveltségű lapja, a Kolozsvárt megjelent *Nemzeti Társalkodó* 1841. évfolyama a mi érdeklődésünkre is méltán számot tartó alábbi hírecskét közölte:

A' napokban Kolozsvártt sírásás közben egy réztáblára találtak. A' tábla hossza 6, szélessége ugyan annyi bécsi hüvelyk, elő- és hátiapja aranyozott, 's hol az aranyozás megkopott, krispán fogta bé. Két átfürt füle van középhen, mellyel hihető. egykor koporsóhoz volt szegezve. Hogy koporsó tábla lehetett, az elő lapon tisztán olvasható imez felírás bizonyítja:

D. O. M. S. — Paulus Czinadi Claudiopolitanus Philosophiae ac Medicinae Excellentissimus Doctor hoc tumulo conditus est, qui post multas peregrinationes in scholam patriae ab amplissimo senatu Claudiopolitano a. 1608. introductus ad annos XXIV. magnus cum laude Rector extitit. Pius autem senex ab Ecclesia pia A. 1632. in superintendentem electus 4 annos praestantissime floruit, obiit autem die 3 X-ris A. 1636 aetatis veró suae 65 apoplescia ereptus.¹

A táblácska tehát az 1636 december 3-án elnyugodott Csanádi Pálnak, a bölcsészet és az orvostudományok doktorának, a kolozsvári unitárius iskola igazgatójának és az unitáriusok püspökének tetemét jelölte. Az elhunyt férfiú nevezetes ember volt. Méltán emlékezik meg róla a kortárs *Segesvári Bálint* naplóíró is:

1632 2. sept. választák püspökké az kolozsvári scholamestert Csanádi Pált magyar nation, nőtelen legényt, nagy ősziben elegyedett kisdéd embert: nagy hertelen haragú,

¹ *Nemzeti Társalkodó*, 1841. II. félév 102. l.

száraz ember, bölcs, okos Medicus, az fejedelmekhez igen hordozták, igen gyorsan járó, Konventséget is ugyan viselt akkor, mikor püspökké választották.

1636. 5 decemb. halt meg nagy hertelen ama bölcs, tudós, istenfélő Csanádi Pál, az kolozsvári püspök, az ki püspökséget viselhetete csak négy esztendeig s két holnapig nagy szorgalmatossággal, az ki az fejedelmek körül is kedves volt jó Medicusságáért, nőtelen volt mind életének rendiben, az ki az várost szolgálta 28 esztendeig, és halt meg 64 esztendő korában, lött temetése die 9 decembris nagy solemnitással.²

A halálát követő naptól kezdve egészen elhantolása idejéig a főtéri templom nagy harangját mindennap kétszer megvonták.³ A nagy tisztességgel végbe ment temetés a kolozsvári házsongárdi temetőben történt. Koporsó-formára faragott nagy mész-kő-síremléke még máig is sértetlenül megvan, bárha a rajta kifaragott jelkép kissé elmállott a reája rakódott zuzmótól, a kő mindkét lapját sűrűn betöltő szöveg pedig kopott, s így nehezen olvasható.⁴ E sírkő különben — az egykori egyházi feljegyzése szerint — rakott sírt takart, amely deszkával borított téglafalakkal készült (felépítéséhez 1200 téglára volt szükség).⁵ ma már azonban bolygatott, mert az 1841-i sírásás alkalmával beléje történt új temetkezéssel a régit egészen feldúlhatták.

Az előrebocsátott adatokból határozottan megállapíthatjuk, hogy itt az erdélyi fejedelemskori temetőkereti temeközéseknek egy olyan példájával állunk szemben, amelynél az egykorú szokásokból aligha hagyhattak el bármit is. Így tehát a megmaradt emlékeket magukat is a XVII. századbeli temeközések jellegzetes mellékleteinek kell tartanunk. Eppen ezért e száz és egy-néhány év előtt előkerült, 15,6x15,6 cm méretű aranyozott réztáblácska sem lehetett rendkívüli darab (kuriózum).

Ilyenformán vajon milyen célt szolgálhatott, mert az idézett híreस्कében megkockáztatott feltevés semmiképpen nem felelhetett meg a valóságnak, Ugyanis a tudósítás szerint a táblácskának két átfúrt füle van középben s bár szakszerűen végzett ásatásból előkerült táblácskáról nincsen tudomásunk, mégis a fenti idézetet olvasva, azonnal eszünkbe ötlük, hogy ilyen módon egyáltalán nem lehetett a koporsóra vagy fedelére szilárdan hozzászegezve. Hiszen ha e fülek a mozdíthatatlan megrögzítés célját szolgálták volna, úgy nem csupán kettőt, sőt nem is a tábla közepére készített volna akár a rézműves, akár az aranyozást végzett ötvös, hanem a négy sarokban egyet-egyet, vagy ami még megfelelőbb: a tábla sarkaiba forrasztás nélküli lyukat fúrt volna, mint amilyenre nem egy példát találunk a kolozsvári Farkas-utcai templom XVIII. századbeli temeközéseinél. Igaz ugyan, hogy ezek a négy sarkukon átfúrt táblák nem vékony rézlemezkből, hanem súlyos ólonóból készültek, alakjuk pedig nem kis négyzet, hanem nagy téglalap, amelynek mind a négy lyukában még a mai napig is világosan felismerhető a vasszeg rozsdanyoma.

Hihető, hogy réztáblácska életrajzi szövegével jelképileg a halott élő személyét, vagy a megpihent test elszálló életét, netalán éppen magát a lelkét képviselte, akkor pedig semmiképpen sem kerülhetett a koporsóra felerősítve, hanem sokkal közelebb magához a pihenő testhez.

Előre bocsátott állításom bebizonyítására hadd idézzek egynéhány, sokat eláruló, egykorú adatot, amelyet Kolozsvár város XVII. századbeli számadás könyveinek átkutatásakor jegyezgettem ki:

1622. jún. 27. *Eppeli Mihál Vram Czinultatva(n) egi Tablat Azzonjunk Teme-tesere melliet Vrunknak akarva(n) vinnj*

1622 jun. 20. *Szegedy Gergely az mitr az Aszonyunk koporsójához es Tablayához adott, eő fels(ége) acceptalvan, az B(ecsületes) Tanachy Comiss(iojára) fizettem fl. 22 den. 95⁶*

² *Segesvári Bálint krónikája.* (Erd. Tört. Adatok. IV. 203., 211. 1.)

³ *Egyháziú számadáskönyv* a kolozsvári unitárius egyházközség levéltárában.

⁴ A házsongárdi temetőben a kápolna melletti sírtáblában; II. oszt. A. tábla 306. sz. — Leírása szerző: *A házsongárdi temető régi sírkövei* c. kézirat munkájában.

⁵ *Egyháziú számadáskönyv*, i. h.

⁶ *Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyve*, 143., 171. l. (A kolozsvári állami levéltárban).

Idézetünk bizonyítja, hogy Bethlen Gábor első felesége, Károlyi Zsuzsanna fejedelemszonyi teteméhez is készítettek ilyenféle táblát, anyagáról és rendeltetéséről azonban adatunk felvilágosítással nem szolgál, ellenben abból a körülményből, hogy Eppely Mihály királybíró, a fehérvári temetésen résztvevő városi kiküldöttől csináltatott táblához is Szegedy Gergely adott hozzávalót, annak nemesfémmel való befuttatására utal. Ugyanis a kolozsvári ötvöscéh jegyzőkönyvének következő bejegyzése:

1617 die 22 Aprilly. Allott he az cheben Szegedi Gergely, obiit 1632,⁷ bizonyítja, hogy nevezett a fejedelemszony halála idején Kolozsvárt dolgozó ötvösmester volt.

1648 márc. 25. *Üdvezült Stencel Ferencz Biro Vra(m) Temetesere az Tabla Aranyosara Committaltak Eo k(egyel)mek Tanaczul Egy Aranyat. f. 3 den. 65⁸*

A Stenczel Ferenc városi főbíró temetésére készített tábláról az idézett adat maga is elárulja, hogy aranyozott volt. De még többet mond Balásfy Bálint magánjegyzőkönyve:

1624 ápr. 17. *az Eötves Andras Vram Temettesekor hozatam három aranyat Tölle, az melj Tablat az Niakaba(n) Fügeztettének annak araniazassura atam az három Araniott fl. 7 den. 50 Balasfj Istua(nn)ak.*⁹

Ennek az idézetnek kiegészítéséül szolgáljon, hogy a halott Eötves András városi főbíró mestersége szerint ötvös, de ugyancz volt a feljegyző Balásfy Bálint és az aranyozást végző Balásfy István is.¹⁰

Ebből az adatból most azután egyszerre világossá válik, mire való is volt a Csanádi Pál temetkezéséből előkerült aranyozott réztáblácska közepén, valószínűleg hátlapján megfigyelt két átfúrt, helyesebben talán forrasztott fülecske! Végezetül:

1659 Die 22 Marty Az rez Tablara, mellet az Varadi Miklos Vram koporsojaba(n) töttenek, vettem 2 singh török zinort. fl. — den. 16.¹¹

Ez az utolsó adat pompásan kiegészíti a megelőzőt. Láttuk ugyanis, hogy az aranyozott táblácskát a halott Eötves András volt városi főbíró, ötvösmester nyakába függesztették, a Váradi Miklós főbíró, kalmár, Bethlen János erdélyi kancellár apósa teteméhez készített táblához pedig 2 sing török zsinórt vásároltak. Ez a hosszú zsinór tehát, kétrét számítva, azt jelenti, hogy a felakasztott tábla egészen a halott köldökéig ért le, illetőleg a koporsóban nyugvó tetem köldöke-táját fedték be vele.

Az elmondottakat összegezve, megállapíthatjuk, hogy e 15 és 15x15 és 1,5 cm körüli nagyságú táblácskák aranyozott rézlemezről készültek. Valószínűleg nem a takarékoság készítette mind a vagyonos Stenczel Ferenc, Váradi Miklós, Eötves András családját vagy a város elöljáróságát, mind pedig a fejedelmet, hogy e táblácskákat nem-nemes fémből készíttesse. De arra nem gondolok, hogy a réz használata valami ősi eredetű belső jelentőséggel lenne összefüggésben, ellenben a keményebb fém alkalmazása kedvezőbbnek bizonyult a betűmetszésre, mint a puhább arany, s ezért csak a tetemmel érintkező, meg a külvilág felé fordult lapot vonták be az akkori idők legnemesebb fémével, az arannyal. Míután pedig e táblácskára — a Csanádi Pál sírjának megbontásakor előkerült példa szerint — a halott életének összefoglaló leírását vésették be, azt selyem (?) zsinóron a halott nyakába akasztották. Ez azonban aligha szolgált csak a személyazonosság megjelölésére, mert hiszen arra bőségesen elég lett volna a sír fölé helyezett sírkő szövege, vagy a Farkas-utcai példákban idézve, a koporsó fedelére ezüst szögekkel kiképzett név-megjelölés, vagy pedig a koporsó oldalára erősített ólomtábla,¹² ellenben e réztáblácska a köldököt fedte be s ezért jelképes jelentőségéhez nem sok kétség férhet.

⁷ A kolozsvári ötvös céh jegyzőkönyve. II. köt. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyv- és levéltárában).

⁸ Sáfárszámadáskönyv. 458. l.

⁹ Balásfy Bálint magánjegyzőkönyve, 267. l. (A kolozsvári sáfárszámadások között.)

¹⁰ Ötvös céh jegyzőkönyve.

¹¹ Sáfárszámadáskönyv.

¹² Szerző: A kolozsvári Farkas-utcai templom halottai. (Kézirat.)

Nem lehet vitás az a körülmény sem, hogy e réztáblácska alkalmazását nemcsak egyetlen vallásfelekezet őrizte meg szokásai között. Ugyanis az idézett öt példa közül Csanádi Pál és valószínűleg Eötvös András is unitáriusok, ellenben Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony, Stenczel Ferenc és Váradai Miklós reformátusok voltak. Minthogy pedig Stenczel szász eredetű, ezért ez a körülmény azt a gondolatot is felveti, vajjon itt most nem egy általánosan elterjedt nyugati szokás átvett példával van-e inkább dolgunk, bárha saját örökségünk átadásának lehetőségét sem szabad teljesen figyelmen kívül hagynunk.

2. Kárta

Bethlen Miklós, Erdély későbbi kancellárja, 1678 február 18-án Ekmezőn keltezett levelében tudatta Teleki Mihály kővári főkapitánnyal, hogy édesapját, Bethlen János kancellárt, a történetírót a marosvásárhelyi templomban fogja eltemettetni. *Zászlót szegény megtiltotta sokszor, hogy ne csináltassunk. Bánfi, Rédei uraméknak is az tetszik, ahoz képest talám az öltöztetett lovak is haszontalanok. Egy tatéta lobogóval, s egy bakacsinos lóval ha legyen tsak. Charták, czimerek lesznek. Sokára nem is halasztjuk.*¹

Ez az idézet arról világosít fel, hogy a fejedelemkori Erdély főbb temetéseinél, ha azokat netalán a sok mindenféle dísztlől, cifraságtól leegyszerűsítve rendezték is meg, a kártáknak és a címereknek semmiképpen sem volt szabad hiányozniok.

1934-ben a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában egy valószínűleg még 1819-ben, vagyis a polcozat elkészítése idejében bedeszakázott vakablakban Brüll Emánuel könyvtáros barátommal együtt 3 db XVII. és 134. db XVIII. századbeli egyleveles nyomtatványt (kis részben lakodalmi kárták, névnapj és egyéb alkalomra írott versek mellett nagy többségben temetési eulogiumokat) találtunk. E nyomtatványok jól reávilágítanak arra a körülményre, hogy az ilyenfajta nyomdai termékek a kollégium egykori nyomdájának mintegy különlegességei (specialitásai) voltak, annyira, hogy előállításukra a megrendelések nemcsak Kolozsvárról és környékéről, hanem egész Erdélyből, sőt Máramarosból, Zemplénből, Gömörből is érkeztek. Különben az eddig ismert többi ilyen nyomtatvány — élükön a kolozsvári Farkas-utcai templom padjainak hátára felszegezett 11 darabbal együtt — legnagyobb részben hasonlóképpen e nevezetes nyomdából került ki.²

Mi volt tehát ez a temetési kárta vagy eulogium?

Az elköltözött férfi vagy nő részletes életrajza, valamint érdemeit magasztaló, vagy tőle búcsúzó versek hosszú sora, amelyet egy, kettő, leginkább azonban háromhat összeragasztott ív egyik lapjára nyomdai díszekből képzett keretben, rendesen díszes címbetűkkel élénkített szedésben nyomtattak. Az életrajzot valamelyik egyházi férfiú, a verseket pedig egynéhány hozzátartozón és tisztelón kívül főképpen a kollégiumok diákjai írták. Ilyenformán néha harminc-negyven különböző szerzőtől eredő verset is tartalmaz, amelyeknek nyelve a XVII. században majdnem kivétel nélkül latin, a XVIII. században a férfiaké általában véve latin, a nőké magyar, míg a XIX. századból már csak magyar nyelvűt ismerek.

A legrégebb magyarországi temetési kárta eddig az 1660-as és 1670-es évekből volt ismeretes, mivel azonban a máig legkorábbinak tartott lakodalmi kártára 1651-ből van adatunk,³ bizonyosnak tarthatjuk, hogy a temetési kárta szokása is ebben az időben már nem volt ismeretlen. Hiszen mindkét fajta kárta előállítási formája az egylevelesen való nyomtatás, ezért bizonyos, hogy a kifüggesztés célját szolgálta, úgy, amiként ma a gyászjelentést tűzzük fel a templom vagy a ház ajtajára s a gyász-

¹ Teleki Mihály levelezése, VIII. 80. l.

² Szerző: *Adatok a RMK I. és II. kötetéhez*, 6—13. l.; *Könyvészeti tanulmányok*, 63. l.; *Újabb adatok az 1711. év előtti egyleveles nyomtatványokhoz*, (Erd. Múz., 1943. 480—481. l.); *XVII. századbeli adatok egyleveles nyomtatványainkhoz*, (Uo., 1947.)

³ Szerző: *Adatok*, 7. l.

drapériára, vagy amiként Apafi fejedelem György nevű fiának 1664. évi temetése alkalmával Kolozsvár utcáin, ahol a temetési menet elhaladt, mindenütt festett címereket aggattak fel.⁴ Igaz azonban, hogy 1676-ból olyan adatunk is van, amely szerint Teleki Mihály kővári főkapitány udvarából *Vittek ki most is... Egy falka Lakadalomra valo harom rendbeli⁵ Kartakat Veres Panlikával eoszve kötöt(tet),⁶* ez azonban csak azt jelenti, hogy amiként itt a lakodalom után, azonképpen máshol a temetések végeztével is küldhettek egyes példányokat a rokonoknak s a jóbarátoknak. Így őrizhette meg éppen Teleki Anna és Apafi Miklós házassági kártájának egy példányát a br. Radvánszky-család levéltára.

E nyomtatványaink kutatása közben egy olyan adatra bukkantam, amely a legrégibb nyomot az eddig ismerteknél évtizedekkel helyezi korábbra. Ugyanis a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvükben, mint hivatalos elszámolásuk tárgyát, felsorolták a Bethlen Gábor fejedelem temetésére Gyulafehérvárra igyekvők étkeztetési és fuvarköltekeit. Így jegyezték fel:

1630 jan. 17-én *Erkezek Saros Patakról Demeter Deak, hatod magaual, az kik az eo Felsege Koporsoiara Verseket hoztanak Patakról. ... Kis Peter viszy hat Eokren az Saros Patakyl elől jaro kilentz Deakokat, az kik az Verseket Viszik Vrunck koporsoyara* (Tordán át Fehérvárra).⁷

Ezek az előljáró diákok tehát megelőzték a három nap múlva érkező 14 tagú teljesebb diákküldöttséget,⁸ hogy idejében átadhassák a temetés rendezőinek a maguk tiszteletadását jelentő verseket. Vegyük azonban tekintetbe, hogy e versek semmiképpen sem tévesztendőek össze sem a XVIII. században szokásos, koporsóra rögzített néhány verssoros szövegű ércetáblával, sem a fejedelmek temetésére ötvösmunkával készített verses-feliratnélküli címerrel, sőt a patakiak versei már csak azért sem lehettek a valóságban is koporsóra szánt szövegek, mert a maradandóbb jellegű, sokszorosítás nélküli verseket az akkor még kisebb jelentőségű pataki kollégiumnak sem diákjaival, sem mestereivel nem készítették volna, hanem csakis a fehérvári *Academicum Collegium* kiváló tudós professzoraival. Például említem, hogy Szenczi Molnár Albertnek négy év múlva Kolozsvárott bekövetkezett halálakor Alstedt két soros epicediont, Bisterfeld pedig húsz soros sírverset szerzett.⁹ Ellenben figyeljük meg, hogy az 1673 március 17-én Fogarason elhunyt és május 28-án a kolozsvári Farkas-utcai templomban fejedelmi pompával eltemetett özvegy Szentpáli Jánosné Bornemissza Zsuzsánna,¹⁰ I. Apafi Mihályné fejedelemasszony testvére temetésére készült temetési kártára kinyomtatott 38 verset is nem a kolozsvári, hanem a Gyulafehérváron működő sárospataki kollégium diákjai szerezték.¹¹ Lehetségesnek tartom, hogy a nagy halottakat mindegyik kollégium diákjai külön-külön tisztelték meg, mint ahogyan előbb már láttuk, hogy Teleki Mihály leánjának lakodalma három rendbeli különböző tartalmú kárta készült, hasonlóképpen Bethlen Gábor temetésére a sárospatakiakon kívül még a megjelent váradi, debreceni, kolozsvári¹² és fehérvári öregdiákok is ajánlhattak fel hasonló verseket.

⁴ 1664 dec. 21. Kolozsvár. „A felsőges és nagyságos fejedelem Apafi Mihály kisebb fia, Apafi György csecsemő meghalván, nagy ünnepéllyel, a nemesek és polgárok nagy számától kísérvé, behozatik, mindenütt czimerek lévén aggatva és a Calvinisták templomába temetik.” (*Unitárius halottak és temetések*, Keresztény Magvető, 1886., 223. l.)

⁵ Három különböző szövegű.

⁶ Szerző: XVII. századbeli adatok, (Erd. Múz. 1947.)

⁷ *Kolozsvári sáfárok számadáskönyve*. (A kolozsvári állami levéltárban.), 70., 266. l.

⁸ I. h. 73. l.

⁹ Szathmári Pap Zsigmond: *Szenczi Molnár Albert*, (Erdélyi Prédikatori Tár, 1837. — VII. füz. XXXIV—XXXV. l.)

¹⁰ *Unitárius halottak és temetések*, (Ker. Magvető, 1886., 355. l.)

¹¹ Szerző: *Adatok*, 8. l.

¹² A váradi diákküldöttség 30, a debreceni 43 főből állott, a kolozsváriak két hatókrös szekérnyien voltak. (*Sáfárszámadáskönyv*, 74., 75., 83., 84., 267. l.)

Valószínűnek tartom, hogy e kárták szedését széttördelve 8° formában könyv alakjában is kinyomtatták, mint amire leginkább a XVIII. században találunk számtalan példát. Feltételezem, hogy egyleveles formában való készíttetésük Erdélyben abban az időben vált általánosabbá, s akkor lettek a kolozsvári műhely keresett termékévé, amikor a váradi egyházközség jól felszerelt és kiválóan dolgozó nyomdája az elfoglalt várból való menekülése után Kolozsvárra, onnan Nagyszebenbe, végül pedig Szenczi Kertész Ábrahám halála után 1669-ben ismét Kolozsvárra került. Ez a typographia és a vele együttes compactoria a legyeződíszes könyvkötési módon kívül¹³ Veresegyházi Szentyel Mihálynak, még inkább azonban Tótfalusi Kis Miklós-nak a maguk idejében utól nem ért szépségű és izlésű nyomdai termékeit tette kereszté.

Ismételjük meg még egyszer azt a körülményt, hogy az ilyen egyleveles nyomtatványok a kifüggesztésen kívül az emlék célját is szolgálták. Ez a magyarázata a megrendelt kártanyomtatványok nagy példányszámának. Így Rákóczi Zsigmond 1651-ben tartott lakodalmára 600 példányban állították elő a kártát. Természetes, hogy a sárospataki ünnepek alkalmával ezt az igen nagy mennyiséget nem függeszthették ki mind. Az 1690-ben Kolozsvárt meghalt Bedő Pál unitárius püspök temetésére 150 darabot nyomattak.¹⁴ Tehát körülbelül e két szám lehet a határ az előállított mennyiségre vonatkozólag. De hogy e nagy példányszám és elterjedt szokás ellenére aránylag mégis nagyon kevés ilyen nyomdatermék maradt reánk, annak magyarázatát megőrzésre teljesen alkalmatlan formájukban találhatjuk, amely nem egyszer a 60×160 cm körüli méretet is eléri.

Herepei János

¹³ Szerző: *Könyvészeti tanulmányok*, 28—32. l.

¹⁴ Szerző: *Adatok*, 7., 11. l.

ADATTÁR

Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670—1681. évekből a bécsi hadilevéltárból

Ez adatok közreadója 1932-ben három hónapon át adatgyűjtést végzett Bécsben a Kriegsarchivban, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban és a Hofkammerarchivban a magyarországi protestantizmus 1670—1681. évekbeli történetére. Ez a korszak a magyar protestantizmus ún. „gyászévtized”-e, a Wesselényi-féle összeesküvést követő nyílt és erőszakos protestánsüldözés korszaka. Egyháztörténetírásunk e korszak történetének kutatásánál mindezekig alig bolygatta meg a habsburgi birodalom említett központi levéltárainak anyagát, holott a királyi hatalom által elérhető Magyarország protestantizmusának egyenesen megsemmisítésére indított akció számai a bécsi birodalmi kormányzások kezében futottak össze, e kormányzások iratait pedig a megnevezett levéltárakban őrzik.

A bécsi adatgyűjtést — kiegészítve az idevonatkozó magyarországi kormányzati anyaggal — a terv szerint az adatoknak kötetben való feldolgozása és közzététele követte volna. A szerzőt azonban, Bécsből hazatérve, más tudományos megbízások várták. Több mint negyedszázad után a szerző — számot vetve idejével és erőivel — most azzal a megfontolással teszi itt közzé adatgyűjtését, hogy ő maga az anyaggal már nem fog foglalkozni, viszont a közzététellel egyháztörténetírásunk, sőt köztörténetírásunk szempontjából is hézagpótló munkát végez.

Közleményünk a bécsi Kriegsarchiv adataival indul. A szerző e korszakból a hadilevéltárnak haditanácsi (Hofkriegsrat, consilium bellicum) és tábori iratait (Feldacten) nézte át. Itt először a haditanács, a habsburgi birodalom e nagyjelentőségű központi kormányzati szervének idevonatkozó anyagára kerül sor. Ez az anyag jóval terjedelmesebb a tábori iratokénál. Sajnos utóbb mind a haditanács iratai, mind a tábori iratok zömükben — a levéltárban annak idején nyert tájékoztatásom szerint — rendkívül nagyméretű pusztulásnak és pusztító selejtezésnek estek áldozatul.¹ Az idevonatkozó haditanácsi iratok közül alig néhányat hagytak meg az utókorra.² A haditanács iratanyagából azonban megmaradtak az „Expedit”- és a „Registratur-Protokoll”-ok, amelyekben a haditanácshoz érkezett és a tőle kibocsátott iratok rövid tartalmát feljegyezték lajstromszerű szövegezésben. A lajstromszövegek nem pótolhatják ugyan a megsemmisült egészszö-

¹ *Pauler Gyula*, aki a Wesselényi-összeesküvés történetére kutatást végzett a hadilevéltárban, szintén utal e körülményre: „A tűzvész és okatlan scartirozás által nagyon megfogyott hadügyi levéltárban...” Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664—1671. I. Bp. 1876. VII. 1.

² Az irat meglétét — mindössze két esetben — a maga helyén jelölni fogjuk.

vegü iratokat, de — azok híján — még mindig értékesen tudnak tájékoztatni bennünket a haditanácsnak és a birodalom katonai erejének a protestánsok elnyomásában vitt szerepéről és egyáltalában a protestánsellenes akció eseményeiről és fejleményeiről.

A haditanács említett jegyzőkönyveiből szó szerint és eredeti írásmódjukkal készültek az itt közzétett másolatok. Az olvasó a bejegyzések között gyakran találkozik a három pont (...) jelzésével. A jegyzőkönyvekben regisztrált iratok ugyanis — olykor számozott pontokba szedve, de esetleg csak a lajstromozó által — egyszerre egymástól független különböző ügyekről szölkak, viszont a szerző csak azokat a pontokat és szövegrészeket írta le magának, amelyek felismerhetőleg összefüggtek a protestánsellenes akcióval, általában a vallásüggyel. A szerző által alkalmazott három pont tehát esetenként a jegyzőkönyvekbeli lajstromszövegből történt kihagyásokra mutat. Végül: nem látszott feleslegesnek a jegyzőkönyvbeli szöveg élére rövid magyarszövegü kivonatot elhelyeznünk. Annak ugyanis, aki a haditanács szóbanforgó segédkönyveit végigforgatta és másolgatta, másoknál inkább nyilván módja van a kivonattal kezelhetőbbé tenni a régies és formailag sok tekintetben következetlen német szöveget, mely csupán az irat tartalma lényegének megörökítését célozta és így az összefüggéseket is gyakran elfedte.

I. Hofkriegsrat Protokollen.

1. 1670. jan. 10. A haditanács a magyar kancelláriának a felsőmagyarországi veszedelmes helyzetről, a mágnások, szabad huszárok és hajduk erőszakosságairól, Kandianak a törökök által történt elfoglalása alkalmából a kassai prédikátor által tartott hálaadásról. II. Rákóczi György özvegyének és Sennyveinek védelméről.

Remonstratur der gefährliche status in Ober Hungarn,³ die Solenzien⁴ der Magnatum, Freyhussarn und Heyduckhen, des Praedicantens zu Caschau⁵

³ Az 1670. év elején, amikor adatközlésünk indul, a Wesselényi-összeesküvés az ország nyugati és délnyugati részein már összeomlóban volt, Felsőmagyarországon azonban az 1670. év első hónapjaiban még tovább fejlődött s a nyílt felkelésig is eljutott. A bécsi udvar már ekkor előkészületeket tett német ezredeknek az országba való vetésére. Ez a haderő 1670. májusában érte el a Vág vidékét. Az erőszakos rekatolizáció, a protestáns-üldözés, a papok elűzése és a templomok hatalommal való elvétele teljes erővel csak 1671, még inkább 1672-ben indult meg, de már 1670-ben is, a Wesselényi-mozgalom összeomlása nyomában előfordultak erőszakos lépések. A haditanács, mint látni fogjuk, komoly szerepet játszott a rekatolizációs törekvések sikerre vitelében.

⁴ Ti. Insolenzien helyett.

⁵ Czeglédi István kassai ref. lelkész. A törökök kandiai győzelmét ünneplő prédikációja miatt vizsgálatot rendeltek el ellene s letartóztatták. Majd elengedték ugyan, de 1671. májusában Pozsonyba a delegatum judicium elő idézték. Betegen indult el, útközben Nagyszombat alatt meghalt. Kortársai közül többen arra gondoltak, hogy megmérgezték. A továbbiakban gyakran találkozunk a nevével. A bécsi hadilevéltár itt közölt adatain kívül Czeglédi István ügyére vonatkoznak még: I. Bécsben a Haus-, Hof- und Staatsarchivban Hung. Fasc. 233, Konv. E, f. 17 (1670. júl. 27); Fasc. 322, Konv. D, f. 78—79, 80—81 (1670. szept. 14); Fasc. 324, Konv. A, f. 72—73 (1671. jún. 18); Fasc. 323, Konv. A, f. 45—46 (1670. okt. 12); Fasc. 323, Konv. A, f. 3—10 (1670. okt. 5); Fasc. 323, Konv. B, f. 81—82 (1670. nov. 22); Fasc. 323, Konv. B, f. 23—23 (1670. nov. 22); Fasc. 323, Konv. D, f. 19—24, 33—36 (1671. jan. 21); Fasc. 323, Konv. D, f. 173—186, 198 (1671. ápr. 28); Fasc. 324, Konv. A, f. 64—65 (1671. jún. 7); Fasc. 324, Konv. A, f. 74 (1671. jún. 8); Fasc. 324, Konv. A, f. 95 (1671.

Danckssagung wegen eroberten Candia von Türckhen, der Gepanchafften zusambenkufften...⁸ wegen der Fürstin⁷ und des Senney⁸ protection...

Prot. Reg. 1670. f. 5—6, n° 29.

2. 1670. jan. 11, 14. A magyar kancellária a haditanácsnak a vallási dolgokról, a katolikusok által elszenvedett erőszakosságokról s Czeglédi István kassai prédikátornak a magyar kamara útján nyomozás alá vetéséről.

Hung. Hoff Canzley vom 11. undt 14. Januarii...⁹ Wegen der Religions-sachen und wegen der von denen catholischen leidenden insolentien... Vom 14. Januarii... item wegen des Praedicanten Szegledi⁹ vermitls der Hung. Cammer vor inquisition anzustellen.

Exp. Prot. 1670. f. 32—33, n° 125.

3. 1670. jan. 18. A magyar kancellária közli a haditanáccsal, hogy mit irt a II. Rákóczi György özvegye és a „hitetlenek” közti vallási viszályban a megyéknek és a szatmári és tokaji parancsnokoknak.

Hung. Hoff Canzley unterm 19. Januarii 1670. communicirt, was in causa der Religionsstrittigkeit zwischen der Fürstin Ragozin und denen Unglaubigen sowohl an die Gespannschafften, alss Commendanten zu Zatthmar undt Tokhey geschrieben worden.¹⁰

Exp. Prot. 1670. f. 26, no^o 84.

4. 1670. jan. 19. A haditanács gróf Csáky Ferenc felsőmagyarországi főkapitánynak¹¹ megküldi a II. Rákóczi György özvegyének a vallási viszály ügyében háborítatatlanul hagyása végett Bereg, Ung, Zemplén és Szatmár megyéknek küldött parancsot. Megkeresésére Strassoldo és Stahrenberg ezredesekkel együtt nyújtson segítő kezet.

Includitur, was für Befelch an die Gespannschafften Beregh, Ung, Zemplin und Zatthmar abgegangen, die verwittibte Fürstin Rakoczin in der Religionsstrittigkeit unperturbirt zu lassen, umb auf erssuchen Ihr neben dem Strassoldo und Stahrenberg hilfliche Hand zu biethen.¹²

jún. 17): 21. Budapestén az Orsz. Ltárban Pozs. Kam. Bez. Res. 1670. jan. 15, márc. 1, márc. 20, 1671. ápr. 28; Neoreg. Acta Fasc. 517, n° 5. Szep. Kam. Litt. Cam Pos. Fasc. 40, n° 24, 31, 54, 62, Fasc. 41, n° 23, 84.

⁶ Valószínűleg a felsőmagyarországi 13 vármegye Kassára 1670. jan. 24-ére hirdetett gyűléséről van szó.

⁷ II. Rákóczi György özvegye, Báthory Zsófia férje halála után visszatért a katolikus vallásra s a protestánsok engesztelhetetlen ellensége lett. A Rákóczi-birtokokon — a Tiszavidéknek nagyrészen kálvinista jobbágyokkal lakott uradalmaiban — már 1670. előtt is erőszakosan lépett fel a katolikus vallás terjesztése érdekében. 1670-ben pedig elsőnek indította meg a nyílt üldözést. A továbbiakban gyakran találkoztunk vele a haditanács előtt forgó vallásügyek kapcsán. Összefoglalólag nincs újabb: Kiss Kálmán: Báthory Zsófia életrajza. M. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező 1879. évf. A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban az özvegy idevonatkozó levelei vallásügyben Lipót királyhoz, Kollonich Lipóthoz és Szelephényi Györgyhez: Hung. Fasc. 179, Konv. A, f. 15—16 (1670. szept. 9); Fasc. 288, Konv. B, f. 39—45 (1670. máj. 6); Fasc. 288, Konv. D, f. 35—38 (1670. júl. 1.)

⁸ Sennyey István veszprémi püspök?

⁹ L. I, 22. sz. a.

¹⁰ L. I, 4. sz. A szatmári vár császári parancsnoka gr. Strassoldo Károly tábornok, a tokaji váré gr. Stahrenberg Rüdiger ezredes volt.

¹¹ Gr. Csáky Ferenc felsőmagyarországi főkapitány. Megh. Kassán 1670. nov. 17-én, utóda báró Spankau Páris tábornok lett.

¹² Gr. Csáky Ferenc — a király rendeletéből a magyar kancellária és a haditanács utasítására — a szatmári és tokaji császári parancsnokok által megakadályozta a Bereg megye által Báthory Zsófia tejedelemasszony ellen birtokain erőszakos

Reg. Prot. 1670. f. 17, n° 89. — Hasonló rendelkezés (in simili) ment Strassoldonak. Uo. n° 90.

5. 1670. jan. 25., febr. 1. Gr. Csáky Ferenc felsőmagyarországi főkapitány megküldi Kassáról a felsőmagyarországi 13 megye képviselőinek panaszait, többek között a Bereg megye által II. Rákóczi özvegyével szemben indított vallási per megakadályozásáról.

Chiaki Gen. in Ober Hungarn schikhet ein unterm 25. Jan. und 1. Febr. 1670. auss Caschau der 13 Gespannschafften¹¹ abgeordneten beschwärten, auf welche er auch geantwortet, die beschwärten aber bestehen in dem... 2⁷ wegen des verhinderten religionsprocess in der Gespannschafft Beregh contra die verwittibte Fürstin Ragozin...¹⁴

Exp. Prot. 1670. f. 80—82, n° 86.

6. 1670. febr. 20. Gr. Stahremberg ezredes, tokaji parancsnok válaszol a haditanácsnak a jan. 19. és 20-i császári parancsokra: a II. Rákóczi György özvegyének nyújtandó katonai segítség ellenében meggondolásra hivatkozik, egyébként a kálvinisták hangoztatják, hogy hittársaik ellen nem harcolnak; a helység, ahova az özvegy Stahrembertől 100 katonát kér, Tokajtól 10 mértföldre fekszik és teljesen nyílt.

Graf von Sternberg beantwortet vom 21. Febr. die Kays. Bevelch¹⁵ unterm 19. u. 20. Januarii, die Assistenz der Fürstin Ragozin betr. remonstrirt die bedenken des schikhenden Succurs, sonsten lassen sich die Calvinische verlauten, sie wolten wider Ihre Glaubens genossen nit fechten. — Das Dorff, wohin die Ragozin die 100 Mann von Sternberg verlangt, seye von Thokey 10 Meil entlegen und ganz offen...¹⁶

Exp. Prot. 1670. f. 115, n° 47.

7. 1670. máj. 9. Konferencia a magyar kancellárnál, többek között a katolikusok között mutatkozó buzgalom mérséklése ügyében.

Conferentia unterm 9. May Anno 1670. beyni Hung. Canzler ... wegen Moderirung des Eyffers bey denen cathollischen.¹⁷

Exp. Prot. 1670. f. 281—282, n° 326.

vallási beavatkozások miatt indított per lefolytatását. Ugyanez történt Ung megyében. *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. III. Bp. 1893. 330, 340. l.; *Petz Gyula*: A magyar ev. egyház történetének leggyászosabb lapjai 1650—1676 (*Fabó András*: Rajzok a magyar protestantizmus történetéből. Pest, 1868) 93. l.

¹¹ Abaúj, Zemplén, Sáros, Ung, Szepes, Torna, Szabolcs, Ugocsa, Gömör, Bereg, Szatmár, Borsod, Heves megyék.

¹² L. 3, 4. sz. a.

¹³ L. 3. sz. a.

¹⁴ Nem valószínű, hogy az özvegy fejedelemszony által templomelvételehez, ill. prédikátorelűzéshez kért karhatalomról lenne szó: Tokajból ugyan még 1670-ben, de a Hegyaljai Rákóczi-birtokok más mezővárosaiból csak 1671-ben vetették ki katonai hatalommal a kálvinista prédikátorokat. Miután az özvegy fia, Rákóczi Ferenc hamarosan megadta magát, anyja hatalmat kapott a mozgalomban részesek elfogására. *Pauler Gyula* i. m. II. 160. l.

¹⁷ Az erőszakos rekatolizáció élén katolikus főpapok álltak. Sürgették a kormányzatszervek fellépését és támogatását. A kancellária — élén gr. Pálffy Tamás nyitrai püspök állt — általában a törekvések szószólója volt. A magyar kamara az elkobzások révén rendkívül meggyarapodott kamarai birtokokon igen buzgólkodott a protestánsokkal szemben. A haditanácsnak azonban — mint látni fogjuk — igen gyakran voltak katonai és politikai szempontokból meggondolásai az erőszak alkalmazásával szemben.

8. 1670. máj. 30. A haditanács Sporek¹⁸ tábornoknak: a fegyvert csak a rebellisek megzabolázására használja, legközelebb bizottság fog odarendeltetni, tartson jó fegyelmet, Kassa megszállásakor semmiféle rablást vagy ellenségeskedést nem szabad megengedni, sem a vallás dolgában ott vagy máshol valamit előhozni vagy változtatni.

... Die Waffen sollen nur zu Bendigung der Rebellen gebraucht und negstens ein Commission dahin verordnet werden, die Haltung guter disciplin wirdet ihme nochmahls eingebunden... Solle bey besezung Caschau¹⁹ keine Blinderung oder hostilitet verstaten und in Religions sachen daselbst und sonstens nichts melden oder immutiren.²⁰

Reg. Prot. 1670. f. 181, n° 215.

9. 1670. jún. 10. Gr. Hoffkirchen komáromi várparancsnok a haditanácsnak a távollévő Komárom megye-i alispán és kálvinista helyettese ügyében; a haditanács a magyar kancelláriát megkeresi orvoslás végett.

Grafens von Hoffkirchen²¹ schreiben, worinnen er wider den Vice Gespann zu Commorn, wegen seiner Abwesenheit, wegen seines Calvinischen substituiri... — B. Inc. Cancellariae R. Hung. Aulicae pro remedio statuendo amice assignandum. 10 Junii 1670.

Exp. Prot. 1670. f. 311.

10. 1670. jún. 22. Sporek tábornok a haditanácsnak a II. Rákóczi György özvegyével Sátoraljaujhelyen kötött egyezségről. A pontok között: az özvegy megígéri a felkelők és az iratok átadását, a katonák elbocsátását, a jezsuita szerzetesrend részére kéri az eperjesi új akadémiát; a kálvinisták templomait és iskoláit most meg lehet kapni.

V. Sporkh auss Barno²² vom 22. Junii 1670. ziehet sich auf seinen vorigen Bericht, mit der Fürstin Ragozin durch den v. Holstein undt Heister zu Uyhell beschehenen Tractirung,²³ bezieheth auf eine abschrift des instrument, so aber nit hierbey das original behalte er bey sich, die puncta bestehen in dem... 5° Verspricht Sie die Überlieferung der Rebellen undt Schrifften, auch abdanckung der Völkher 6°... urgirt die verheissene gnadt für Ihren Sohn, bittet vor

¹⁸ Sporek János lovassági tábornok volt az 1670. tavaszán Magyarország megszállására küldött haderő főparancsnoka. A császári hadsereg egyik legnevesebb tábornoka volt. hírnevét még a harmincéves háborúban szerezte. Kitűnt a föld népét nem kímélő hadviselés alkalmazásában.

¹⁹ Kassa város 1670. júl. 27-én nyitotta meg kapuit Sporek tábornok hadai előtt. *Pauler Gyula* i. m. II. 105. l.

²⁰ A haditanács, melynek elnöke Montecuccoli volt, katonai és politikai szempontokat tartva szem előtt, többször lépett fel mérséklőleg a katolikus klérus és a birodalmi, valamint a magyar kormányzervek gátlástalan rekatolizációs törekvéseivel szemben. Esetenként találkozni fogunk közbelépéseivel. Ezek magát a folyamatot nem állították meg, nem is igen hátráltatták; sokszor inkább csak annak a látszatnak megőrzésére törekedett, mintha a császári katonaság a vallási ügyekbe nem avatkoznék be.

²¹ Gr. Hoffkirchen Lajos Károly komáromi várparancsnok kitűnt a protestánsok üldözésében. Az ő parancsnoksága idejében ítélték halálra Komáromban Száki János ref. lelkész (megégették), 1674-ben pedig a gályarabpapok egy része is a komáromi várban raboskodott.

²² Parnó, Zemplén m.

²³ A II. Rákóczi György özvegyével folytatott tárgyaláson Sporek tábornok megbízottai Adolf Johann holsteini herceg és Heister Gottfried tábornok voltak, akik az özvegygel az egyezséget Sátoraljaujhelyen 1670. jún. 20-án kötötték meg. *Pauler Gyula* i. m. II. 88—90. l.

die P. P. Societatis umb eine neue academia nach Eperies,²⁴ man khöndte jezo die Kirchen undt die Schuel der Calvinisten haben...

Exp. Prot. 1670. f. 418—419, n° 311.

11. 1670. júl. 14. A haditanács közli Casanova török portai követtel: az egri basa megparancsolta Gömör megyében a katolikusoknak, hogy a császári csapatoknak ne nyújtsanak segítséget.

... Der Bassa zu Erlaue lauth der Beylag habe den Catholischen in der Gespannschafft Gomor befohlen, den Kays. Kriegs Corpo nicht zu assistiren, mit Beyschluss was deswegen beim Vesier zu Ofen geandtet wird.²⁵

Reg. Prot. 1670. f. 271—272. n° 102.

12. 1670. júl. 18. Sporck tábornok jelentése a haditanácsnak a sárospataki templomról, valamint arról, hogy a váradi és egri basák felajánlották a jó szomszédságot és hogy a katolikusok segítségének megtiltását csak a rebelligek híresztelik.

V. Sporkh Graff auss Serdahel vom 18. Julii... Hierbey ist auch wegen der Kirchen zu Patak.²⁶ Wie von denen Bassen zu Wordein undt Erlau alle guete Nachbarschnafft anerbothen undt dass nur die verbiithene Hülf von denen catholischen von denen Rebellen aussgesprengt werde. legt bey Ihre schreiben...²⁷

Exp. Prot. 1670. f. 473—474, n° 212.

13. 1670. aug. 2. A haditanács válaszolja Sporck tábornoknak, hogy Sárospatakot és más helyeket jól meg kell szállani és utasítást küld a sárospataki templom ügyében való mihez tartásról; a katolikus insurrectiót megtiltó török levelet eredetiben küldje meg; a Kassa város által benyújtott pontok a magyar kancelláriának megküldetnek.

Andwortt auf seine Schreiben von 5, 13, 18, und 28. Julii... 2° Patak und andere Plätz wohl zu besetzen. 3° Werde wegen Ungvar und klein Wardein sein bericht erwartet, auch Zathmar, Tockay, Caschau und die vornembste Plätz wohl besetzen und 4° wie er sich mit der Kirchen zu Patak zu verhalten.²⁸ 5° Das Türckh. Schreiben, worinen denen catholischen die insurrection verboten worden, in originali suchen zu bekhommen...²⁹ 11° Seind der Statt Caschau uberraichte Puncten³⁰ auf die Hung. Hof Canzley remittiret, die darin ligende guarnison aber dependire allein von Ihr Mt. und werde wegen der Schlüssel in statusquo gelassen...

Reg. Prot. 1670. f. 305, n° 3.

14. 1670. aug. 3. Zeiss ezredes a haditanácstól utasítást kér, hogy Légrádon a prédikátort meghagyja-e vagy elűzze.

Zeyss Obrister³¹ vom 3. Augusti erholet sich bescheidts, ob er den Praedi-

²⁴ L. 54. sz. a. Az evangélikusok újonnan épített akadémiájáról van szó, melyet — mint látni fogjuk — valóban elvettek és a jezsuita rendnek adtak.

²⁵ L. 12. sz. a.

²⁶ Sporck tábornok hadai 1670. jún. 24-én szállták meg Sárospatakot. A református templom elvételére 1671-ben került sor. L. 13, 59. sz. a.

²⁷ L. 11. sz. a.

²⁸ L. 12, 59, sz. a.

²⁹ L. 12, 28. sz. a.

³⁰ Vö. *Pauler Gyula* i. m. II. 105. l.

³¹ Báró Zeiss ezredes a Muraközbe vezényelt császári erők parancsnoka.

canten zu Leogradt lenger aldort lassen oder wegschaffen solle³² undt wegen einer besorgenden Impresa zu Petrina.

Exp. Prot. 1670. f. 461, n° 125.

15. 1670. aug. A légrádi evangélikus várórség kéri prédikátorának további meghagyását.

Evangelische Besatzung zu Leogradt Pro Passirung Ihres Praedicantens.³³

Exp. Prot. 1670. f. 462, n° 128.

16. 1670. aug. 6. Sporkc tábornok jelentése a haditanácsnak a Baroni jezsuita páternek és ezredkáplánnak bizonyos prédikátorral való időszerűtlen „újítás”-ról.

Sporkh aus Krumbach vom 6. Aug. 1670. ... Wegen des P. Baroni Soc. und des Grenischen Regts Caplan mit den Praedicanten allzu unzeitige riforma.³⁴

Exp. Prot. 1670. f. 456—457, n° 95.

17. 1670. aug. 6. Spankau tábornok a haditanácsnak a kassai polgárság panaszáról, a helyőrség szűkös elhelyezéséről és arról, amit Baroni páter a prédikátorral elkezdett.

Gen. Wachtmeister Spankhau³⁵ vom 6. Augusti wegen der Burgerschafft zu Caschau beschwerdten undt engen Logierung der guarnison, auch wass der P. Baroni mit denen Praedicanten angefangen.³⁶

Exp. Prot. 1670. f. 460, n° 98.

18. 1670. aug. 12. Bársony György váradi püspök a haditanácstól kéri, hogy Bártfát és Lőcsét szállják meg, különben a katolikusokat üldözik.

Bischoff von Wordein³⁷ vom 12. Aug. wegen Besetzung Bartfeldt undt Leutsch, sonsten wurden die Catholischen ganz verfolget.

Exp. Prot. 1670. f. 517, n° 12.

³² A Zrínyiek hadászati fontosságú muraközi végvára. Légrád a Zrínyi Péter ellen küzdött császári hadak előtt 1670. ápr. 14-én nyitotta meg kapuit. A király Borkovich Márton zágrábi püspök kezdeményezésére már 1670. július 10-én utasította a magyar kamarát, hogy a lefoglalt Zrínyi-jószágokat kezelő tisztjei által távolítsa el a várból az evangélikus prédikátort (Rakicsányi János). A püspök szerint a Muraközben csak Légrádon van „idegen” vallású pap, de most ez is könnyen elmozdítható s minthogy Légrád részben (ti. a Zrínyi Péter része, a másik rész Zrínyi Miklós özvegyének kezén volt) a királyi fiscus birtokában van, különösen méltatlan volna a prédikátort továbbra is ott tűrni. (Orsz. Ltár. Kam., Ben. Res. 1670. júl. n° 10.) A kamarai tisztek nem hajtották végre a parancsot, mert Légrádon az ezerfőnyi kálvinista és luteránus őrség zendüléssel fenyegetett Zeiss ezredesnek, mint látni fogjuk, a haditanács is megtiltotta az erőszakos fellépést. De 1671. végén a légrádi katonák mégis elvesztették papjukat, tanítójukat és templomukat. L. 15. sz. a. *Vó. Szabó István* i. m. 460—461. l. (u. itt az ügyre vonatkozó más iratok jelzetei is); *Pauler Gyula* i. m. I. k. 396. l. *Payr Sándor*: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. Sopron, 1924. 431. l.

³³ L. 14, 19. sz. a.

³⁴ L. 17. sz. a. Az ügyről adataink közelebbi tájékoztatást nem adnak.

³⁵ Liber báró Spankau Páris tábornok 1670. júl. 29-én felsőmagyarországi főkapitány lett gr. Csáky Ferenc helyén.

³⁶ L. 16. sz. a.

³⁷ Bársony György szepesi prépost, váradi püspök volt ez években az erőszakos rekatollzáció egyik vezető alakja, aki 1671-ben kiadott „Veritas toto mundo declarata” c. röpiratában azt hirdette, hogy a király nem köteles a kálvinistákat és luteránusokat megtűrni s a vallásuk szabad gyakorlatára és a templomokra vonatkozó szerződéseket, elsősorban a bécsi békét megtartani.

19. 1670. aug. 20. A haditanács értesíti Zeiss ezredest: helybenhagyja, hogy a légrádi luteránus prédikátor elűzését megakadályozta, továbbra is azon legyen, hogy a dolog függőben hagyassék.

Approbatur, dass er auf des Zrinischen Gütter deputirten fisci decret die Auss-schaffung des Lutherischen Praedicantens zu Leogradt verhindert, solle noch ferners darob sein, dass die Sach in suspenso gelassen werden.³⁸

Reg. Prot. 1670. f. 342, n° 142.

20. 1670. aug. 20. A haditanács a magyar kancelláriának megküldi a légrádi összes őrségnek arra a parancsra küldött panaszát, hogy luteránus prédikátorukat 3 napon belül bocsássák el; ne háborgassák tovább őket és a dolgot hagyják eddigi állapotában.

Includitur der sambentlichen Soldatesca zu Leograd Klag über den befelch Ihren Evangelischen Praedicanten innerhalb 3 tagen abzuschaffen, umb Sie nit ferner zu molestiren und die Sachen in Statusquo zu lassen.³⁹

Reg. Prot. 1670. f. 342.

21. 1670. aug. 22. A magyar kancellária a haditanácsnak a légrádi prédikátor ügyében. Mellette, amit a légrádi evangélikus katonaság előadott.

Hung. Hoff Canzley 22. Aug. wegen des Praedicanten zu Leogradt. Derbey auch was die Evangelische Soldatesca zu Leogradt angebracht.⁴⁰

Exp. Prot. 1670. f. 517, n° 22.

22. 1670. szept. 1. A haditanács utasítja Spankau tábornokot, hogy a rebelleseknek a templomba járását szüntesse be s Czeglédi István prédikátort, mint rebellist tartóztassa le.

... Solle denen Rebellen in die Kirchen zu gehen einstellen und den Praedicanten alda zu Caschau Stephan Szigledi alss einen Rebellen in Arrest nehmen.⁴¹

Reg. Prot. 1670. f. 368, n° 2.

23. 1670. szept. 1. A haditanács közli Rottal-lal⁴² Bársony György váradi püspöknek Bártfa és Lőcse megszállása végett küldött irását; Spankau tábornoknak megparancsoltatott, hogy Kassán szüntesse meg a rebelleseknek a templomba járását s hogy Czeglédi István prédikátort tartóztassa le.

Communicatur ... dess Bischoffs von Wardein schreiben wegen Besetzung Bartfa und Leütsch,⁴³ dem Spankau seie befohlen worden, denen Rebellen zu Caschau in die Kirchen zu gehen einzustellen und den Praedicanten Stephan Szigledi⁴⁴ alss einen Rebellen in Arrest zu nehmen.

Reg. Prot. 1670. f. 368, n° 1.

24. 1670. szept. 1. A haditanács írja Casanova török portai követnek, hogy a kálvinisták templomainak és javainak elfoglalása üres beszéd.

Andwortt uf seine Schreiben vom 28. Junii und 13. Julii, auch 13. Augusti . . .

³⁸ L. 15, 20. sz. a.

³⁹ L. 19, 21. sz. a.

⁴⁰ L. 20, 25. sz. a.

⁴¹ L. 2, 23. sz. a.

⁴² Gr. Rottal János elnöke volt a bűnösök nyomozására. megbüntetésére s a behozott császári katonaság fenntartására kiküldött löcsei commissionának, mely azonban Lőcsén még 1670. okt.-ben befejezte munkáját s ezután, 1671. februárjában Pozsonyban, majd még ez év augusztusában Bécsben folytatta azt tovább.

⁴³ L. 18, 26. sz. a.

⁴⁴ L. 22, 26. sz. a.

Dass mann der calvinisten Kirchen und Gütter einziehe, seie ein lähres Vor-
gaben.

Reg. Prot. 1670. f. 369—370, n° 6.

25. 1670. szept. 3. A haditanács megküldi Zeiss ezredesnek a magyar kan-
cellária rendeletét a légrádi prédikátor ügyében: politikai és vallási dolgokba
ne avatkozzék, a királyi fiscusnak se okozzon kárt (?).

Transmittitur der Hunagarischen Hof Canzley Intimation, wegen des Prae-
dicentens zu Leograd, umb sich in die politica und Religions Sachen nit ein-
zumischen, auch dem königl. Fisco einigen Eintrag zu thuen.⁴⁵

Reg. Prot. 1670. f. 375, n° 32.

26. 1670. szept. 11. Rottal, a lőcsei commissio elnöke, a haditanácshoz töb-
bek között Bártfa és Lőcse megszállása, a Kassán letartóztatottak s összejöve-
teleik s Czeglédi István prédikátor ügyében.

Graf von Rothall vom. 11. Septembris auss Leütsch... wegen Besetzung
Bartfa undt Leütsch... der arrestirten zu Caschau. Ihren Zusammenkhunfften
und des Praedicanten Szegledi.⁴⁶

Exp. Prot. 1670. f. 534, n° 244.

27. 1670. szept. 17. Spankau tábornak a haditanácsnak Czeglédi István
prédikátor ügyében és arról, hogy a letartóztatottaknak megengedettett a temp-
lomba járás.

V. Spankau Caschau 17. Sept. wegen... den Praedicanten Zegledi, wegen
der arrestirten, dass selbigen in die Kirchen zu gehen erlaubt worde.⁴⁷

Exp. Prot. 1670. f. 571, n° 8.

28. 1670. szept. 24. Rottal, a lőcsei commissio elnöke a haditanácsnak: bizo-
nyos török levélről csak hírek vannak. Birói bizonyágtételeket mellékel arról,
hogy megtiltották, hogy a katolikusok segítsenek (ti. a császáriaknak).

V. Rothall auss Leütsch vom 24. Septembris Anno 1670... seindt bloss
Avisen von denen Thürkischen Verfassungen. auch was der Paul Esterhasi
disorths berichtet. — Item ligen bey attestationes iudicum, wie Ihnen vom
Türkhen verbothen worden denen catholischen nit zu assistirn.⁴⁸

Exp. Prot. 1670. f. 535, n° 245.

29. 1670. szept. Zrínyi özvegye panaszt emel a haditanács előtt Zeiss ezre-
des ellen a katonák kihágásai és elszállásolása és a légrádi prédikátor ügyében.

Grafen vom Zrin Wittib klaget wider der Soldaten Excessen undt verlangten
umb Quartierung betreffent, contra Obristen Zeyss. Unter andern wegen des
Praedicanten zu Leogradt.⁴⁹

Exp. Prot. 1670. f. 516, n° 2.

Solle den Praedicanten Stephan Czegledy von den andern Rebellen separie-
ren und arrest halten.⁵⁰

Reg. Prot. 1670. f. 448, n° 65.

30. 1670. okt. 16. A haditanács utasítja Spankau tábornokot, hogy Czeglédi
István prédikátort a többi rebelistől különítse el és tartsa letartóztatásban.

⁴⁵ L. 21, 29. sz. a.

⁴⁶ L. 23, 27. sz. a.

⁴⁷ L. 26, 30. sz. a.

⁴⁸ L. 13. sz. a.

⁴⁹ Minden bizonytal Zrínyi Miklós özvegyéről van szó. Vö. *Pavler Gyula* i. m.
II. 195. l.

⁵⁰ L. 27. sz. a.

31. 1671. jan. 3, 10. Spankau tábornok a haditanácsnak a kassai templomról, melyet a katolikusoknak akarna adatni, ha a német megszálló csapatokat onnan elviszik. Jelentést tesz Sonni (?) Ferenc prédikátor és nemes ember megbüntetéséről, aki a badeni katonának segített (t. i. a megszökésben). A kamarai tanácsosok között dicséri Hollót.

V. Spankau Caschau 3. undt 10. 1671. ... berichtet ... dass die Lutherische Kirch zu Caschau denen catholischen gegeben worden wolte, wen die Teütsche Besatzung von dennen abgeführt wurde...⁵¹ bestraffung des Calvinischen Praedicanten undt Edlsmans Sonni Ferenc, so obbemalten baadischen Knecht durch geholfen.⁵² Vor anderen Cammer Rätthe lobt er den Hollo...⁵³

Exp. Prot. 1671. f. 31—32, n° 98.

32. 1671. jan. 20. A haditanács Spankau tábornoknak: ami a kassai templomnak a német helyőrség elvitele után a katolikusoknak való átadását illeti, meg kell többeket hallgatni, mert sokak jelentése szerint ezt a helyet éber szemmel kell tartani. Az ecsedi prédikátor, rektor és takács által segített badeni katona megszökésre való rábeszélése miatt a kancellária éles tilalmat fog kiadni, a katonával pedig szigorú jog szerint kell eljárni.

Andwortt auf den 3. undt 10. diss ... Die discours betr. die Stattkirche zu Caschau gegen abführung der Teütschen Guarnison einzuraumen, wehren selbige mehrers anzuhören, alss viel darauf zu melden, solle auf diesen Orth ein wachtsambes aug haben.⁵⁴ Die beschene (!) Anlattung von einem Calvinischen Praedicanten, Rectors und Webers zu Echet⁵⁵ zum ausreissen eines badischen Soldatens werde die Hung. Hof Canzley scharpf verbielten, solle auch mit diesem aussgerissenen Soldaten stricto jure verfahren.

Reg. Prot. 167. f. 24, n° 78.

33. 1671. jan. 24. A haditanács a magyar kancelláriának megküldi egy badeni ezredbeli katona memoriálisát. A katona az ecsedi prédikátor, iskolarektor és takács rábeszélésére megszökött, de rajtakapták. A hasonló rábeszélést komolyan meg kell tiltani.

Includitur dess Baadischen Soldatens Lienhardt feri memorial, welcher gestalt er aus Überredung des Praedicantens, Rectors und Webers zu Echet ausgerissen, aber darüber erdapt worden, umb dergleichen persuasiones ernstlich zuverbielten.⁵⁶

Reg. Prot. 1671. f. 24, n° 80.

34. 1671. jan. 30. Rottal, a lőcsei commissio elnöke válaszol a haditanács-

⁵¹ Az Erzsébet-templomról van szó, átadására csak 1671. nov. 24-én került sor. L. 32. sz. a.

⁵² A szövegből nem derül ki, hogy a prédikátor és a nemes ember (talán Somi) két különböző, vagy egy személy-e? A továbbiakban a badeni katona megszökése miatt csupán egy személy, az ecsedi prédikátor, rektor és takács (?) van vád alatt. L. 32. sz. a.

⁵³ Holló Zsigmond kamarai tanácsos, nemsokára kinevezték az eperjesi, bártfai és lőcsei templomok visszaadására kiküldött bizottságba.

⁵⁴ L. 31, 114. sz. a.

⁵⁵ Ecsed az említett sátoraljújhelyi egyezés alapján 1670. júl. 16-án nyitotta meg kapuit a császári hadak előtt. 1672-ben Rajki János, Szatmár megye követe panaszt emelt a haditanács előtt, hogy a rektort egy német katona megszökésének elősegítése miatt ártatlanul börtönözték be. *Berey József*: A reformátusok üldöztetése Szatmár megyében 1660—1680-ig. Prot. Szemle 1897. 468. l.

⁵⁶ L. 32. sz. a.

nak Kalmanzai-nak Erdélybe küldéséről. Közli, hogy Apafy fejedelem Erdélyben minden katolikust összeíratott. számuk 30 856.

V. Rothall Graff beantwortet auss Prespurg vom 30. Januarii 1671. Ihr Kays. Mt. allergn. befelch vom 24. eiusdem wegen abschikhung des Kalmanzai nach Sibenbürgen. Der Apaffi habe alle catholische beschreiben lassen, dern in seinem Landt 30 856 Seelen gewesen...⁵⁷

Exp. Prot. 1671. f. 40, n° 173.

35. 1671. márc. 3. A magyar kancellária a haditanácshoz egy deputátus kijelölése végett, aki a kancellária deputátusával együtt az eperjesi, bártfai és lőcsei kolostorokat és templomokat a katolikusoknak visszaadja.

Hung. Hoff Canzley vom 3. Martii zu benennung eines auss den negsten zu einen deputirten, mit denen so die Canzley deputirt hat, wegen restituierung denen Catholischen der Clöster undt Kirchen zu Eperies, Bartfa undt Leütsch.⁵⁸

Exp. Prot. 1671. f. 126, n° 10.

36. 1671. márc. 5. A haditanács gr. Mansfeld alezredes utasítja, hogy Bársony György váradi püspöknek és Holló Zsigmond kamarai tanácsosnak az eperjesi, bártfai és lőcsei kolostoroknak és templomoknak a katolikusok számára való visszaadásánál segédkezzen.

Solle den Bischoffen zu Wardein Georgen Barsony und Ober hungarischen Cammer Rath Sigismund Hollo bey der Commission wegen restituierung der Clöster und Kirchen zu Eperies, Bartfa und Leütsch assistiern.⁵⁹

Exp. Prot. 1671. f. 88, n° 7.

37. 1671. márc. 5. A haditanács értesíti a magyar kancelláriát a gr. Mansfeld alezredesnek küldött fenti parancsáról.

Dass dem Obrist Leütmanden Grafen von Manssfeld befohlen worden dem Bischoff zu Waradein bey der Commission wegen restituierung etlicher Clöster und Kirchen zu assistiren.⁶⁰

Reg. Prot. 1671. f. 38, n° 8.

38. 1671. márc. 5. A haditanács közli Spankau tábornokkal, hogy milyen rendelkezést adott gr. Mansfeld alezredesnek bizonyos elvett templomok és kolostorok visszaadásánál való segédkezésre.

Communicatur, was an Obrist Leütmandten Grafen von Manssfeld für Ordre ergangen bey der Commission wegen restitution etlicher abgenommenen Kirchen und Clöster zu assistiern.⁶¹

Reg. Prot. 1671. f. 88, n° 9.

⁵⁷ A szám problematikusnak látszik.

⁵⁸ L. 36. sz. a. Az eperjesi, bártfai és lőcsei templomok átadását már 1670. októberében követelték. A városok ellenálltak s Rottal a királyi parancsot nem hajtották végre. 1671. márciusában Bársony György püspök, Holló Zsigmond kamarai tanácsos és gr. Mansfeld alezredes katonai erővel léptek fel. Eperjes és Bártfa engedett s ápr. 15-én, ill. 21-én átadták a templomot. Lőcse tiltakozott, de máj. 5-én a templomot erővel elfoglalták. Vö. *Pauler Gyula* i. m. II. 235, 237, 240–241. l., *Hain Gáspár* lőcsei krónikája. Lőcse, 1911. 390, 393–398. l.; *Bruckner Győző*: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. I. Bp. 1922. 278. s köv. ll. (itt az 1673. év 1671-re helyesbítendő); *Krones, Franz*: Zur Geschichte Ungarns (1671–1683). Wien. 1893. 74. l. Idevonatkozólag az Orsz. Lárban: Kanc., Conc. Exp. 1671. n° 77 (instructio Bársonynak és Hollónak a fenti templomok elvételére); Kam., Ben. Res. 1671. márc. 3, 13; Kam., Litt. Cam. Pos. F. 41 n° 50, 64.

⁵⁹ L. 35, 37. sz. a.

⁶⁰ L. 36, 38. sz. a.

⁶¹ L. 37, 39. sz. a.

39. 1671. márc. 5. A magyar kancellária a haditanácsnak megküldi a Bársony György váradi püspöknek és Holló Zsigmond kamarai tanácsosnak szóló utasítását a templomoknak és kolostoroknak katolikusok, és pedig az eperjesi, bártfai és lőcsei ferencesek kezére való adása ügyében.

Hung. Hoff Canzley vom 5. Martii gibt herüber die ienige Instruction, so den bischoffen zu Wardein Barsony undt Cammer Rath Hollo wegen einhendingung der Kirchen undt Clöster denen catholischen undt zwar denen Franciscaern zu Eperies, Bartfa undt Leütsch aussgefertiget worde.⁶²

Exp. Prot. 1671. f. 133, n° 88.

40. 1671. márc. 10. A haditanács megküldi gr. Mansfeld alezredesnek az eperjesi, bártfai és lőcsei kolostorok és templomok visszaadása végett a biztosoknak kiadott utasítást.

Includitur instruction für die Commissarien wegen restitution der Clöster und Kirchen zu Eperies, Bartfa und Leütsch.⁶³

Reg. Prot. 1671. f. 95, n° 33.

41. 1671. márc. 14. Spankau tábornok a haditanácsnak a kálvinistáktól elvett lefordított nyomtatott pátensek ügyében.

V. Spankhaw von 8. undt 14. Martii 1671. beruffet sich . . . wegen der transferirten Lathainischen undt nache getruckhten auch von den Calvinisten abgerissenen Patenten.⁶⁴

Exp. Prot. 1671. f. 208—209, n° 155.

42. 1671. márc. 20. A haditanács Spankau tábornoknak két rebellis nemes ember letartóztatása és a sárospataki tanulók lefegyverzése ügyében.

Andwortt auf den 4. diss . . . In Verhafftbringung der Rebellenischen 2 Edlleüth . . . Die Studenten zu Batak disarmiren . . .⁶⁵

Reg. Prot. 1671. f. 111, n° 99.

43. 1671. márc. 31. A győri püspök a haditanácstól a német katonák kihágásainak orvoslása mellett kéri az ottani luteránus prédikátor elűzését s jelentést tesz a törökök bizalmosságáról a magyarokkal.

Bischoff⁶⁶ zu Raab 31. Martii 1671. pro remedirung der excessen der Teütschen daselbst . . . 2° wegschaffung der Lutherischen Praedicanten aldar . . .⁶⁷ Item der Türkhen Vertreuligkeit mit den Ungarn, auch des Veziers zu Ofen gegen denenselben undt Christen.

Exp. Prot. 1671. f. 192, n° 31.

44. 1671. ápr. 2. Gr. Esterházy János alezredes, győri alkapitány értesíti a haditanácsot, hogy Pápán a kálvinista prédikátor háza a német katonák által

⁶² L. 38, 40. sz. a.

⁶³ L. 39, 52. sz. a.

⁶⁴ L. 46. sz. a. Adataink a pátensekről közelebbi tájékoztatást nem nyújtanak.

⁶⁵ L. 48. sz. a. A sárospataki főiskolát a földesúrnő, II. Rákóczi György özvegyének kezdeményezésére elvették a kálvinistáktól. *Szinnyei Gerzson*: A sárospataki ev. ref. egyház templomairól. Sp. 1896. 12. s. köv. 11. l. azt írja, hogy 1671. ápr. 12-én német katonák járták be a diákok szobáit s elszedték fegyvereiket. Majd a diákok védelemre rendezkedtek be, azért 1671. okt. 20-án agyúkat szegeztek az iskolának s a diákokat annak elhagyására kényszerítették. Az iskola nagyobb diákjai előbb Debrecenben, majd Erdélyben találtak menedéket. Vö. Sz. Kiss. *Kálmán* i. m. 528. l.; *Pauler Gyula* i. m. II. 420. l.

⁶⁶ Széchenyi György kalocsai érsek és győri püspök.

⁶⁷ L. 84. sz. a. A templomot 1671. aug. 4-én elfoglalták s a prédikátorokat elűzték. Vö. *Szabó István* i. m. 461. l.; *Liszky József*: A nagy-győri ev. ref. egyház múltja és jelene. Győr 1868. 8. l.; Sárosp. Füzetek 1863. 253. l.

elfoglaltatott, ezután két rebellist letartóztattak. Utasítást kér, hogy mit tegyen velük. Végül jelentést tesz a pápai „tumultus“ ügyében.

Obrister Leüitenandt Joannes Esterhasj Raab 2. Aprilis 1671. berichtet, das das Calvinischen Praedicanten Hauss zu Papa von denen Teütschen occupirt worde,⁶⁸ auch das hernach 2 alls Rebellen in arrest genohmen worden, erholet sich bescheidts, was mit denenselben zu thuen. Wegen des Tumults zu Papa...

Exp. Prot. 1671. f. 192, n° 30.

45. 1671. márc. A korponai plébános kéri a haditanácsot, hogy a véghelyek hivatalai katolikusokkal töltsenek be.

Pfarrer von Karpfen wegen Versehung der Granitz Ambter mit catholischen...

Exp. Prot. 1671. f. 143, n° 196.

46. 1671. ápr. 4. Cucolsqui és Ottendorf a haditanácsnak a latin pátensek közzétételéről, a templomok „reformatio“-járól és Keglevich Torna megye-i kálvinista „reformatio“-járól.

Cucolsqui et Ottendorff⁶⁹ vom 4. Aprill Anno 1671. 1° wegen der Hungarn über die publication des lathenischen Patents...⁷⁰ 3° der reformation der Kirchen... 8 wegen der Calvinischen reformation vom Keglevitsch in der Tornaischen Gespansschafft...⁷¹

Exp. Prot. 1671. f. 210, n° 157.

47. 1671. ápr. 11. A haditanács Holst ezredesnek a sárospataki templom átadásáról.

Wird beantwortet auf seine Puncten uber seine Verrichtung in Ober Hungarn und mehrere erleütterung geben... 2° Transferirung der Kirchen zu Patak...⁷²

Reg. Prot. 1671. f. 148, n° 36.

48. 1671. ápr. 11, 15, 18. Spankau tábornok a haditanácsnak a lednicei eretnek prédikátorról, a kálvinistáknak a „reformáció“-tól való félelméről, a sárospataki tanulók lefegyverzéséről, az eperjesi templomról.

V. Spankaw Caschau den 11, 15. undt 18. Aprill... wegen des Ketzers undt eines Praedicanten zu Ledthitz...⁷³ die Calvinisten fürchteten sich vor der re-

⁶⁸ L. 86. sz. a. Vö. *Liszkay József*: A pápai evang. reform. egyház levéltára 1510—1811. Pápa, 1875. 33. I.; *Tóth Ferenc*: A pápai református szent ekkleziájának rövid története. Komárom, 1808. 24. l. (az események tévesen korábbra vannak téve). Utóbb — mint látni fogjuk — a prédikátor elűzését és a templom elvételét is többször is megkísérelték, de eredménytelenül, mert a pápai vár őrsege ellenszegült. *Szabó István* i. m. 462. l.

⁶⁹ Counwald Cucolsqui Gáspár főhadsegéde volt Sporck tábornoknak. Ottendorf is császári tisz. *Pauler Gyula* i. m. II. 125, 127. l.

⁷⁰ L. 41. sz. a.

⁷¹ Keglevich Miklós tornamegyei főispán részt vett I. Rákóczi Ferenc felkelésében, majd — mintegy feledtetni akarva ezt — igyekezett a kormány protestánsellenes akciójának eljéjemeni: 1671. febr. 15-én felhívta Szelepchényi prímást, hogy a katolikus vallás előmozdítására a jó alkalmat ne mulassza el, 1671. márciusában pedig erővel elfoglalta a tornai templomot. Szelepchényi előtt ezután arra hivatkozott, hogy ő volt az első, aki a protestánsoktól templomot vett el. *Pauler Gyula* i. m. II. 44, 238, 264. l.; *Payr Sándor*: A magyar protestáns gályarabok. Bp. 1927. 7. l.

⁷² L. 48, 59. sz. a.

⁷³ Drabik (Drabicius) Miklós lednicei (Trencsén m.) lut. pap., akit 1671. júl. 16-án mint a király ellen lázítót, hűtlent és istenkáromlót lefejeztek. L. 51. sz. a. Vö. *Ribini János*: Memorabilia eccl. aug. conf. II. Pozsony 1789. 9—14. I.; *Zoványi*

formation...⁷⁴ die Studenten zu Patak wären disarmirt...⁷⁵ wegen einer zu Eperies erfolgten Kirchen.⁷⁶

Exp. Prot. 1671. f. 249—250, n° 16.

49. 1671. ápr. 16. A haditanács utasítja Spankau tábornokot, hogy a sáros-pataki tanulók lefegyverzése tekintetében maradjon a korábbi rendelkezésnél, a vallásügyekbe ne avatkozzék.

Wegen disarmirung der Studenten zu Patak bleibe es bey voriger resolution, solle sich in Religions Sachen nit einmischen.

Reg. Prot. 1671. f. 158, n° 69.

50. 1671. ápr. 20. Széchenyi György győri püspök közbenjár a haditanácsnál a községi katolikusokért és parancsot kér kiadni a sárvári (?) német kaptánynak, hogy a katolikusoktól a luteránusok által elvett községi templom adás-sék vissza.

Bischoff zu Raab Güntz 20. Aprilis intercedirt für die Catholische dasselbst undt bittet umb beuelch an den Teütschen Hauptman zu Saravar, umb das denen Catholischen die Kirchen, so ihnen die Lutherischen abgenohmen, wider restituirt werden möge, die Statt Güntz beziehet sich auf einen Kriegs Secretern.⁷⁸

Exp. Prot. 1671. f. 214, n° 182.

51. 1671. ápr. 20. A haditanács utasítja gr. Suys-t,⁷⁹ hogy a lednicei prédikátort, Drabik Miklóst tartóztassa le, minden iratát pecsételje le és tartsa őrizetben.

Solle den Praedicanten zu Ledniz Nicolaum Drabicium in arrest nehmen, alle seine schriften versiglen und er sambt denselben in Verwahrung gehalten werden.⁸⁰

Reg. Prot. 1671. f. 169, n° 121.

52. 1671. ápr. 25, 29. Spankau tábornok a haditanácstól utasítást kér, hogy segítkezzen-e a biztosoknak a lőcsei templom elfoglalásában s hogy honnan vegye a segítséget.

V. Spankhau Caschau 25. undt 29. Aprilis 1671. . . erholet sich bescheidts, ob er denen Commissarien so zu Leütsch die Kirchen occupirn soll assistirn undt woher er die assistenz nehmen solle . . .⁸¹

Exp. Prot. 1671. f. 254, n° 38.

53. 1671. ápr. 26. Gr. Suys, a trencsényi vár parancsnoka válaszol a haditanácsnak, hogy a letartóztatott Drabik lednicei prédikátornak felesége és három házas fia van; 80 éves, iszákos ember; két ládában régi könyvek voltak a kimutatás szerint; egy amsterdami polgártól évi 100 tallért kapott fenntartá-

Jenő cikkei a Theologiai Lexikon részére. Bp. 1940. 111. l.; *Pauler Gyula* i. m. II. 378—382. l. Idevonatkozólag még l. Becsben a Haus-, Hof- und Staatsarchivban Hung. Fasc. 294, Konv. B, f. 1—54, Fasc. 324, Konv. B, f. 53—62, 2. az Orsz. Ltárban Kam., Neoreg. Acta Fasc. 690, n° 21.

⁷⁴ Ti. újítás, változtatás.

⁷⁵ L. 42, 49. sz. a.

⁷⁶ L. 40. sz. a.

⁷⁷ L. 48. sz. a.

⁷⁸ A községi ev. nagy templomot 1671. május 14-én vették el. *Csányi János* krónikája. M. Tört. Tár V. 18. l.

⁷⁹ G. Suys, a trencsényi vár parancsnoka.

⁸⁰ L. 48, 53. sz. a.

⁸¹ L. 40, 53. sz. a.

sára. A haditanács 1671. ápr. 28-án megkeresi a magyar cancelláriát, hogy a prédikátor átszállíttassék-e s hogy egyáltalában mi legyen vele a teendő?

Herr Graf von Suys auss Trentschin vom 26. Aprilis Anno 1671. antwortet auf den durch eigenen Curier Ihme zugeschikhten bevelch unten 20. disses wegen des Praedicanten zu Lednitz, welchen er arrestirn lassen, bedeuiter Praedicant namens Nicolaus Drabicius hette dato noch ein weib undt 3 grosse verheürathe Söhn, seines alters 80 jehriger undt dem Trunkh ergebener Mann, Lauth Specification hetten sich in zwo Küsten alte bücher befunden, von einen gesewen burger von Ambsterthamb hette er jährlichen 100 Thaller zum Unterhalt. — Ad Inclutam Cancellariam Regiam Hungaricam Aulicam amice remittendum, an Suae Mt-i C. et R. cum opinione proponere insuperque ordinare velit, quorsum intus mentionatus praedicans sit transferendus, sive quid cum eo faciendum.⁸²

Exp. Prot. 1671. f. 134.

54. 1671. ápr. 28. A haditanács utasítja Spankau tábornokot, hogy ne engedje meg Eperjesen a luteránus akadémia építését.

Solle die erbauung der Lutherischen Academiae zu Eperies nicht zuelassen.⁸³
Reg. Prot. 1671. f. 178, n° 136.

55. 1671. ápr. 29. Cucolsqui értesíti a haditanácsot, hogy Lőcse város nem akarja a templomot átadni és hogy miként volna Nagybánya a németek (katonák) kezére hozandó.

Cucolsqui Caschau 29. Aprilis Anno 1671. berichtet, dass die Statt Leütsch die Kirchen nicht hergeben wölle⁸⁴ undt wie die Statt Nagybania in der Teütschen Handt zu bringen wahre.

Exp. Prot. 1671. f. 256—257, n° 83.

56. 1671. ápr. 29. Gr. Suys, a trencsényi vár parancsnoka a haditanácsnak megküldi a letartóztatott Drabik Miklós lednicei prédikátor könyveinek és iratainak leltárát és kérdezi, hogy miként bánjon vele.

Graff Suys auss Trentschin vom 29. April Anno 1671. schliest bey das inventarium des Dravitii gefangenen Praedicanten zu Lednitz über seine bücher undt Schriften undt wie Ihme gewartet werde.⁸⁵

Exp. Prot. 1671. f. 273, n° 211.

57. 1671. ápr. 29. Gr. Suys, a trencsényi vár parancsnoka értesíti a haditanácsot, hogy a magyar cancellária mit ír a letartóztatott lednicei prédikátor ügyében és hogy mit kell írni a pozsonyi commissionak.

V. Suys Graf berichtet auss Trentschin von 29. April wegen des zu Lednitz verarrestirten Praedicanten, was auch derentwegen die Hung. Hoff Canzley anbringt, auch was der Commission zu Presspurg geschriben werden solte.⁸⁶

Exp. Prot. 1671. f. 251, n° 24.

⁸² L. 51, 56. sz. a.

⁸³ L. 10, 58. sz. a. Az eperjesi ev. kollégium építését 1667-ben fejezték be. A kollégiumot Spankau tábornok 1671. máj. 23-án foglalta el. Előbb katonai magtár lett, 1672. júliusában pedig átadták a jezsuitáknak. Az épület átvételekor a kollégiumot korábbi régi épületébe költöztették. *Hörk József*: Az eperjesi ev. ker. collegium története. Kassa, 1896. II. rész 20, 34—35. l.; *Linberger, Stephan*: Geschichte des Evangeliums in Ungarn sammt Siebenbürgen. Bp., 1880. 70. l.

⁸⁴ L. 52, 60. sz. a.

⁸⁵ L. 53, 57. sz. a.

⁸⁶ L. 56, 67. sz. a.

58. 1671. ápr. A magyar kancellária közli a haditanáccsal a császári rezolúciót az Eperjesen megkezdett (?) luteránus épület ügyében.

Hung. Hoff Canzley intimirt die Kays. resolution wegen des angefangenen Lutherischen gebeü zu Eperies.⁸⁷

Exp. Prot. 1671. f. 212, n° 169.

59. 1671. ápr. Holst ezredes további tájékoztatást kér a haditanácstól a felső-magyarországi erődítések és a sárospataki templom átadása ügyében rábízott feladatról.

Holst Obrister verlangt ferere (!) erklärung über die Ihme nacher Ober Hungarn aufgetragene Commission der dortigen Fortification halber, dass ist 1° wegen Verfertigung der Abriss 2° transferirung der Kirchen zu Patak.⁸⁸

Exp. Prot. 1671. f. 193. n° 38.

60. 1671. máj. 2. Spankau tábornok és Cucolsqui jelentést tesznek a haditanácsnak a löcsei templom visszaadása ügyében.

Spankau und Cucolsqui auss Caschau von 2. May 1671. berichten wegen restitution der Kirchen zu Leütsch, befürchten sich die P. P. Jesuiten dörfftens praetendiren.⁸⁹

Exp. Prot. 1671. f. 264, n° 147.

61. 1671. máj. 2. A haditanács a magyar kancelláriához az elfogott árvai eretnek-prédikátor elszállításáról.

Pro Abführung des gefangenen Kezers und Praedicanten zu Arva.⁹⁰

Reg. Prot. 1671. f. 189, n° 3.

62. 1671. máj. 2. A haditanács Spankau tábornoknak az árvai eretnek-prédikátor ügyében nyújtandó orvoslásról.

Andwortt auf den 11, 15. und 18. April. ... Ingleichen werde des Kezers und Praedicanten halber aldorten zu Arva remedierung geschehen.⁹¹

Reg. Prot. 1671. f. 189, n° 4.

63. 1671. máj. 5. Gr. Mansfeld ezredes értesíti a haditanácsot, hogy Eperjesen, Bártfán és Lőcsén a templomok visszaadattak. Csatolja a biztosok jelentését.

V. Mannfeldt Graf Leütsch von 5. May 1671. erinnert, dass zu Eperies

⁸⁷ L. 54, 73. sz. a.

⁸⁸ L. 47, 82. sz. a. *Szinnyi Gerzson* i. m. 12. J. szerint 1671. ápr. 2-án a Fazekas-sorra járó utcán levő ispotályt, aug. 6-án pedig a Perényiek által épített és I. Rákóczi György által bővített templomot vették el. Előző napon gr. Stahremberg ezredes magához hívatta Szepesi W. András és Szántai Mátyás sárospataki református lelkészeket s közölte velük, hogy ha önként átadják a templomot, más templomhoz való helyet kapnak s az egyház és az iskola megmaradnak régi jogaikban, de ha nem adják át, nem kapnak templomhelyet s elvesztik régi jogaikat. A papok azt felelték, hogy a templom nem az övék, nem adhatják át. Stahremberg aug. 6-án a városi tanácsot hívatta magához s kijelentette, hogy nem azért veszi el a templomot, hogy a katolikusoknak adja át s adni fog templomhelyet, amelyre fatemplomot építhetnek. Az ígéretből nem lett semmi. Látni fogjuk, hogy amikor Stahremberg templomhelyet jelölt ki a reformátusoknak, II. Rákóczi özvegye, aki Sárospatakra már 1622-ben bevitte a jezsuitákat, tiltakozott ez ellen. L. 103. sz. a. Az erődítésekre vonatkozólag l. 81. sz. a.

⁸⁹ L. 55, 63. sz. a.

⁹⁰ L. 62. sz. a. Mint a továbbiakból kiderül, (142. sz. a.) az árvamegyei Tresztana Andreas János evangélikus prédikátoráról van szó. Udvari papja volt Thököly Istvánnak Arva várában. *Zoványi Jenő* i. m. 13. l. L. még Orsz. Ltár., Kam., Ben. Res. 1671. jún. 27, Neoreg. Acta Fasc. 690. n° 32.

⁹¹ L. 61, 65. sz. a.

Bartfeldt undt Leütsch die Kirchen restituirt worden, hierbey ist auch, was die hier zu deputirte Commissarien berichteten.⁹²

Exp. Prot. 1671. f. 255, n° 67.

64. 1671. máj. 10. A haditanács utasítja Spankau tábornokot, hogy Bársony Görgy váradi püspöknek és Holló Zsigmond kamarai tanácsosnak lőcsei commissiójukban nyújtsen segítséget.

Solle den Bischoffen zu Wardein und Hungarischen Cammer Rath Hollo zu effectuierung Ihrer Commission zu Leütsch assistiern.⁹³

Reg. Prot. 1671. f. 194, n° 23.

65. 1671. máj. 10. A magyar kancellária a haditanácsshoz az árvai eretnek-prédikátornak a pozsonyi commissio döntése alá bocsátásáról.

Hung. Hoff Canzley von 10. May pro das zu Arva arrestirten Ketzers undt Praedicanten dasselbst process durch die Presburger Commission entscheiden zu lassen.⁹⁴

Exp. Prot. 1671. f. 263, n° 134.

66. 1671. máj. 15. A haditanács válaszolja Spankau tábornoknak, hogy parancs nélkül ne adjon katonai executiót magánnógatásra, de ami Eperjesen, Lőcsén és Bártfán történt, jól történt.

Andwortt auf seine schreiben von 5-ten und 29. Aprilis... Solle kein execution wider die uncatholische ausser befelch auf eines privat anhalten erthailen, wegen Eperies, Leütsch und Bartfa aber seie wohl geschehen...⁹⁵

Reg. Prot. 1671. f. 201—202, n° 44.

67. 1671. máj. 15. A haditanács a magyar kancellária rendelkezését kéri, hogy Drabik Miklós lednicei prédikátor Trencsénben maradjon, mivel gyengesége miatt nem lehet Pozsonyba szállítani.

Dass der Praedicant Lednitz schwachheit halber nicht wohl nacher Pressburg könne gebracht werden, umb zuverordnen. dass er zu Trinchia verbleibe.⁹⁶

Reg. Prot. 1671. f. 202, n° 47.

68. 1671. máj. 18. Spankau tábornok értesíti a haditanácsot a Schlakken-dorf-i kálvinista templomnak egy szerzetes által történt elvételéről.

Spankau auss Caschau vom 18. May 1671. ... Ingleichen wegen der zu Schlakken-dorf⁹⁷ von einem Münch weggenommenen Calvinischen Kirchen berichten.

Exp. Prot. 1671. f. 320—321, n° 9.

69. 1671. máj. 18, 21. Spankau tábornok jelentése a haditanácsnak az eperjesi templom és kolostor elvételére kiküldött bizottságba Holló kinevezéséről.

V. Spankaw General Wachtmeister Caschau von 18. undt 21. May 1671. ... wegen der Commission der restituierung halber der Kirchen undt Clöster zu Eperies wor zu der Hollo benent.⁹⁸

Exp. Prot. 1671. f. 189, n° 20.

⁹² L. 60, 64. sz. a.

⁹³ L. 63, 66. sz. a.

⁹⁴ L. 62, 70. sz. a.

⁹⁵ L. 64, 69. sz. a.

⁹⁶ L. 57. sz. a.

⁹⁷ Vlg. a szepesmegyei Schlagendorf (Klein-, Gross-), magyar nevén Szalók. A templomot *Fabó András* i. m. IV. 218. l. szerint 1672. január 12-én vették el.

⁹⁸ Spankau jelentéseinek a jegyzőkönyvben feljegyzett dátumában tévedésről lehet szó, mivel Holló kiküldetése márciusban, az eperjesi templom elvétele április 15-én történt. A bejegyzés valóban az áprilisban történt lajstromozások között foglal helyet.

⁹⁹ Ti. Holló Zsigmond kamarai tanácsos.

70. 1671. máj. 19. A haditanács közli a magyar kancelláriával, hogy gr. Gall árvai parancsnoknak meghagyta a letartóztatott árvai eretnek-prédikátornak Pozsonyba való szállítását.

Intimatur, dass dem Commandanten zu Arva grafen Gall befohlen worden den arrestierten Kezer und praedicanten alda zu Arva nach Pressburg zu liefern...¹⁰⁰

Reg. Prot. 1671. f. 210, n° 76.

71. 1671. máj. 19. A haditanács utasítja gr. Gall árvai parancsnokot, hogy az árvai eretnek-prédikátort szállíttassa Pozsonyba a commissio elé.

Solle den zu Arva arrestirten Kezer und Praedicanten zur Commission nach Pressburg liefern.¹⁰¹

Reg. Prot. 1671. f. 210, n° 77.

72. 1671. máj. 20. A haditanács Spankau tábornoknak az eperjesi, bártfai és lőcsei templomoknak elvételéről, a repartitóról és a rebellesek kiadásának a törökök által megtagadásáról.

Andwort auf den 2. und 6. disses wegen beschehener restitution der Kirchen zu Eperies, Bartfa und Leütsch,¹⁰² der repartition¹⁰³ und der Türckhen verwaigerten extradierung der Rebellen.¹⁰⁴ Im ersten habe es sein bewenden...

Reg. Prot. 1671. f. 212, n° 82.

73. 1671. máj. 23. Spankau tábornok jelenti a haditanácsnak Eperjesről az ottani iskola elfoglalását.

V. Spankaw auss Eperies vom 23. May 1671. berichtet die occupirung selbiger Schuel undt des Obristen Holst ankhunfft aldar.¹⁰⁵

Exp. Prot. 1671. f. 327, n° 48.

74. 1671. jún. 3. Spankau tábornok jelenti a haditanácsnak, hogy Rottal egy kálvinista prédikátor letartóztatására adott parancsot.

V. Spankhaw auss Caschau vom 3. Junii 1671. berichtet ... legt auch bey sonderlich was der Graf von Rothall wegen arrestirung eines Calvinischen Praedicanten befiehlt...¹⁰⁶

Exp. Prot. 1671. f. 335—336, n° 126.

75. 1671. jún. 4. A haditanács utasítja Spankau tábornokot, hogy a késmárki luteránus prédikátor a templomkulcs elvétele miatt emelt panaszával illetékes helyre forduljon.

Andwortt auf den 18., 23. und 27. May... Den Lutherischen Praedicanten zu Kässmarckh solle er auf sein Klag wegen abgenommener Kirchenschlüssel verbschaiden sein Sach gehörigen orths anzubringen.¹⁰⁷

Reg. Prot. 1671. f. 236, n° 2.

76. 1671. jún. 15. Gr. Walther Leslie-ezredbeli kapitány jelentést tesz a

¹⁰⁰ L. 65, 71. sz. a.

¹⁰¹ L. 70, 83. sz. a.

¹⁰² L. 69, 73. sz. a. (Ti.: beschiener)

¹⁰³ A császári csapatok eltartására kivetett adó. Vö. *Angyal Dávid*: Késmárki Thököly Imre. Bp. 1888. 41. s. köv. 11.

¹⁰⁴ Vö. *Pauler Gyula* i. m. II. 425—426. l.

¹⁰⁵ L. 58. sz. a.

¹⁰⁶ Valószínűleg a 77. sz. a.-i ügygel függ össze.

¹⁰⁷ *Bruckner Győző* i. m. A késmárki ev. fatemplom. Prot. Szemle 1908. 104. l. szerint az evangélikusok késmárki nagy templomát 1672. szept. 10-én vették el.

haditanácsnak egy Thököly-féle prédikátor elfogásáról. Július 4-én rendelkezés végett átküldetett a magyar kancelláriának.

Walther Graf des Leslichen Regiments Hauptman berichtet von dem 15. Junii 1671. auss Arva 1° was es nüt einziehung des Tökölischen Praedicantens vor rumor abgegeben (?) 2° schliesset er bey des Giliani aussagen in causa des Anschlags auf Arva. — B. Ad Inclytam Canc. Regiam Hung. Aulicam pro ulteriore dispositione circa Giuliani et Praedicantis personas remittendum.¹⁰⁸

Exp. Prot. 1671. f. 351.

77. 1671. jún. 16. A haditanács utasítja Spankau tábornokot, hogy hajtsa végre, amit Rottal néhány prédikátor letartóztatása végett írt és amit még tudtára ad.

Andwortt auf den 3. diss... Wass Ihme der Graf von Rothall wegen arrestierung einiger praedicanten geschriben und noch ferners andeüten möchte, solle er exequiren.¹⁰⁹

Reg. Prot. 1671. f. 250, n° 48.

78. 1671. jún. 17, 18, 19. Heister Gottfried tábornok jelenti a haditanácsnak a kálvinisták tettét a katolikusok hatvani processiójában.

Heister Presburg von 17, 18. und 19 Junii 1671... was die Calvinisten den Catholischen bey Hatvan in der procession angethan.¹¹⁰

Exp. Prot. 1671. f. 394, n° 183.

79. 1671. jún. 18. Sáros megye jelentése a haditanácsnak Privigieus (?) prédikátor, mint rebellis letartóztatásáról.

Der Gespannschafft Saros schreiben von 18. Junii haltet in sich, dass der Praedicant Privigieus alss ein Rebell in arrest genohmen worden.¹¹¹

Exp. Prot. 1671. f. 376, n° 47.

80. 1671. jún. 20. A haditanács meghagyja Esterházy János győri alezredesnek, hogy a győri püspöknek a két prédikátor tekintetében szándékolt változtatásába ne avatkozzék be, ne is akadályozza.

Wird befohlen sich in dess Bischoffs zu Raab vorhabende Veränderung mit beeden praedicanten nit einzumischen, noch zu verhindern.¹¹²

Reg. Prot. 1671. f. 262, n° 99.

81. 1671. jún. 27. Spankau tábornok jelentése a haditanácsnak Kassa és Sárospatak erősítése és a sárospataki (?) templomnak a jezsuiták kezére való adása ügyében.

V. Spankhaw auss Kallo vom 27. Junii 1671... Wegen der Fortification Caschau undt Patak undt setzung des Thors durch der Calvinisten Kirchen, dise bitten nur mit den Jesuitem einzuraumen...¹¹³

Exp. Prot. 1671. F. 390, n° 179.

¹⁰⁸ Vlg. Thököly István udvari papjáról, Andreas János tresztenai prédikátorról van szó. 71, 83. sz. a. Bizonyos Ghyllányi Jónás letartóztatásáról *Takáts Sándor*: Régi idők, régi emberek. Bp. é. n. 384. l.

¹⁰⁹ Vö. 74. sz. a. A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban Hung. Fasc. 324. Konv. A. f. 24—25 (1671. máj. 16. Spankhaw an Rottal wegen in Verhaftnembung beeder Praedicantens).

¹¹⁰ Az eseményről további adataink nem szólnak. Talán összevethető *Franz, Kronos* i. m. 71—72. l.

¹¹¹ Privigieus = Privigyei?

¹¹² L. 43, 84. sz. a.

¹¹³ L. 59. sz. a. Vö. *Pauler Gyula* i. m. II. 171. l. — Majd vlg. a sárospataki templomról van szó. L. 59, 88. sz. a.

82. 1671. júl. 10. Stahremberg ezredes jelentése a haditanácsnak a sáros-pataki kálvinista templom ügyében. Megküldi a kálvinisták által a templom ügyében beadott pontokat.

V. Stahrnberg vom 10. Julii 1671. Wegen der Calvinischen Kirchen zu Patak. Hierbey seindt auch die Punkte, was die Calvinisten alda wegen der Kirchen eingegeben.¹¹⁴

Exp. Prot. 1671. f. 391.

83. 1671. jún. 30. Heister Gottfrid tábornok megküldi a haditanácsnak a gr. Gall által Gilani kapitányról és a tresztenai prédikátorról küldött jelentését s véleményét mond.

Heister Presburg 30. Junii 1671... Schliesst bey, was Ihme der Graff Gall auss Arva wegen des Capitan Gilani undt des Praedicanten zu Terchiena¹¹⁵ geschrieben, gibt auch darüber sein parere...¹¹⁶

Exp. Prot. 1671. f. 372, n° 7.

84. 1671. jún. A győri püspök a haditanácsnak az ottani két prédikátor és összejöveleik felől. Egyben közli, hogy Esterházy és Müller alezredesnek mit irt az eretnokség kiirtásáról és egy parancsról.

Raab Bischoff in causa der 2 Praedicanten dasselbsten undt Ihren Conventiculen, auch was er sonsten wegen Aussrettung der Ketzereyen undt eines befelch an die 2 Obristeleütmandt Müller undt Esterhasy schreiben thuet.¹¹⁷

Exp. Prot. 1671. f. 341. n° 194.

85. 1671. jún. Strassoldo jelentése a haditanácshoz az erdélyi katolikusoknak a brassói és nagyszebeni templomaik elvétele által való fenyegetéséről. Megküldi az erdélyi katolikusok által a megmaradásuk felől Müller páternek irtakat.

Graff Strasoldo... 3° wie den Catholischen wegen abnehmung Ihrer Kirchen zu Kron- undt Hermanstatt getrohet werden...¹¹⁸ 5° ligt bey, wass die Catholischen in Sibenbürgen wegen Ihrer Conservation darinen an den P. Müller beygeschloss.¹¹⁹

Exp. Prot. 1671. f. 324, n° 31.

86. 1671. júl. 15. A pápai evangélikus nemesség és katonaság kéri a haditanácstól a plébániájukhoz tartozó ház visszaadását és a vallásukban való meghagyásukat. A haditanács a kérelmet júl. 15-én megküldi a magyar kancelláriának, a király rezolúciója értelmében való válasz megadása végett.

Evangelische Adelschafft und Soldatesca zu Pappa bitten umb restituierung des zu Ihrer Pfarr gehörigen Hausses und Sie bey ihrer religion verbleiben zu lassen. — B. Ad Inclutam Canc. Hung. Reg. Aul. amice remittendum, quae iuxta benignam Suae Mt-is resolutionem insertam supplicantibus haud gravatim respondere noverit.¹²⁰

Exp. Prot. 1671. f. 358, n° 184.

¹¹⁴ L. 59, 88. sz. a.

¹¹⁵ Tresztena.

¹¹⁶ L. 71, 90. sz. a.

¹¹⁷ L. 80, 96. sz. a.

¹¹⁸ Az erdélyiek a császári parancsnokok közül Strassoldo generálissal, szatmári várkapitánnyal tudtak legközelebbi kapcsolatot tartani.

¹¹⁹ Vlg. Müller jezsuita páterről, Lipót király nagybefolyású gyónató papjáról van szó.

¹²⁰ L. 44, 139. sz. a.

87. 1671. júl. 15. A komáromi nemesség és katonaság kéri a haditanácsot prédikátoruknak az áristumból való elbocsátására két személy összeesketésére. A haditanács a kérelmet július 15-én megküldi a magyar cancelláriának rendelkezés végett.

Calvinische Adelschafft und Soldatesca zu Commorn pro loslassung Ihres Praedicanten auss dem Arrest anlangent die copulierung zweyer Persohnen. — B. Ad Inclutam Canc. Reg. Hung. Aul. amice remittendum, utpote quae pro administranda supplicantibus justitia coram foro competenti haud gravatim debita mandata dare noverit.¹²¹

Exp. Prot. 1671. f. 358.

88. 1671. júl. 20. A haditanács közli Stahremberg ezredessel, hogy a kálvinistáknak a sárospataki templom ügyében beadott pontjait megküldte a magyar cancelláriának.

Andwortt auf den 10-ten diss, dass die von denen Calvinisten wegen Ihrer Kirchen zu Patak eingeraichte Punkten auf die Hungarische Hof Canzley remittiert worden.¹²²

Reg. Prot. 1671. f. 307, n° 98.

89. 1671. júl. 20. A sárospataki kálvinisták a haditanácsnak megküldik pontjaikat templomuk építése ügyében. A haditanács azokat júl. 20-án további rendelkezés végett megküldi a magyar cancelláriának.

Calvinisten zu Patack schliessen bey Puncta wegen erbauung Ihrer Kirchen alda. — B. Inc. Canc. Reg. Hung. Aul. amice communicatur pro ulteriore dispositione, qualia puncta Calvinistae Patackinses d^o colonello Comiti a Stahremberg exhibuerunt.¹²³

Exp. Prot. 1671. f. 366—367.

90. 1671. júl. 21. A haditanács utasítja Gall parancsnokot, hogy a tresztenai prédikátort tartsa fogságban s Gillani Jánost tartóztassa le.

Solle den Praedicanten von Trsztena ferner in Verhaft halten und den Johann Gillani auch in arrest nehmen.¹²⁴

Reg. Prot. 1671. f. 310, n° 114.

91. 1671. júl. 21. A haditanács a fenti rendelkezésről a magyar cancelláriát értesíti.

Dass der Praedicant von Trsztena in arrest verbleiben und der Johann Gillani gleichfalls in arrest genommen werden solle.¹²⁵

Reg. Prot. 1671. f. 310, n° 115.

92. 1671. júl. A komáromi kálvinista nemesség, polgárság és katonaság kéri prédikátoruknak az áristumból való elergedését két személy összeesketésére.

¹²¹ L. 92. sz. a. Széchenyi György győri püspök kalocsai érsek Hoffkirchen várparancsnok segítségével már 1672-ben elfoglalta a komáromi református és evangélikus templomokat s a papokat, a tanítót és a tanítványokat elűzte. A kálvinista pap Csuzi Cseh Jakab volt. Úgy látszik, hogy mielőtt paptársával együtt kiűzték Komáromból (1672. jan. 27. *Zoványi Jenő* i. m. 91. l.) már letartóztatásban voltak. Vö. *Szabó István* i. m. 461. l.; *Thury Etele*: A révkomáromi ref. egyház története a XVI—XVII. században. Bp. 1889. 29—32. l.; *Franz, Kroner* i. m. 59. l.; *Szekeres Mihály*: A révkomáromi ref. iskola múltja. Sárospataki Füzetek 1864. 567—582. l.

¹²² L. 82, 89. sz. a.

¹²³ L. 88, 97. sz. a.

¹²⁴ L. 83, 91. sz. a.

¹²⁵ L. 90, 100. sz. a.

Commorn Calvinischer Adel, burgerschafft undt Soldatesca pro Loslassung ihres Praedicanten auss den arrest anlangent die Copulirung zweyer Persohnen.¹²⁶

Exp. Prot. 1671. f. 379, n° 72.

93. 1671. júl. Komárom város a haditanácshoz segítségnyújtás végett az előadott sérelmekkel szemben.

Commorn Statt pro Hilfleistung wider alle angebrachte beschwärdten.¹²⁷

Exp. Prot. 1671. f. 389, n° 175.

94. 1671. júl. A magyar kancellária a haditanácshoz Gillani százados és a tresztenai prédikátor letartóztatása ügyében.

Hung. Hoff. Canzley wegen des Capitan Gillani undt Praedicantens zu Terzcena auch des Ketzers arrestierung.¹²⁸

Exp. Prot. 1671. f. 389, n° 170.

95. 1671. aug. 2. A haditanács értesíti Spankau tábornokot, szívesen vette tudomásul, hogy Szatmár városban Joannelli által alkalom adatott a jezsuitáknak az alkaptányt és a prédikátort a várból kivinni.

Andwortt auf den 15. und 18. Julii ... Mann habe gern vernohmen, dass durch den Joannelli¹²⁹ den Jesuitem in der Statt Zathmar gelengenheit gemacht worden, umb auch zusehen den vicekapitan und Praedicanten auss dem Schloss zubringen.

Reg. Prot. 1671. f. 331, n° 1.

96. 1671. aug. 4. Müller alezredes jelentése Győrből a haditanácshoz a lutheránus és kálvinista prédikátorok a várból való kivezetése és egy kálvinista prédikátor elűzése tárgyában.

Müller Obrister Leütt. zu Raab schicket ein einige schreiben vom 4. huius mensis Augusti ... 2° Wegen Hinausführung des Lutherischen undt Calvinischen Praedicanten auss der Vestung undt aussstreichung eines Calvinischen Praedicanten.¹³⁰

Exp. Prot. 1671. f. 452, n° 103.

97. 1671. aug. 17. A magyar kancellária a haditanácsot megkeresi, hogy a sárospataki kálvinistákat II. Rákóczi György özvegyéhez utasítsa.

Hung. Hoff. Canzley erinnert unterm 17. Aug. ... Die Calvinisten zu Patlak an den Fürst Ragozi zu weisen.¹³¹

Exp. Prot. 1671. f. 468, n° 484.

98. 1671. aug. 27. A haditanács felterjesztése a császárnak arról, hogy Baloghi Miklós lelkész Bozókban sok írást talált, de a legfontosabbak eltitkoltattak, s hogy Bársony György váradi püspök sem a legjobb (?).

Dass Nachricht auss Hungarn eingelangt ... 4° Der Geistliche Baloghi Miklosch habe zu Bozok vill schriften gefunden, wehren die vornembsten ver-

¹²⁶ L. 87, 93. sz. a.

¹²⁷ L. 92, 139. sz. a.

¹²⁸ L. 91, 136. sz. a.

¹²⁹ Joannelli András bányakamaragróf.

¹³⁰ L. 84, 149. sz. a.

¹³¹ L. 89, 103. sz. a.

tuscht worden.¹³² 5° Der Barsoni Bischoff zu Wardein seie auch nit der beste...¹³³

Reg. Prot. 1671. f. 372, n° 134.

99. 1671. szept. 1. A haditanács Lavalle sárvári (?) parancsnoknak megküldi Kismarton (?) és Sopron megyéknek ellene és katonái ellen kihágások miatt emelt panaszát s utasítja, hogy az ilyeneket szüntesse meg és vallásügyekbe ne avatkozzék.

Includitur der evangelischen Adelschafft der Gespanschafftten Eysenstatt und Oedenburg Clagen wider Sie und Ihrer Soldaten auf dem Land verübten excess, umb solche einzustellen und in Religions Sachen sich nit einzumischen.

Reg. Prot. 1671. f. 391., n° 21.

100. 1671. szept. 3. Heister tábornok jelentése Trencsénből a még nála levő prédikátor ügyében.

Heister auss Trentsohin 3. Septembris... wegen... des sich noch bey Ihme aufhaltenden Praedicanten.

Exp. Prot. 1671. f. 516, n° 120.

101. 1671. szept. 8, 12, 14. Heister tábornok jelentése Besztercebányáról a Balassa Zsigmond által letartóztatott prédikátorról, az elvett tárgyak és pénz visszaadásáról, az elvételnek Kvassay György által történt megengedéséről. Mellékelve Bársony György váradi püspök írása az árvai prédikátor letartóztatása végett.

Heister auss Bistritz von 3. 12. undt 14. Szept.... Wegen des Praedicanten. so der Sigmund Balassa aufhaltet undt wegen restituierung der abgenommenen sachen undt geldt, auch das selbigen der Georgius Quassay diese wegnehmung zugegeben... Legt bey schreiben von Bischoffen Barsonj wegen arrestirung des Praedicanten zu Arva.¹³⁴

Exp. Prot. 1671. f. 518, n° 131.

102. 1671: szept. 16. Spankau tábornok a haditanácsnak, Messing kapitány és a kassai prédikátor „scatirung“-ja ügyében.

V. Spankhaw Caschau den 16. Sept. Anno 1671... wegen des Hauptman Messing undt dess Praedicanten zu Caschau scatirung...¹³⁵

Exp. Prot. f. 528—29, n° 252.

103. 1671. szept. Rákóczi Ferenc (?) kéri a haditanácsot, hogy a váraiban levő parancsnokokat tiltsa el a kihágásoktól, parancsolja meg nekik az elvett dolgok visszaadását, hagyják az ő birtokában a sárospataki templomot.

Fürst Ragozin umb denen Commendanten auf Ihren Schlössern die Excessen zu inhibirn undt dass abgenommene wider zu restituiren, auch di Kirchen zu Patak in sein esse verbleiben zu lassen, sonderlich wass Sie wegen abrechung der Kirchen zu Patak anbringt.¹³⁶

Exp. Prot. 1671. f. 517, n° 126.

¹³² A bozói templomot 1671 márciusában vették el a prédikátortól. *Pauler Gyula* i. m. II. 238. l.

¹³³ Nem világos. A haditanács, mely — mint láttuk — katonapolitikai szempontokból óvatosabban kívánta volna a katonai erőt a vallási ügyekben alkalmazni, talán azt óhajtotta a király előtt kifejezni, hogy nem tartja helyesnek Bársony György váradi püspök, szepesi prépost eljárását, aki a rekatolizációnak valóban egyik leg-erőszakosabb képviselője volt.

¹³⁴ L. 94. sz. a.

¹³⁵ Scatirung, talán az escare-ból (élelmezni)? Messing kapitány újból: 237. sz. a.

¹³⁶ L. 97, 105. sz. a. Az „Abrechnung der Kirchen“-hez l. 106. sz. a.: „an stath ihrer demolierten Kirchen“. *Szinnyei Gerzson* i. m. nem tud a rombolásról. A 106, 107. sz. a. mindenesetre a templom „megmaradt” részéről van szó.

104. 1671. okt. 3. A haditanács utasítja Spankau tábornokot, hogy Lőcse várost a conventiculumok megakadályozására német helyőrséggel szállja meg. Solle die Statt Leütsch zu Verhinderung der Conventicula¹³⁷ mit Teutscher Guarnison besezen.

Reg. Prot. 1671. 440, n° 12.

105. 1671. okt. 6. A magyar kancellária közli a haditanáccsal, hogy II. Rákóczi György özvegye Stahremberg sárospataki parancsnok ellen panaszkodik amiatt, hogy Stahremberg a kálvinistáknak Sárospatakon egy templom számára helyet ígért, kéri ennek megsemmisítését. Mellékeli a császári biztosok declarationiójának fordítását a sárospataki kálvinista templomról.

Hung. Hoff Canzley 6. Oct. intimirt, dass sich die Fürstin Ragozin wider den Graven von Stahrnberg beschwäret 1° dass derselbe zu Patak ein Orth den Calvinisten zu einer Kirchen versprochen, bittet umb Cassirung desselben... Derbey Translation der declaration über die Calvinische Kirchen zu Patak von den Kays. Commissarien.¹³⁸

Exp. Prot. 1671. f. 580—581, n° 65.

106. 1671. okt. 13. A haditanács Stahremberg sárospataki parancsnoknak a II. Rákóczi György özvegye által emelt panaszról, hogy Stahremberg Rákóczi fejedelem sérelmére Sárospatakon a lerombolt templom helyett egy másik templom építésére helyet jelölt ki s órát és harangot is ígért.

Wessen sich die Fürstl. Rakoczische Wittib beclagt, dass er in praeiudicium des Fürstens Rakoczy zu Patak denen Calvinisten an stath ihrer demolierten Kirchen ein andere zu bauen einen Platz assigniert, auch die Uhr und Glocken zuverstatten versprochen.¹³⁹

Reg. Prot. 1671. f. 450, n° 53.

107. 1671. okt. 18. Spankau tábornok válaszol a haditanácsnak II. Rákóczi György özvegye panaszaira. Ami a sárospataki iskola ügyében az özvegyet és Stahremberg ezredest illeti, ő Stahrembergnek már írt.

V. Spankaw vom 18. Oct. 1671. schliest bey unter lit. B. die Verantwortung auf der Ragozin Klag puncten... 15° Item was die Fürstin Ragozin und der Obriste Graf von Starnberg wegen der Schuel zu Patak gelangen, er Ihme Graven auch Ihme (?) zugeschriben.¹⁴⁰

Exp. Prot. 1671. f. 647—650, n° 60.

108. 1671. nov. 3. A haditanács Spankau tábornoknak megküldi II. Rákóczi György özvegyének kérelmét, a sárospataki templom megmaradt részének a katolikusok részére való átengedése tárgyában.

Includitur der Fürstin Rakoczin anbringen wegen Überlassung den überbleibenden thail an der Kirchen zu Patak für die Catholische.¹⁴¹

Reg. Prot. 1671. f. 483, n° 8.

109. 1671. nov. II. Rákóczi György özvegye kéri a sárospataki templom fennmaradt részének a katolikusok számára való átengedését a haditanácstól.

¹³⁷ Talán a Bársony György canonica visitatio-ját megakadályozó csődületekről van szó. Vö. *Bruckner Győző* i. m. (Szepesség) 282, 283. l.

¹³⁸ L. 103, 106. sz. a.

¹³⁹ L. 105, 107. sz. a.

¹⁴⁰ L. 106, 108. sz. a.

¹⁴¹ L. 107, 109. sz. a.

Verwitibte Fürst Ragozin pro Freylassung des übergebliebenen theils der Kirchen zu Patak denen Catholischen.¹⁴²

Exp. Prot. 1671. f. 652, n° 62.

110. 1671. nov. 3. Stahremberg ezredes a haditanács előtt mentegeti magát a II. Rákóczi György özvegye részéről méltatlan bánásmódért történt bevádolása miatt, a kálvinista templomot, a Rákóczi-istállót és Rákóczi-cimert illetőleg.

Obrister Graf von Starnberg Patak den 3. Novembris 1671. entschuldiget sich gegen den Hoffkriegsrat, der Ihme von der Fürstin Ragozin be-
zichtigten müsshandlungen halber wegen der Calvinischen Kirchen, die Ragozische Stallung undt das Ragozische Wappen betr.¹⁴³

Exp. Prot. 1671. f. 652, n° 63.

111. 1671. nov. 3. A magyar kancellária a haditanácsnak ajánlja II. Rákóczi György özvegyének a császárhoz benyújtott emlékiratát, melyben az özvegy kéri a sárospataki parancsnoknak meghagyni, hogy a kálvinista akadémiából, amelyet ő a jezsuita szerzeteseknek ki akar üríttetni, a német katonákat vigye ki.

Hung. Hoff Canzley vom 3. Nov. recommandirt der Fürstin Ragozin an Ihr. Kays. Mt. eingereichtes memoriál, in welchen Sie bittet dem Commandanten zu Patak zu befehlen, er solle die Calvinische Academia, so Sie den P. Soc. einraumben wolle, von den Teutschen Soldaten zu raumen.¹⁴⁴

Exp. Prot. 1671. f. 665, n° 179.

112. 1671. nov. 6. 10. Heister Gottfried tábornok jelentése a haditanácsnak arról, hogy a bányahelyek a törököknél meghódolást és segítséget sürgetnek azért, mert a besztercebányai templomot a jezsuitáknak akarják átadni.

Heister vom 6. undt 10. Novemberis... die Pergstetter thetten bey denen Türkhen wegen dass denen Jesuitern zu Neusoll die Pfarrkirchen¹⁴⁵ gegeben werden wolle, Huldigung undt assistenz sollicitirn.

Exp. Prot. 1671. f. 659, n° 132.

113. 1671. nov. 14. A haditanács válasza Spankau tábornoknak: a sárospataki iskola dolgában maradjon Stahrembergnek adott válasza mellett. Stahremberg felelősségét illetően II. Rákóczi György özvegyének panaszára vonatkozóan: a gazdasági dolgokba ne avatkozzék s az özvegyvel kíméletesen bánjon.

Andwortt auf den 28. und 31. Octobris... bey der dem Stahrenberg gegebenen Antwortt wegen der Schuel zu Patack habe es sein bewenden... Dess Stahrenbergs Verantwortung auf die Rakozische Clagen man solle in die oeconomica nit einmischen, auch die Fürstliche Wittib glimpflich tractiern.¹⁴⁶

Reg. Prot. 1671. f. 449—450, n° 67.

114. 1671. nov. 18. Spankau tábornok a haditanácsnak a szept. 28-i parancsra az abaújmegyei alispán ellen kálvinista volta miatt emelt panasza. Bocskay titkára és a porcsalmai prédikátor ügyében. Mellékeli a szepesi kamara és Bársony György váradi püspök leveleinek másolatát a kassai templom ügyében. Jelenti, hogy Bársony György váradi püspöknek és az egri püspöknek a kassai templom elfoglalásában karhatalommal segédkezett.

¹⁴² L. 108, 110. sz. a.

¹⁴³ L. 109, 111. sz. a.

¹⁴⁴ L. 110, 112. sz. a.

¹⁴⁵ A templom elvételére Orsz. Ltár., Kam., Ben. Res. 1671. okt. 15.

¹⁴⁶ L. 111, 116. sz. a.

V. Spankau auss Zattmar von 18. Nov. 1671. auf den Kays. Bevelch vom 28. Sept... 6° klagt wider den Vice Gespan der Gespanschaft Abauyvar, dass er Calvinisch und nie dahin khomme... 16° was mit des Botzkai¹⁴⁷ secretari anzufangen, ingleichen mit den Praedicanten Porczalma¹⁴⁸... 18° legt er bey copias von der Zipsser Cammer und den bischoffen zu Wordein wegen der Kirchen zu Caschau...¹⁴⁹ 20° Vom 25. dato berichtet er, wie das er Spankhau dem bischoffen zu Wordein undt Erlau in¹⁵⁰ occupirung der Kirche zu Caschau cum brachio militari assistirt...

Exp. Prot. 1671. f. 750—751, n° 195.

115. 1671. dec. 2. A haditanács Fėja Dávidnak, Kassa város képviselőjének: a kassai evangélikus templom miatt a városnak megfelelő helyen kell panaszát előadnia.

Beschaidt für der Statt Caschau abgeordneten Daviden Feya...¹⁵¹ Der evangelischen Kirchen halber solle die Statt Ihr Notturft gehöriger orthten anbringen.¹⁵²

Reg. Prot. 1671. f. 537, n° 46.

116. 1671. dec. 1. II. Rákóczi György özvegye a haditanácstól parancsot kér kibocsátani Stahremberg ezredesnek, hogy a pataki kálvinista iskolában elhelyezett katonákat vigye ki. A haditanács az özvegynék azt válaszolja, hogy Spankau tábornoknak nemrégén meghagyatott, hogy a katonákat az iskolából vigye ki és megengedtetik neki, hogy oda egyháziakat és officialisokat helyezzen el, de új építkezés, erődítés és magyar őrség nélkül; ha erre szükség lenne, Spankaut kell megkeresnie.

Bathory Sophia Fürstin Ragoczin bittet umb einen befelch an den Grafen von Starnberg, umb dass er die eingelegte Soldaten in der Calvinischen Schuel zu Patak abführe. — B. Ill. mae D.-nae Principissae officiose assignandum, haud pridem a d-no campi vigiliarum praefecto generali libero barone de Spanckau ordinatum esse, ut ex intus mentionata schola milites educantur, liberumque permittatur, religiosas et officiales imponere, sed absque nova structura, vel munimentis et vigiliis hungaricis, quibus si opus foret, idcirco dictus dominus liber baro esset requirendus.¹⁵³

Exp. Prot. 1671. f. 686.

117. 1671. dec. 2. A 6 felsőmagyarországi királyi város kéri a haditanácstól,

¹⁴⁷ Bocskay István, Zemplén megye főispánja a Wesselényi-összeesküvés felvidéki mozgalmának egyik vezére volt.

¹⁴⁸ Berez József i. m. 466. l. szerint Szatmár megye követe, Rajki János 1672-ben panaszt emelt a haditanács előtt, hogy Porcsalmi András porcsalmi lelkészt ártatlanul börtönözték be és tartják fogságban Szatmár várában egy Kassa vidékéről elbujdosott, hasonlóképpen Porcsalmi András nevű pap helyett. Valóban, a haditanácstól adataink szerint is az azért kérte Porcsalmi András szabadon bocsátását, mert egy másik prédikátor helyett fogták el. L. 164. sz. a.

¹⁴⁹ L. 115. sz. a. Kassa város — mint láttuk — 1670. júl. 27-én nyitotta meg kapuit Sporek tábornok hadai előtt. Most az evangélikusok templomáról (Erzsébet-templom) van szó, melyet 1671. nov. 24-én erőszakkal vettek el. Idevonatkozólag a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban Hung. Fasc. 291, Konv. D, f. 149—153, Fasc. 324, Konv. D, f. 15—16. Vö. *Pauler Gyula* i. m. II. 423. l.; *Angyal Dávid* i. m. 46. l.; *Franz, Kroner* i. m. 85. l.; *Petz Gyula* i. m. 95. l.

¹⁵⁰ Szegedy Ferenc egri püspök.

¹⁵¹ Fėja Dávid és társai küldetésére l. *Pauler Gyula* i. m. II. 415, 423. l.; vö. *Fabó András* i. m. II. 285. l.

¹⁵² L. 114, 125. sz. a.

¹⁵³ L. 113, 121. sz. a.

hogy a katonák kihágásait szüntesse meg és ne engedje általuk templomaikat elvenni. A haditanács azt válaszolja, hogy a templomok ügyeit illetékes helyen kell előadniok, a katonák pedig határozott utasítást kaptak a kihágások megszüntetésére. A többi pontot illetőleg Kassa város képviselője szabályszerűen elbocsátatott.

6. Königl. Stätte in Oberungarn bitten umb abstellung der Soldaten grossen Insolenzien und Ihnen Ihre Kirchen durch Sie nit wegnehmen zu lassen. — B. denen h. Supplicanten widerumben hin ausszugeben und werden dieselben wegen invermelter Kirchen die notturft anderer gehörigen Orthen anzubringen wissen, was aber die geklagten insolenzien der Soldaten belanget, ist nunmehr die gemessene Verordnung ergangen, solche alles ernsts einzustellen, massen auch der Übrigen angezogenen Puncten halber der Statt Caschau abgeordneter¹⁵⁴ ordentlich vorbschaidet¹⁵⁵ worden.

Exp. Prot. 1671. f. 683—684.

118. 1671. dec. 11. Spankau tábornok jelentése a haditanácsnak a diósgyőri (?) és pollok-i (?) harangok Kassára szállításáról. A püspök és a papok különböző alkalommal katonai kíséretet kívántak tőle, de azt templomok elfoglalására használták fel.

V. Spankau vom 11. Decembr. auss Caschau... Wegen Hinbringung der Glocken zu Diogior (?) und Pollok nacher Caschau... Die Bischoff und Geistlichen beehrten von ihme unterschidlichmahlen Convoy, so sie aber zu occupirung der Kirchen gebrauchen thetten...¹⁵⁶

Exp. Prot. 1671. f. 743—749, n° 194.

119. 1671. dec. 18. A haditanács Strassoldo tábornoknak véleményezés végett megküldi a szatmári jezsuita rezidencia főnökének kérelmét, a szállásukul kijelölt helynek a vásárolt házzal együtt továbbra is birtokukban való hagyása végett.

Includitur dess patris superioris Societatis Jesu residentiae zu Zathmar bitten, ihnen den in der besazung assignirten orth, sambt dem erkaufften hauss noch ferner besizen zu lassen, umb gutachten.

Reg. Prot. 1671. f. 556, n° 123.

120. 1671. dec. 20. Gr. Suys trencsényi várparancsnok jelenti a haditanácsnak, hogy dec. 16.-n gr. Illésházy a luteránusoktól az ottani templomot elvette, de azok távollétében ismét prédikációt merészkedtek benne tartani.

Graf Suys Trentschin 20. decembris bericht, dass den 16. diss der Graf Illeschasj¹⁵⁷ den Lutherischen alda die Kirchen weggenohmen, Sie aber widerumb sich unterstanden haben, in seiner abwesenheit Predig darinen zu halten.

Exp. Prot. 1671. f. 753, n° 204.

121. 1671. dec. 26. Spankau tábornok jelenti a haditanácsnak, hogy Tokajnak és a körülfekvő helységeknek nemesei és polgárai szembeszegültek II. Rákóczi György özvegyével és templomaikat meg akarják tartani, ő azonban elejét vette a bajnak. Mellékeli a befutott török újságokat, a fenti helységek számára

¹⁵⁴ Ti, Fėja Dávid. L. 115. sz. a. A hat város (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Szeben, Késmárk) követeinek küldetéséről Bécsben Hofkammerarchiv Hung. Hoffinzen 1671. okt. 20.

¹⁵⁵ Nem valószínű, hogy „verbschaidet” volna.

¹⁵⁶ Talán Balog (Gömör m.)?. A kíséretadásra l. 122. sz. a.

¹⁵⁷ L. 127. sz. a. Gr. Illésházy György. Trencsén földesura, egyébként Trencsén megye főispánja. Vö. *Károlyi János*: A trencsényi vár. Trencsén, 1910. 108—109. l.

kibocsátott intelmeit. Jelentést tesz a Rákóczi Ferenc (?) részére átadandó prédikátor ügyében, továbbá a többi rebellisnek Kassa közelében munkára vezetése tárgyában. Maga a tályjai rebellio ellen megy. hol a fenti prédikátor észrevehetően közrejátszott.

V. Spankau auss Caschau 26. Decembris 1671. berichtet, dass die Edl leuth undt burger zu Tokhey und anderen ambligenden Stättlen sich der Fürstin Ragozin wider setzen und Ihre Kirchen behaupten wollen,¹⁵⁸ deme er aber vorkommen, schliet bey was für Türkische Zeitungen eingeloffen 2° was er an obbelmte Stätt vor eine ermahnung abgehen lassen und was 3° wegen Überliferung des Praedicantens den Fürsten Ragozi, die andern Rebellen habe er nacher Caschau zur Arbeith führen lassen. 4° Ziehet er an die Rebellen zu Thalia, alwo bemelter Praedicant merklich geholffen.¹⁵⁹

Exp. Prot. 1672. f. 32, n° 68.

122. 1671. dec. 28. A haditanács válasza Spankau tábornoknak: a lelkészeknek katonai kíséretet adhat; jól történt, hogy Tállya városnak a vallás és templom ügyében emelt panaszáról semmi jelentést nem tettek. (?)

Andwortt den 11, 12. undt 16 diss... Denen Geistlichen könne convoy erfolgt werden...¹⁶⁰ Seie wohl geschehen, dass mann auf der Statt Thallia Clagen von der Religion und Kirchen kein meldung gethan...¹⁶¹

Reg. Prot. 1671. f. 564, n° 142.

123. 1671. dec. A sárospataki provisor levele Rákóczi Ferencnek a német katonák kihágásai miatt emelt panaszára; amellet Stahremberg parancsnok ellen a sárospataki kálvinistáktól elvett iskola s Strassoldo pátense ügyében.

Patak Provisors schreiben an die Fürst Ragozin Klagen wider der Teutschen excess. Hierbey auch wider Graven von Sternberg, wegen der weggenohmenen Schuel der Calvinisten zu Patak,¹⁶² darbey auch des Graven Strasoldo Patent.

Exp. Prot. 1671. f. 727, n° 16.

124. 1671. dec. Légrad evangélikus őrsége a haditanácshoz templomuk prédikátoruk és iskolamesterük visszaadása ügyében.

Leograd Evangelische Besatzung pro restitutione Ihrer Kirchen, Praedicanten undt Schulmeistern.¹⁶³

Exp. Prot. 1671. f. 730, n° 54.

125. 1671. dec. Kassa város replikája a haditanácshoz a kérelmükre adott válaszra az evangélikus templom ügyében. A hat felsőmagyarországi királyi város kéri a katonák kihágásainak megszüntetését és hogy ne engedjék templomuk elvételét.

Statt Caschau replic über die neüliche Verbescheidung auf Ihre petita. Item Ihr Evangelische Kirchen betr. Ingleichen die 6 königl. Oberhung. Stätte in causa abstellung der Soldaten insolenzien undt Ihnen ihre Kirchen nit wegnehmen zu lassen.¹⁶⁴

Exp. Prot. 1671. f. 730, n° 50.

Szabó István

¹⁵⁸ L. 6. sz. a.

¹⁵⁹ A tályjaiak ellenállásáról Babocsay Izsák: Fata Tarczaliensia (Rumy Károly Görgy: Monumenta Hungarica I. 1815. 24. l.) L. 126. sz. a.

¹⁶⁰ L. 118. sz. a.

¹⁶¹ L. 121. sz. a.

¹⁶² L. 116. sz. a.

¹⁶³ L. 23, 135. sz. a.

¹⁶⁴ L. 117. sz. a.

Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinæ
1672—1678

2. közlemény

1675

Stephanus Bárdi 1675. Februarii die 24.
Praeceptor Classis Syntacticae. Tandem, cum pro Seniore esset electus discessit. Patvarista. (4)

Valentinus Czegenyi Anno 1675. Februarii Die 25.

Praeceptor Classis Grammaticae, Syntaxeos et Poeseos subinde constitutus Oratoriae subinde Senior et tandem mortuus. (2)

Johannes S. Szent Peteri Anno 1675 Die 18 Martii.

Anno 1680 Thecarius factus, ductus ad Praeceptoriam ad Spectabilem ac (Generosum)⁴⁰ Dominum Franciscum Gyulai. (2)

Franciscus Kövi Anno 1675. Die 26 Aprilis.

Ductus ad officium Rectoratum Benedekinum. (2)

Stephanus Piskolti Anno Domini 1675. Die 5. Maji.

Praeceptor Classis Rudimentariae. Peste correptus, emigravit. (2)

Sigismundus Liskai Anno 1675. Die 9 Maji.

Mansit in Patria apud focos paternos. (2)

Stephanus Rymaszombati Anno 1675 Die 16 Junii.

Praeceptor Classis Poeticae, tandem Oratoriae, postremum promotus ad Academias exoticas a Domino Generoso Stephano Nalaczi. Anno 1690.⁴¹ (2)

Andreaas Csengeri Anno 1675 Die 1 Julii.

Ductus Devanam pro Rectore Anno 1680, candidatus Albae. (2)

Samuel Thuri Anno 1675 Die 1 Julii. Umbram sectatus transiit pernam postea Academiam. (2)

Michael K. Vásárhelyi Anno 1675 Die 11 Julii.

Mansit Domi Suae postquam veniam impetrasset ad viandos penates. (2)

Stephanus Bárdi Anno 1675. Die 24 Februarii.

Albae Syntaxeos Praeceptor, tandem cum pro Seniore eligeretur turpiter discessit.

Valentinus Czégényi Anno 1675 Die 25 Februarii.

Albae Juliae Grammaticae, Syntaxeos, Poeseos et Oratoriae Praeceptor, tandem Senior meritissimus, in Collegio lentissime defunctus.

Johannes S. Szentpéteri Anno 1675 Die 18 Martii.

Anno 1680 Thecarius, ductus ad Paedagogium apud Spectabilem ac Generosum Dominum Franciscum Gyulai, ivit in Hungariam et tandem factus est Rector Szepiensis ibique mortuus.

Franciscus Kövi Anno 1675 Die 26 Aprilis.

Ducitur ad Rectoriam Benedekinum.

Stephanus Piskólti Anno 1675. Die 5. Maji.

Rudimentariae Praeceptor. Peste correptus Anno 1677. Albae.

Sigismundus Liskay Anno 1675. Die 9 Maji.

Transit in Patriam et apud Paternos focos se continet.

Stephanus Rima Szombathi Anno 1675 die 16 Junii.

Albae Poeseos et Oratoriae Praeceptor, mittitur in Academias a Spectabili ac Generoso Domino Stephano Nalaczi, illinc redux fit Pastor Zelosissimus Saxopoli.

Andreaas Csengeri Anno 1675 Die 1. Julii.

Ductus ad Rectoriam Devensem tandem Pastor Factus.

Samuel Turi Anno 1675 Die 1. Julii.

Michael K. Vásárhelyi Anno 1675 Die 11 Julii.

Cum venia ivit domum ibique mansit.

⁴⁰ Az összefüggés szerint az eredeti szövegből tévedésből maradt ki.

⁴¹ Az évszám olvasása bizonytalan.

Martinus Legradi Anno 1676. Die 13 Januarii.

Ductus ad Rectoratum Szent Miklosinum ibique honesta caesus veneris causa. (2)

Georgius Isipi 1676 die 7 Martii.

Hunyadinum ad officium Rectoratum, et candidatus Anno 1630 Albae factusque Pastor Csomaköziensis. (2)

Gregorius N. Szikszai 1676 die 7 Martii.

Praeceptor Classis Etymologistae, thecarius factus, postea Senior et Rima Szombatinum ductus. (3)

Georgius Györkei 1676 Die 10 Maji.

Ductus ad Rectoriam Galfalviensem, tandemque ad Pastoriā et Mihalyfalvini mortuus. (3)

Emericus P. Óvári Anno 1676 Die 19 Maji.

Ductus ad Pastoriā ad Generosum Dominum Szilvási, illinc regrediendo venit ad partes superiores ibique circa Balaton pastoriā exercet. (3)

Johannes A. Szenci Anno 1676. die 20...⁴²

Praeceptor Etymologiae et tandem Rhetoricae et Senior factus, tandem ducitur ad Rectoriam Gyöngyösiensem, Pastoriā sibi... (3)

Michael Gyarmati Anno 1676 20 Maji. (1)

Georgius Pelsőczy Anno 1676 Die 1 Junii. (1)

Stephanus P. Kálnai Anno 1676 Die 25 Junii.

Syntaxeos et Oratoriae Praeceptor, in Hungariā migravit Miskolcinum. (3)

Stephanus Sz. Mártoni Anno 1676. Tertio Calendas Julii. Examinis odorem olfaciendo tertio post subscriptionem die furtime discessit, apostatavit. (3)

Martinus Légrádi Anno 1676 Die 13 Januarii.

Ductus ad Rectoratum Sz. Miklosinum ibique caesus...⁴²

Georgius Isipi Anno 1676 Die 7 Martii.

Ducitur ad Rectoratum Hunyadinum, tandem Pastor fit...⁴³

Gregorius N. Szikszay Anno 1676. Die 7 Martii.

Albae Juliae Etymologiae Praeceptor, tandem...⁴⁴ ducitur ad Rectoriam Rima Szombath... postea... (Filius vero Anno 1712 die 27. Februarii)⁴⁵

(50. laptól folytatólag a tisztázat)

Georgius Györkei Anno 1676 Die 10 Maji.

Ducitur ad Rectoratum Galfalvinum, tandem Pastor factus est.

Emericus P. Óvári Anno 1676 Die 19 Maji.

Ductus ad Pastoriā in Comitatum Hunyad tandem ascendit ad superiorem Hungariā et ad Balaton Pastor factus.

Johannes Szenci Anno 1676 Die 20 Maji.

Albae Transylvanorum Etymologiae et Oratoriae Praeceptor, tandem Collegii Senior, ductus ad Rectoriam Gyöngyösiensem, illinc Academiā ivit, ex Belgio redux fit Szathmariensis Scholae Moderator fructuosissimus tandemque Pastor.

Michael Gyarmati Anno 1676. 20 Maji. Pastor factus est in Comitatu Hunyad.

Georgius Pelsőczy Anno 1676 Die 25 Junii.

Rector Patriae et tandem Pastor factus.

Stephanus Kálnai Anno 1676 Die 25 Junii.

Albae Syntaxeos et Oratoriae Praeceptor tandem Rector Miskolcziensis, illinc ivit ad Rectoratum.

Stephanus Sz. Mártoni Anno 1676. Die 29. Julii.

Examinis odorem subolfaciens turpiter discessit.

⁴² Leszakadt, az utolsó szó: caesus.

⁴³ Leszakadt.

⁴⁴ Leszakadt szövegrészek.

⁴⁵ A zárójeles szövegrész későbbi betoldás.

⁴⁶ A hónap a szövegből hiányzik.

Paulus Farkasdi Anno 1676 29 die Julii.

Classis Rudimentariae Praeceptor, tandem Oratoriae, ductus ad Rectoriam Gyöngyösianam. Secularis Gyöngyösis. (3)

Martinus Mándoki Anno Domini 1676. die 29 Julii.

Ad paedagogiam in Transylvania. (2)

...⁴⁷annes Gyöngyösi Anno 1676 die 23 Julii.

ad officium rectoratum. (2)

...⁴⁸nes Edelenyi Anno 1676 die 27 Julii.

Ductus ad officium rectoratum Sardinum et ingressus missus Patakinum ad restaurandam Scholam 1683., inde ductus ad Rectoriam B. Kereszturiensem. (3)

(185. laptól az eredeti szöveg)

Samuel Kaposi de Rima Szombath Anno 1676. 5. Septembris.

Poeseos Praeceptor, ductus ad officium Rectoratum R. Szombatinum. Ascendit in Academiis, laudatiss...⁴⁹ (3)

Andreas Görgei Anno 1676 Die 7 Septembris.

Praeceptor Classis Rudimentariae, Senior ductusque ad Rectoriam R. Szombatinum tandem in Academiis unde Redux Anno 1682. Januarii...⁵⁰ (3)

Michael Kállay Subscripsit Anno 1676 Die 8 Octobris.

Discessit n... 10.⁵¹ (2)

Johannes Sziráki Anno 1676 Die 18 Novembris.

(Sub spe migravit in Hungariam.⁵²) (2)

Martinus Miskólczi Anno Domini 1676 Die 26 Novembris. (1)

Paulus Farkasdi Anno 1676 Die 29 Julii.

Albae Rudimentariae et Oratoriae Praeceptor, tandem Rector Gyöngyösis postea secularis homo.

Martinus Mándoki Anno 1676 Die 29 Julii.

Ivit in Hungariam ibique ductus ad Paedagogium.

Johannes Gyöngyösi Anno 1676. Die. 23. Julii.

Johannes Edelenyi Anno 1676 Die 30 Julii.

Ductus ad Rectoriam Sardinum illinc ingressus mittitur Patachinum, postea fit Rector Bodrog Kereszturiensis.

Samuel Kaposi Anno 1676 Die 7 Septembris.

Albae Sanctae Poeseos Praeceptor. ductus ad Rectoriam R. Szombatiensem, illinc Academiis visitat, inde Redux fit Professor Albae dexterrimus, Philologiae et Philosophiae Professor celeberrimus S. S. T. D. et postea etiam Theologiae Professor.

Andreas Görgei Anno 1676. Die 7. Septembris.

Rudimentariae Praeceptor tandem Senior, ductus ad Rectoriam Rima Szombatiensem tandem Pastor factus Simonii.

Michael Kállay Anno 1676. Die 8 Octobris.

Discessit a. Nebulo.

Johannes Sziráki Anno 1676 Die 18 Novembris.

Martinus Miskólczi Anno 1676 Die 26 Novembris.

Ivit ex Transylvania in Hungariam ibique Rector Szendrőiensis.

1677

Stephanus P. Nolanus Anno 1677. die 12. Januarii.

Praeceptor Classis Rudimentariae 1679. Ductus Hunyadinum ad Rectoriam. (3)

Stephanus P. Nolanus Anno 1677 Die 12. Januarii.

Ductus ad Rectoratum W. Hunyadinum.

⁴⁷ Leszakadt: Johannes.

⁴⁸ Leszakadt: Johannes.

⁴⁹ Folytatása leszakadt.

⁵⁰ Folytatása leszakadt.

⁵¹ A pontozott rész leszakadt: nebulo.

⁵² Az eredetiben kihúzott szövegrész.

Johannes P. Komaromi Anno 1677. Die 15 Januarii.

Syntacticae Classis Praeceptor. tandem Rhetoricae et Oratoriae, ivit Patakinum ad restaurandam Scholam. Pie obdormivit in Rectoratu Litzkaiense. (4)

Nicolaus Tasnadi Anno 1677 Die 8 Februarii.

Oratoriae Praeceptor in Agropol.,⁵³ aeternum brabeum a Christo sospitatore (Solaturus) a Deo Amen. Amen. Amen. (3)

Samuel Czehi Anno 1677. Die 12 Martii.

Praeceptor Classis Rudimentariae 1680. ivit Patakinum et ibidem Senior Laudatissimus. (3)

Michael Badics Anno Domini 1677 die 23 Maji.

Praeceptor Classis Syntacticae, ivit in Hungariam et Rector Cassoviensis. (3)

Paulus Beladi Anno Domini 1677 die 10 Junii.

Peste correptus. (2)

Andreas Dóczi Anno 1677 14 Junii. Senior Scholae. (2)

Georgius Mesteri L. Anno 1677 Die 3 Septembris.

Praeceptor Etymologiae 1680, Senior tandem. Senior Scholae S. P. Albensis et Patachiensis, ivit Patakinum Anno 1683. Rector Litzkaiensis. (6)

Franciscus P. Josvai Anno 1677. die 3 Septembris.

Praeceptor Classis Syntacticae et Oratoriae, ivit in Hungariam Miskolczinum ad Rectoratum Anno 1682. die 20. Januarii. Academias salutavit, tandem factus Pastor Banhorvatini. (6)

Michael Horvathy Anno 1677 12 Septembris.

Peste correptus. Mortuus Anno 1679 die 18 Aprilis. (3)

Johannes Tholnai Anno 1677 Die 6 Octobris.

Praeceptor in...⁵⁴ (2)

Andreas Szepesi Anno 1677 die 15 Novembris.

Peste correptus emigravit. (2)

Johannes Panda Komáromi Anno 1677 Die 15 Januarii.

Albae Syntaxeos et Rhetoricae Praeceptor. Missus Patachinum illinc ductus ad Rectoriam Litzkaiensem tandem pie obdormivit.

Nicolaus Tasnádi Anno 1677. Die 8 Februarii.

Ductus ad Praeceptoratum Udvarhelyinum tandem Pastor fit.

Samuel Csehi Anno 1677 Die 12 Martii.

Albae Rudimentariae Praeceptor, missus Patachinum. ibi Senior, ductus ad Rectoriam Litzkaiensem.

(51. laptól folytatólag a tisztázat)

Michael Badics Anno 1677. Die 23. Maji. Syntaxeos Praeceptor, ivit Hungariam, ibi Paedagogus tandemque Rector Cassoviensis.

Paulus Beládi Anno 1677 Die 10 Junii.

Communi in Transylvania Anno 1677. Peste correptus.

Andreas Dóczi Anno 1677. Die 14. Junii.

Ivit in Hungariam, ibi primo Rector Benyeiensis tandem Újhellyiensis postea Pastor Petrahoiensis, miserrime trucidatus penes S. Patak a praedonibus.

Georgius Mesteri Anno 1677. die 3 Septembris.

Senior. Albae Etymologiaeque Praeceptor. Missus S. Patachinum. ibique etiam Senior, ducitur ad Rectoriam Litzkaiensem, ibi secularis fit.

Franciscus Jósvai Anno 1677. Die 3 Septembris.

Albae Syntaxeos et Oratoriae Praeceptor. Ductus ad Rectoriam Miskolcziensem, tandem Belgium visitat et Pastor fit.

Michael Horváthy Anno 1677 Die 12 Septembris.

Peste correptus Albae 1679.

Johannes Tólnai Anno 1677 Die 6 Octobris.

Ductus ad Paedagogium ad vallem Dolha.

Andreas Szepesi Anno 1677. Die 15 Novembris.

Peste correptus Albae.

⁵³ Hiányos és bizonytalan olvasású szövegrészek.

⁵⁴ Folytatása elhalványult, talán: Harmac.

Paulus Pathai Anno 1677 die 15 Novembris.

Losadinum ducitur, factus uxoratus. (2)

Michael Harsányi Anno 1677 Die 15 Novembris.

Peste correptus emigravit Peste correptus Albae Juliae et mortuus. (3)

Martinus Zadori alias Lenkei Anno 1677. Die 1. Decembris.

Praeceptor Etymologiae Senior. Ductus ad Rectoriam Újhelyiensem, ibidemque fit Pastor. (4)

Paulus Pathay Anno 1677. Die 15 Novembris.

Ductus Losadinum ad Rectoratum ibique uxorem duxit.

Michael Harsányi Anno 1677 Die 15 Novembris.

Peste correptus Albae.

Martinus Zádori Anno 1677 Die 1 Decembris.

Senior Albae, Etymologiae Praeceptor. ductus ad Rectoriam Sátorallya Újhelyiensem ibique factus est Pastor et Anno 1688. ivit in Academias.

1678

Petrus Farczadi Anno 1678 Die 7. Februarii.

Ductus ad officium Rectoratum Al Vinczinum, tandem in Baroviam sponte discedit. (3)

Paulus N. Sallai Anno 1678 26 Maji.

Inspector Scholae Rudimentariae et Senior, profectus est Patakinum ad Restaurandam Scholam et inde ductus Gyöngyösimum ad rectoriam. (4)

Ambrosius Lippay Anno 1678 24 Julii.

Cantor factus est Spectabili ac Generoso Domino...⁵⁵ et intravit a Generoso Domino tandem ducitur ad Rectoriam Vinczen...⁵⁶

Pastor Ebesfalviensis (3)

Joannes Gyulai Anno 1678 17 Augusti.

Ductus est Thordam ad Rectoriam. Pastor. (3)

Stephanus Parasznyai 1678 22 Augusti.

Missus Patakinum, hinc Senior, ad restaurationem Scholae etc. Rector Scholae Újhelyiensis. (3)

Petrus Bánfalvi Anno 1678 Die 12 Septembris.

in Baroviam ductus. (2)

Franciscus P. Bellyei Anno 1678 Die 22 Octobris.

(Praeceptor Syntaxeos)⁶⁰ et Profectus in Hungariam ad incertum et duxit uxorem. (2)

Petrus Farczádi Anno 1678. Die 7 Februarii.

Ductus ad Rectoriam Alvincziensem, illinc ivit in Baroviam.

Paulus N. Sallai Anno 1678 Die 26 Maji.

Albae Juliae Rudimentariae Praeceptor Collegiique Senior missus est primo ad recuperandam Scholam Patachinam, illinc ductus ad Rectoriam Gyöngyösiensem.

Ambrosius Lippai Anno 1678 Die 24 Julii.

Ductus ad Cantoriam apud Spectabilem ac Generosum Dominum Michaellem Teleki, illinc ingressus est et ductus ad Rectoriam Vincziensem iterum ingressus ducitur ad Pastorem Ebesfalviensem.⁵⁶

Johannes Gyulai Anno 1678. Die 17 Augusti.

Sanctae Poeseos Praeceptor, ductus ad Rectoriam O Thorden...⁵⁷ tandemque Pastor factus Bonczidaini.

Stephanus Parasznyai Anno 1678. Die 22 Augusti.

Albensis Collegii Senior. Mittitur Patachinum illinc du...⁵⁸ ad Rectoriam Újhelyiensem.

Petrus Bánfalvi Anno 1678 Die 12 Sept...⁵⁹

...in Báróviám ductus pro Pa...

(52. laptól folytatólag a tisztázat.)

Franciscus Bélyei Anno 1678. Die 22 Octobris. ivit in Hungariam ad incertum et duxit uxorem.

⁵⁵ Leszakadt szövegrészek: Teleki, Vinczensem.

⁵⁶ A zárójeles szövegrész leszakadt.

⁵⁷ Leszakadt: Thordensem.

⁵⁸ Leszakadt: ducitur.

⁵⁹ Leszakadt: Septembris, Pastore.

⁶⁰ A zárójeles szövegrész kihúzva.

Nicolaus Illyefalvi Anno 1678 die 1 Novembris.

Praeceptor Syntaxeos, Patakinum profectus pro restauratione Scholae et factus paeceptor...⁶¹ (4)

Nicolaus Illyefalvi Anno 1678 Die 1 Novembris.

Albae Juliae Syntaxeos Praeceptor. Missus Patachinum, illinc ductus ad Rectoriam Madiensem, factus est secularis.

⁶¹ Folytatása szakadt, elmosódott, olvashatatlan.

Közli: *Román János*

KRITIKAI SZEMLE

BÁN IMRE: *Apáczai Csere János*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 606 lap. *Irodalomtörténeti Könyvtár*, 2. kötet.

Apáczai hasonlít a messziről szembetűnő, de nehezen hozzáférhető hegycsúcsához. Messziről szembetűnő, mert merész újító, az egész köznevelés átalakítására irányuló tervezet meghirdetője. Talán minden magyar kortársánál műveltebb, de egyben jellemesebb és elszántabb is. Egy idegen kegyenc áskálódására szembekerül fejedelmével, de a mélyből, amelybe zuhan, újra csak azért emelkedik fel, hogy a megkezdett, veszélyesnek, hálátlannak bizonyult munkán dolgozzék tovább, amíg csak életereje tart. Könnyű őt csodálni, de nehéz felérni hozzá, nehéz igazán megismerni. A maga idejében is az volt, mert egy kor tudásának egész körét tárta nemzete elé egy őmaga által ilyen igába tört, szinte új magyar tudományos nyelven és olyan filozófia alapján, amely Nyugaton is új volt. Már a kortársak is inkább a megérzés, vagy egy-egy részlet ismerete, mint az egész mű felmérése alapján ítélték meg Apáczait. Méginkább így tettek az utódok. Mindez szinte kész talaj volt, hogy legendák nőjjenek belőle. Vannak Apáczai-legendák. Ezek talán alkalmasak ilyen vagy olyan irányban a nemzeti öntudat megtámasztására, de sokszor csak az olcsó öntömjenezésre és néha arra is, hogy érdekcsoportok sajalítsák ki maguknak Apáczait. Nemzeti műveltségünk nem veszt, hanem nyer vele, ha a legendákat a reális ismeret váltja fel. A legenda akadályozza a tudományos kutatást, a folyamatok egységben látását, a munkaközösséget egymással érintkező kultúrák kutatói között.

Bármennyire is sürgős lett volna, Apáczai életművének rendszeres feldolgozása a mondott nehézségek miatt mind ez ideig váratott magára, most azonban Bán Imre monográfiájában előttünk fekszik. Nem túlzás azt mondani, hogy ennek a könyvnek a megjelenése a magyar művelődés minden barátját ünnepi érzésekkel tölti el. Bán Imre megrostálta és egybefoglalta az eddigi Apáczai-kutatás eredményeit, kitöltötte nagy hézagait, leszámolt a túlzásokkal és torzításokkal. Ehhez nem kevesebbre volt szükség, mint hogy beleássa magát a XVII. sz. első felének magyar és európai egyház-, tudomány- és iskolatörténete egykorú és mai irodalmába. A monográfia a szerző szerint öt esztendő mindennapos kutatómunkájának eredménye (560.). A feladat nagyságához képest nem hosszú idő, az elért eredményhez képest még kevésbé.

Ami közelítés Apáczaihoz eddig történt, majdnem mind egyoldalú volt. Bán elmondja, hogy Bod Pétertől Kazinczyig főleg a magyar tudományos nyelv heroikus és követésre nem talált úttörőjét látták benne. Ruszektól Erdélyi Jánoson keresztül Horváth Cyrillig a filozófust, Hanáktól Szilyig a természettudóssal foglalkoztak, Neményi, Stromp, Schneller, Imre Sándor és Fináczy pedig a pedagógus iránt érdeklődtek. Forráselemzés, anyagfeltárás aránylag kevés történt. A már megnevezetteken kívül Hazagh Mihály tisztázta a forráskérdés egy fontos részletét. Különösen a két világháború közötti időben vált szinte rossz szokássá, hogy a szerzők Apáczait szócsőnek használják saját maguk, vagy a hivatalos ideológia eszméinek propagálására. 1945 óta a demokratikus közszellem Apáczai törekvéseivel lényegében rokoncélokot tűzött maga elé, a széles néprétegek felemelését és művelését. A nagy változás gyümölcse az Apáczai-kutatást tekintve csak lassan érett be, Bán Imre előttünk fekvő könyvével. Az 1945 után megjelent néhány tanulmányról. köztük a saját tollából származóról is (337.), ez a szerző véleménye „Kissé túloztuk Apáczai eszmei tudatosodásának mértékét, nem számoltunk eléggé a puritánus vallási ideológiának Apáczai egyéniségét, világnézetét kialakító igen jelentős hatásával” (559.).

Bán Imrének torzulások és túlzások kiküszöbölésén át kellett utat nyitni az igazi Apáczaihoz. Ezeket a torzításokat általában a lelkesedés diktálta és a tárgyi ismeretek

hiánya tette lehetővé. Kazinczy és Erdélyi nyomán közhellyé váli, hogy Apáczai már akkor magyar nyelven szólaltatta meg a filozófiát, amikor Thomasius még pólyában volt. Pedig tény az, hogy a kartézianus duisburgi filozófiatanár, Joh. Clauberg, Apáczaival egyidőben irt filozófiát németül. Neményi Imre Apáczait a világ első lexikonának szerzőjeként ünnepele, holott Fortius 1541-ben, Apáczai másik kedvelt írója és mestere, Alsted pedig 1620-ban, 1630-ban és 1640-ben adott ki egy-egy hol vastagabb, hol vékonyabb enciklopédiát. Bán Imre viszont helyesen állapítja meg, hogy Apáczai a legnehezebb kérdésben, az anyag előadásának rendjében, műve szerkezetében felülmúlja Alstedet, felosztása rendszertanilag kitűnően átgondolt.

Bán kimutatja Neményivel szemben azt is, hogy az anyanyelvű népiskola és az általános népoktatás eszméjét sem Apáczai vetette fel elsőnek. Végigkíséri Apáczai iskolaszervezési nézeteit a maguk kifejlődésében és kiküszöbölí azt a Neményi által minden alap nélkül folytonosan ismételt, emiatt sajnos el is terjedt nézetet, hogy Apáczai az iskolázás minden fokán a magyar tanítási nyelvet követelte.

Bánnak ki kellett küszöbölni Bartók György újkantianus torzítását is, amely Apáczai egész gondolkodását és magatartását a gondolkodás öntudatosulásának idealista élményéből, a tudattételeiből vélte levezethetőnek. El kellett utasítania Kremmer Dezsőnek és méginkább Laurentzy Vilmosnak felületes és mosolykeltő túlzásait az Enciklopédia gazdasági fejezeteivel kapcsolatban, vagy Tavasz Sándornak azt az alaptalan állítását, hogy az Enciklopédia 8. része feloleli Apáczai kora egész civilizatorikus munkájának ismertetését. Orosz Lajossal szemben meg kellett állapítania, hogy „a világ anyagi egységének gondolata” aligha élt oly tiszta tudatossággal Apáczaiiban, mint Orosz véli. (193.). A képzelet világába utalja az 1656. évi kolozsvári állítólagos puritánus gyűlést és Makkai Lászlónak ahhoz fűzött következtetését. Hangsúlyozza, hogy a magyar puritánoknak nincs szektás teológiájuk (419.). Megállapítja, hogy Apáczai nem forradalmár volt, hanem érzékeny, szociális lelkiismerettel megáldott puritán teológus, hogy kartézianizmusa nem hozta ellenkezésbe hitével, és bár fontos ilyenirányú úttörő szolgálatot végzett, mégsem tartozott még a felvilágosodás táborába. „Apáczainak nincs szüksége hamis idealizálásra, vagy egyoldalú bemutatásra, írja, hogy egész életművének merészen haladó jellege kitűnjék” (7.).

Szándékosan mutattam be részletesen, de mégsem teljes egészében, hogy mennyi akadályt kellett Bán Imrének az útból elhárítani. Ezután még mindig nem foghatott az építéshez. Még mindig voltak fáradságos előmunkálatok, amelyeket el kellett végezni és amelyeket ő végzett el először. Nemesak a szétszórt életrajzi adatokat szedte össze, de szemlét tartott Apáczai valószínű ifjúkori olvasmányai fölött is. Nagy hozzáértéssel és részletességgel (59—83.) rajzolta meg azt a szellemi környezetet, amely Apáczait külföldi útjág itthon körülvette és formálta. Közben néhány igen jól sikerült íróportré szaladt ki a tollából, itt éppúgy, mint a hollandiai tanulmányi élet, az ottani természeti és társadalmi, professzori és baráti környezet rajzánál. Ahol Apáczai tanulmányútjának egy-egy szakaszához közvetlen adata nincs, a pályatársak ismert adatainak analógiájára próbálja Apáczai útját megvilágítani. Bár ezen az úton valószínű feltevésnél tovább nem lehet jutni, az olvasó mégis halás a szerző fáradozásáért.

Bán Imre elsőnek elemezte teljes szélességében Apáczai főművét, a Magyar Enciklopédiát. Elsőnek tette teljessé az összehasonlítást az enciklopédia tizenegy része és az Apáczai által hűségesen megjelölt források között. Ugyancsak Bán elemezte elsőnek Apáczai eddig elhanyagolt utolsó munkáját, a *Philosophia naturalis*-t és ő ismerte fel benne Apáczai egyre izmosodó kartézianizmusának legérettebb fokát. Ebben a munkájában Apáczai már kísérletet tett a biblikus-puritán és a kartézianus felfogás *szintézisére egyazon kérdésben és alighanem ezen az úton haladt volna tovább, ha korai halála meg nem akadályozta volna.*

Ngyon sikerült Bán Imrénél Apáczai életpályájának a rajza. Eredményesen alkalmazza azt a módszert, hogy az embert műveiből jellemzi. Apáczai nagyszű, vaslogikájú, amellet becsületes, őszinte és bátor ember. Olyan erények ezek, amelyek egyútt veszedelmessé váltak II. Rákóczi György barokkosodó Erdélyében. Bán mindenhol rámutat arra, hogy Apáczai egyéni tragédiájában jelentékeny szerepet játszott a környezete fölé emelkedő tudományos és erkölcsi kiválóság (440.). Ezenfelül a megfelelő helyen rámutat azokra az objektív társadalmi mozzanatokra is, amelyek a korabeli erdélyi állapotokkal szemben Apáczai magatartását feszültté tették. Apáczai származásáról szólva pl. megállapítja, hogy az apáczaink Brassónak alávetett népelem volt, s folyton növekvő elnyomásukat nemzetiségi és vallási sérelmek fokozták Brassó

német lutheránus patriciusai részéről. „Osztyályharcos föld volt ez — írja a szerző — s nem csoda, hogy a belőle kiszakadó Csere János a politikai öntudat magas fokára jutott el” (24.). Ez a politikai öntudat a hibák felismerésében, néven nevezésében teljesíti a legtöbbet, a hibák okainak nyomozásában már megáll egyetlen oknál, a közművelődés elmaradott állapotánál (417.), a társadalmi, de még az egyházi bajok orvoslását is az iskolás reformjától várja, és arra nem gondol, hogy még mélyebbre kellene ásni, az egész társadalmi szerkezetet kellene vizsgálni.

Apáczai főművét, a Magyar Enciklopédiát azért írta, hogy az iskolai nevelésben a magyar nyelv jogait, a reáliák és a kritikai gondolkodás szerepét, egyszóval a korszerű tudományos színvonalat biztosítsa. Bán Imre bemutatja és méltatja az Enciklopédia szerkezetének szép logikáját és izmos önállóságát. (170.). Ami a tartalmat illeti, az egyes részek arányának összevetéséből Bán megállapítja az Enciklopédia erősen természettudományos jellegét és haladó voltát. „Apáczai nagyon jól tudta — írja — hogy mire van szüksége az iparilag elmaradott és az orthodox-skolasztikus művelődés béklyóiban vergődő Magyarországnak” (171.). A tudományos álláspontot, illetve annak korszerű és haladó jellegét vizsgálva Bán az Enciklopédia egyes részei között különbségeket állapít meg. Apáczai bátran szint vallott kopernikánus meggyőződése mellett. Az Enciklopédia első része Descartes tanait hirdeti a francia mesterrel csaknem egy időben. Olyan tudományszakokban, amelyekben Descartes vagy nem munkálkodott, vagy eredményeit Apáczai nem ismerte, a puritánokra, továbbá Alstedre és Ramusra, tehát közelkorú, nagytekintélyű szerzőkre támaszkodott. A fiziológiában és a lélektanban Aristotelt Descartes-tal párosítja, ugyanígy az orvostudományban is, míg a kémiában, az állat-, a növény- és az ásványtanban visszanyúlt középkori és ókori szerzőkre, ebben is korának divatját követve. A politikai és egyházszerkezeti részek viszont puritán szerzők nyomán ismét merészen haladó jellegűek.

Az Enciklopédiát a korabeli hasonló művek sorából az emeli ki, az teszi a maga nemében Európa-szerte élenjáróvá, hogy szerzője nem latinul, hanem nemzeti nyelven írta meg. Apáczai 412 oldalon egész tudománytárat ad és a szövegben alig használ egy-két idegen szót. „Annak a magyar-latin nyelvi habarcsnak, amely korának magyar köznyelvét, leveleinek stílusát előntötte, nyoma sincs nála.” Bán az Enciklopédia nyelvről szólva nem tekinti feladatának a mű teljes nyelvészeti elemzését, de széleskörűen, behatóan és mértéktartóan jellemzi Apáczai nyelvteremtő munkáját. Szily Kálmánnal szemben, aki aligha szánt elég időt Apáczai mennyiségtani terminológiájának felmérésére és ezért talált mindössze öt használható mennyiségtani műszót Apáczáinak, Bán igazságot szolgáltat Apáczáinak (377. és köv.). „Bizonyára stilisztikailag is több telt volna Apáczáitól — ítél Bán —, de mindent alárendelt annak a nagyszabású logikai erőfeszítésnek, amellyel a tudományok egész körét meg akarta szólaltatni magyarul, és pedig nemesak a polgári praktikumok színvonalán, mint Comenius és magyar kommentátorai a Janua, Vestibulum és Atrium hármaskíséretében. hanem komoly elméleti rendszerezéssel”. Nemesak hogy először állított össze magyar nyelven matematikát, csillagászatot, hanem általában véve tudományos műnyelvünk, modern értelemben vett értekező prózánk kialakulásának történetét mindig Csere János nevével kell kezdenünk” (389.). Az Enciklopédia másik fő nevezetessége az, hogy Descartes korszakalkotó filozófiáját szolaltatja meg a nagy franciával majdnem egy időben. Bán nemesak az Enciklopédiával kapcsolatban, hanem Apáczai valamennyi ráánkmaradt művének elemzésénél részletesen foglalkozik Apáczai kartéziánizmusával. Az eddigi statikus felfogással szemben kimutatja, hogy azt Apáczai nem készen hozta magával Hollandiából, hanem „folytonosan bővült, gazdagodott, anélkül azonban, hogy a rendszernek korához mérten is teljes átfogásához valaha eljutott volna” (187.). Az utóbbinak magyarozatát Bán igen helyesen adja meg abban, hogy Apáczáinak nem volt meg a szükséges magasabbfokú matematikai műveltsége (574.). Nézetünk szerint Bán fenti helyes megállapítása inkább a részletekre, mint Descartes rendszerének a lényegére vonatkozik. A lényegben, az egész természet elvileg mechanikus-materialista szemléletében Apáczai nem maradt el a francia mestertől.

Erdemes erre a kérdésre kissé bővebben kitérni. Bán Imre az Enciklopédia első és második része között „eszmei szakadékot” lát (189.). Az első ismeretelméleti-metafizikai részben Apáczai Descartes-ot, a második, logikai részben Ramus-t követte. Viszont Apáczai a logikában Descartes-ot nem követhette, mert logikát Descartes nem írt. Joh. Clauberg (1622—1665) érvényesítette a kartéziánus elveket a logikában is, de eredményeit Apáczai nem ismerhette. Általában véve a Ramus—Amesius-féle

és a Clauberg-féle logikai meghatározások viszonyára alighanem túl erős kép, hogy eszmei szakadék van közöttük. Ezen a ponton a Descartes—Clauberg kutatásnak nézetünk szerint még elvégeznie volna.

De a főkérdés az, hogy mivel kell mérni Apáczai kartézianizmusát? Magával Descartes-tal kell-e őt összehasonlítani, vagy pedig valamelyik Descartes-tanítvánnyal, Clauberggel, Regius-sal, vagy Descartes eszméinek valamelyik még önállóbb továbbfejlesztőjével? Nézetünk szerint Apáczai kartézianizmusát csakis Descartes-on magán, nem pedig a következő fejlődési szakasz mértékén szabad megmérni, hogy ez mit jelent, legyen szabad egy, a Bán Imre könyvéből vett példán szemléltetni. Apáczai a *Disputatio de mente humana* c. iratában állást foglal egy Descartes-tanítvány, Regius ama nézete ellen, hogy a lélek (gondolkodás) nem külön substantia a test mellett, hanem csak a test modusa. Apáczai azt vitatja Regius-szal szemben, hogy a test és a gondolkodó lélek két különböző substantia. Ha nem így lenne, ha a gondolkodás pusztán a test modusa lenne — ez! a nézetet cáfolja a dolgozat —, akkor a test pusztulásával elpusztulna a gondolkodó lélek is. Regius tétele, véli Apáczai, nemcsak hamis, de veszedelmes is, mert észrevétlenül az atheizmushoz vezet. Ebben a vitában Bán Imre Regius kartézianizmusát tartja igaznak. Szerinte Regiust és követőit Descartes „teljesen materialista jellegű filozófiája és lélektana szinte kényszerítőleg vitte „a merész következtetés”-ig. Tehát Bán szerint Regius haladt a Descartes nyomdokain, míg Apáczai nem értette meg mesterének valódi szándékát és elmaradt tőle. Apáczai áldozatul esett egy „látszatnak”. Maga Descartes „a *res extensa* és a *res cogitans* merev szétartásával azt a látszatot keltette, hogy a skolasztikusok módjára különálló substantiáknak fogja fel őket” (478). Bán megemlíti, hogy Descartes is tiltakozott Regius tanítása ellen. Ezt a tiltakozást nézetünk szerint aligha lehet a francia bölcselel bevallott óvatosságával elintézni, mert Regius tanítása monizmus. Descartes iratai viszont azt mutatják, hogy nem tudja és nem is akarta a természetet és a gondolkodást egyetlen oksorba állítani. Közhely az, hogy Descartes filozófiája egyfelől a természetkutatás szabad pályáját biztosította, másfelől az újkori idealizmusnak adott döntő lökést. Bán mellékesen említi is, hogy Descartes szerint a szám és az idő a gondolkodás modulusai (478.). De mi más ez a tétel, mint a kantitranzszcendentális esztétika egyik tele, persze még csíraformában? Egy monista Descartes vajon adott volna-e az *Elmélkedéseknek* ilyen alcímet: „*Isten létének és az ember lelke és teste közötti valódi különbségnek világos bizonyítása?*” És félreérthető-e a Függelék negyedik tételének zárótétele: „Azok a substantiák, amelyek egymás nélkül létezhetnek, valósággal különböznek egymástól (a 10. definíciónál fogva). Márpedig az elme és a test substantiák (az 5. 6. és 7. definíciónál fogva), amelyek egymás nélkül létezhetnek (amint az imént behoztam). Ennélfogva elme és test valóságban különböznek egymástól”. (Rord. Alexander B., *Filoz. Írók Tára*, I. 1906. 129. és 130. old.). Ha nem azt nézzük, hogy melyik nézetet tekinthetjük haladóbnak, hanem hogy melyik volt tényleg a Descartes-é, akkor az Apáczai nézete mellett kell döntőnk. Apáczai mindaz a négy érdekes igen erős visszhangot kapott, amely Descartes-ot mozgatta és filozófiáját korszakalkotóvá tette: a fennálló nézetekkel szembeni radikális kritika, a matematikai módszer, a természet szabad kutatása és végül az olyan racionális teológia, amely a vallást redukálja ugyan morális és metafizikai mozzanataira, de iránta megértéssel viseltetik. A teológiára Apáczainál belső és külső hivatásánál fogva jóval nagyobb hangsúly jutott, mint Descartes-nál. Egyébként azonban Apáczai gondolatvilága mind a négy fenti szempontot tekintve pontosan fedte a francia mesterét. Ha tehát igaz az, hogy Regius túlhalad Apáczain, akkor igaz az is, hogy Descartes-tal is ugyanezt tette. A *Disputatio de mente humana* aligha visszailles Apáczai kartézianizmusának fejlődésében, hanem előrehaladás és ebben az se tévesszen meg bennünket, hogy az alkalom ezúttal apologetikus jellegű.

Apáczai minden tervét az iskolán keresztül akarta megvalósítani — szögezi le találón Bán Imre (508.). Az erdélyi iskolaügy átszervezésének fontosságával foglalkozik a *De studio sapientiae* a maga egészében és ennek a székfoglaló beszédnek az iskolatervezetét ismétli meg az Enciklopédia 10. részének 30. fejezete. Pontosabban szólva nem megismétlésről van szó, mert a két tervezet között némi eltérés mutatkozik. Ennek az eltérésnek Bán Imre nem tudja okát adni, hanem azon a véleményen van, hogy a *De studio sapientiae* vége felé található tervezet nem világos és nem is eléggé átgondolt.

Mindkét tervezet megegyezik abban, hogy a deák-iskola növendéke a két első osztály közül (melyek mindegyike több iskolaévet is igénybe vehet) az elsőben tanul-

jon meg magyarul, latinul, görögül, héberül és esetleg arabul is irni-olvasni, a második osztályban azután előbb átveszi „minden tudomány és mesterség meghatározását és felosztását magyar nyelven” Orosz Lajos, *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*. 1956. 138. vö. az Enciklopédiára nézve uo. 100.), azaz a Magyar Enciklopédiát, majd megtanulja a négy, esetleg öt nyelv grammatikáját. Az eltérés a két tervezet között abban áll, hogy a *De studio sapientiae* szerint a növendék mindjárt ezután választhatna a következő öt szakcsoport valamelyike között: retorika és történelem — logika és metafizika — matematika, asztronómia és zene — fizika és orvostudomány — teológia és jogtudomány (Orosz. 139). Az Enciklopédia szerint viszont a növendékek még valamennyien elvégeznének egy harmadik, retorika-históriai osztályt (Orosz. 100.) és csak azután választhatnának egyet a fenti öt szakcsoportból megmaradt négy utolsó közül. Bán Imre helyesen következteti, hogy Apáczai ezeket a kurzusokat főiskolai jellegűnek gondolta el, de a feltevés akadályát látja abban, hogy a tervezet szerint a teológiai kurzus csak egy az öt, illetve négy szakcsoport közül, a logika pedig egy másik szakcsoport a teológia mellett, holott Bán helyes megjegyzése szerint szokatlan és a korabeli iskolarendszerben egyenesen feltűnő, hogy valakit logikai studiumok nélkül engedjenek a teológia tanulására. Viszont Apáczai egyáltalában nem akart logikai képzés nélkül teológiát tanítani, mindössze annyit tett a megszokottól eltérően, hogy előrevitte a logikát a „középkolai” fokozat anyagába, mint az Enciklopédia egy részét, hozzáadva (az Enciklopédiában) a többi tudomány alapismereteit is. Az sem okozhat nehézséget, hogy ez a logikai alapvetés magyarul történt volna és így a növendékek nem ismerhették volna meg a latin szakkifejezéseket, mert hiszen Apáczai nemcsak erre, de még többre is gondolt tervezetében, úgy képzelte, hogy ugyanabban az osztályban a Magyar Enciklopédia mondatai „a négy nyelv grammatikájában gyakorlási példák lesznek”, „hozzáteve a meghatározásokhoz és felosztásokhoz, ahol csak sikeresen elvégezhető, a latin, görög, héber és esetleg arab szakkifejezéseket is” úgy, „hogy akárhol kérdezzük a tanulót, mind a meghatározásokat és felosztásokat, mind a szakkifejezéseket és nyelvtani példákat zökkenő nélkül el tudja mondani”. (Orosz. 138.)

Marad még a nehézség, hogy miért szerepel a *De studio sapientiae*-ben a retorika-historia a fakultatív főiskolai szakok között, az Enciklopédiában pedig a minden diák-iskolásra kötelező legmagasabb osztály anyagaként? De ennek az eltérésnek magyarázatát nyújthatja az a tapasztalat, amelyet Apáczai éppen az Enciklopédia írásakor tett: vagy nem tudta megírni a retorika-poétika fejezeteket az ötnyelvű szakkifejezésekkel és a nyelvtanokkal együtt a kívánt időre és nem akarta az Enciklopédia megjelenését késleltetni, vagy pedig maga is rájött arra, hogy a retorika nem annyira tudomány, mint inkább gyakorlat, hiszen saját elgondolása szerint is ebben az osztályban a klasszikus példák gyakoroltatása és saját szónoklatok és poemák készítése volt a fontos, márpedig az ilyen gyakorlás terén a legvilágosabb elmélet és a legtökéletesebb mindentudó tankönyv sem ér annyit, mint egy jó tanító. Tény az, hogy az Enciklopédiába a historia igen egyszerű, kronológiai fokon került bele, a nyelvtanok, a retorika és a poétika pedig teljesen kimaradtak. Az Enciklopédia iskolaszervezeti része visszacsatolja a retorika-históriát „a középkolai” szakaszhoz.

Bán Imre szerint Apáczai tervezte ugyan, de nem tudta megírni a magyar retorikát, hiszen ez annyira a latin nyelvhez volt kötve, hogy Apáczainak valósággal a tudományt kellett volna megteremtenie magyarul, nem csupán a terminológiát (169—170.). Nézetünk szerint ebben a vonatkozásban a retorika és pl. a logika között csak viszonylagos különbség mutatkozik. Bán Imre véleménye szerint a nyelvi-irodalmi fejezetnek bizonyára a 8. és 9. rész között kellett volna szerepelnie (169.). Ezt a látásmódot ötödrangú, valójában azonban Apáczai bölcséleti álláspontjára nézve fontos kérdést ezzel a feltételezéssel nem tekinthetjük lezártnak. Láttuk fentebb, hogy Apáczai bölcselő vénája elsősorban a rendszerezésben nyilvánul meg. Világosan megadta a rendszertani helyét mindannak, amit az Enciklopédiában feldolgozott, mindössze annyira különbözővén a modern látástól, hogy az ember természetrajzi tárgyalása megelőzi az alacsonyabb élőlényekét, ezeké pedig az ásványokét. A verbális jelentések, a tudatformák, a közlési és irodalmi műformák, szóval a grammatika-retorika filozófiai anyaga Descartes és Apáczai számára nem váltak még olyan mértékben fontos problémává, mint ahogy Pascal, Locke, vagy Kant óta máig azzá váltak. Descartes és Apáczai alighanem rendszertani helyének felismerése nélkül (Aristoteleszel együtt) a rendszer végén, mint gyakorlati toldalékat képzelték el a nyelvi-irodalmi részt. Egy kicsit mai szemléletünket visszük át Apáczaira, ha feltesszük, hogy ő ezt

a részt a természettudományok és a társadalomtudományok között akarta tárgyalni, mintegy a kulturális antropológia alapvető fejezeteként. Annyi bizonyos, hogy ha Apáczai ebben a kérdésben is olyan tudatossággal bírt volna megszerezni, mint ahogy Bán véli, nemcsak megelőzte volna Kantot, aki a tudatformák jelentőségét felismerte, de el is túlozta, hanem már túl is haladt volna rajta. Egyébként a nyelvi-retorikai rész tervezett helyére az az Apáczai-féle forrásfelsorolás is figyelmeztethette volna szerzőnket, amelyet pedig Bán szövszerint közölt (175.). Apáczai az Enciklopédia egymásutánját megtartó felsorolás legvégén említi forrásai között a grammatikai és retorikai szerzőket.

Meggondolkoztató Apáczai iskolarendszer-tervezetében az, hogy Gyulafehérvárral olyan főiskolai „fakultások” működtek volna, amelyek nem adtak volna valamilyen akadémikus életpályára való képzést, hanem pusztán tanulmányozási lehetőséget. Ilyenek voltak a tervezetben a logika-metafizika és a matematika-asztronómiai-zene. Ezek a szakcsoportok legfeljebb pedagógusnak képeztek. Apáczai látta iskolarendszerének ezt a „gyakorlatatlanságát”, számolt azzal, hogy ezt majd felhozzák ellene, ezért ajánlott — erősen kedve ellenére — tervezetében az adott helyzetet számbavevő egyszerű kollégiumi rendet is, olyat, amelyik nem válik szakokra, hanem a teológiával végződik. De akkor mi lehetett a számítása az igényesebb tervezettel? Miért látta bizonyos szempontból mégis reálisnak? Alighanem a nemességre gondolt, amelyet anyagi függetlensége nem kényszerített kenyéradó pályára választására, hanem szabadon foglalkozhatott volna a tudomány művelésével. Apáczai puritán komolysággal követelte, hogy a vezetők tényleg a vezetésre készüljenek és abban fáradozzanak. A nemességtől számonkérte, „az igazi generositast, a nemesi természetet” — írja Bán. (502.) Bán helyesen reálpolitikusnak tartja Apáczait azért a felfogásért, hogy a magyar haladás ügyének még századokon keresztül egvedül a nemesi közep-réteg lehetett a hordozója (462.) Apáczai számonvetve a nemességnek népe iránti kötelességét és iskolarendszert dolgozott ki e kötelesség teljesítésének a reményében. Benne „még nyoma sincs annak a megalkuvó loyaltásnak, mely a XVIII. sz. derekától éppen a protestáns értelmiségnek a hatalommal szemben tanúsított magatartását jellemezte” (463.). Apáczaiában semmi sem volt még a barokkból, ő még a *nuda veritas* embere.

Mi volt Apáczai végső célképzete? Iskolareformjával vajon hazájának felemelkedését akarta-e elsősorban szolgálni, vagy pedig vallási célt? Úgy látszik, kolozsvári székfoglaló beszédéből, hogy tervezésének és erőfeszítéseinek végén az üdvörténeti cél állt, az Ádámban elveszett adományok visszaszerzése, a felemelkedés arra a méltóságra, amelyről alábuktunk (Orosz, 171.). Máshol viszont az derül ki, hogy lelkét az erdélyi, sőt általában a magyar gazdasági és művelődési állapotok elmaradottsága égette és ennek megváltoztatására főrekedett. Vajon azt kell-e gondolnunk, hogy a hazafiúi és a vallási cél úgy osztozott lelkén, hogy az első közelebb állt szívéhez, a második pedig hivatásához és korának ideológiájához? Nézetünk szerint nem szabad e két célt Apáczainál sem elkülöníteni, sem egymással szembeállítani. Éppen Apáczainál összeköti és teljesen egybeforrasztja ezt a két célt a közös eszköz, az *embernevelés*. Isten akarata nem teljesül előbb az emberre nézve, vallotta, amíg az ember nem tevékenykedik magasrendű társas kapcsolatokban, ennek alapja pedig a tudás, a tanulás, a hozzáértés a munkának mind természeti-technikai, mind pedig szellemi-erkölcsi feltételeihez. Az emberrénevelés folyamata éppúgy területe Isten kegyelmének és gondviselésének, mint az értelmes emberi tervezésnek és fáradozásnak. Ennél helyesebb célt az értelem sem tud az ember elé állítani. Ebben a gondolatban van Apáczai kartézianus puritánizmusának a kulcsa. Megértjük, hogy Apáczai nevelő erősa lebilincseli a pedagógusokat, még ha nem is veszik észre puritán keresztényen hátrét. Azt azonban alig lehet megérteni, hogy a tiszta üdvörténeti szemléletnek és a realiztikus-rationális pedagógiának ez a nagyon nemes és magától értődőnek hatódó ötvöződése nem talált megfelelő méltatást a teológusok részéről. Schneller István is Comeniusnál kereste azt, amit elsősorban Apáczainál találhatott volna meg. De ha hiányoztak is az egyház emberei részéről elméleti méltatói, nem hiányoztak a gyakorlati méltatók, a követők, a folytatók, Martonfalvi Tóth György és más kevésbé ismertnevű, hű református pap-tanárok, akikben méltán látjuk ma a XVII. sz. második felének igen jelentős személyiségeit.

Az üdvörténeti perspektíva és a realiztikus-rationális nevelés útján való társadalomépítés egyensúlya igen érzékeny valami. A XVIII. század ezt az egyensúlyt felborította, a mérleget az utóbbi felé lendítette ki, nemcsak az egyház, hanem a hu-

mánus szempont kárára is. Bán művének a sok közül egyik legfőbb erőssége, hogy látja Apáczai személyiségében és attitűdjében a puritán elem fontosságát. Bán Imrénének köszönhetjük azt is, hogy egy metodikailag is figyelemreméltó fejezetben végigkísérte az Apáczai életmű utóéletét, helyreigazítva Rác Lajosnak azt a torzítását, hogy Apáczai a maga korára semmi hatást nem gyakorolt és hogy eszméi nyomtalanul tűntek el.

Mindent összevéve: Bán Imre Apáczai-monográfiája tudományos irodalmunk nagy nyeresége. Két tényező tette lehetővé, egyfelől a szerző széleskörű műveltsége, kutató erosza, hangyaszorgalma és tudós becsületessége, másfelől művelődéspolitikánk nagyvonalúsága és örvendetes áldozatkészsége.

Függelékül néhány sajtóhibát és elírást sorolunk fel, abban a reményben, hogy a második kiadásnál még hasznosítani lehet ezt a jegyzéket: 43. l. *docentor* helyesen *docentur*; 169. l. 8. rész helyesen 7. rész; 357. l. 309. sz. jegyzet helyesen 308. sz. jegyzet; az 512. és 513. lap hiányzik a 30. illetve a 32. fejezetszám előtt, hogy a 10. rész fejezeteiről van szó; 558. l. *Finánczy*, helyesen *Fináczy*; végül a bibliográfiai rövidítések jegyzékében Kremmernél 1952. helyesen 1912.

Bucsay Mihály

BORNEMISZA PÉTER: *Ördögi Kisértetek*. A kiadást gondozta és jegyzetekkel el látta: Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955. 293 lap.

Régi igényt elégített ki az Akadémiai Kiadó a hányatott életű evangélikus püspök és író, Bornemisza Péter nagy vihart keltett könyvének, az 1578-ban megjelent *Ördögi Kisértetek*-nek modern szövegkiadásával. Még 1934-ben ígérte Incze Gábor „A reformáció és ellenreformáció korának . . . írói” c. kiadványsorozatának negyedik kötete gyanánt e könyvtári unikummá vált mű kiadását, majd utána a Magyar Élet könyvkiadó tervezte megjelentetését, de egyik szándék sem kerülhetett kivitelre. Ahogy a XVI. század nem bírta el ezt a brutálisan őszinte könyvet, úgy századunk harmincas éveinek szellemisége sem volt képes számára széles nyilvánosságot biztosítani. Az újabb időknek kellett eljőnniök, hogy Bornemisza Péter kárhozottat s az álerkölc számára elviselhetetlen műve új kiadásának meglegyenek az előfeltételei. Ezek birtokában Eckhardt Sándor valóban kiváló rátermettséggel oldotta meg a kiadás feladatát. Előttünk fekszik az *Ördögi Kisértetek* betűhű szövegkiadása eredeti levéljelzéseivel. Páratlanul becsesse teszi e kiadványt Eckhardt Sándor tudományos jegyzetapparátusa, melyben a kor történeti, irodalmi és társadalmi hátterébe helyezi el Bornemisza művét. E szerencsés perspektívában tisztán tárul fel előttünk Bornemisza szellemi elhelyeződése, függősége és törekvése.

Eldöntöttnek tekinthető most már, hogy az *Ördögi Kisértetek* első alakjában Bornemisza Postillának IV. kötetében jelent meg 1578-ban, mint annak egy része, s csak később, a kitört botrány s a nyomában járó felzúdulás után szállt szembe Bornemisza az ellene feszülő közvéleménnyel oly formában, hogy a Postillák IV. kötetét ketté vágta, s az első részt is külön s az *Ördögi Kisérteteket* is külön kiadásban tette közzé, mindkét résznek címlapján s kolonóján Sempét és az 1578. évi dátumot tüntetve fel. A teljes mű kiadásához Gutí Ország Borbála adta a pénzbeli támogatást, aki korábban Török Ferenc felesége volt, majd ennek halála után Bornemisza semptei patrónusának, Salm Juliusnak bátyjához, Salm Eck grófhöz ment nőül, de a mű megjelenésekor már ez a férje is meghalt. A művet pedig Bornemisza Ország Borbála fiának, a 12 éves Török Istvánnak ajánlotta. Így természetes, hogy a kor feudális és klerikális urait leleplező könyv által támasztott botrányt már családi kapcsolatainál fogva is Bornemisza patrónusának, Salm Julius grófnak kellett levezetnie.

Bornemisza könyvében a testi ördögöt leplezte le a saját maga és mások testében dülő titkos szenvedélyek, beteges hajlamok, s ezek rettenetes következményeinek feltárásával oly módon, hogy mindezt beillesztette a testi ördög ellen küzdő emberiség egyetemességébe. Már a könyv első osztorozója, Perneszi András észrevette, hogy a IV. Postilla-kötet e része tulajdonképpen nem is prédikáció, hanem az ördög szörnyű rontó hatalmát ábrázoló törtéregyűjtemény. Nagy érdeme Eckhardtának, hogy részletesen kimutatja a felvonultatott történetanyag eredetét. A legerőteljesebb szá-lak Melanctonhoz vezetnek, ki teológiai, etikai és világtörténelmi előadásaiba sűrűn tüzdelt másoktól hallott, vagy saját maga által észlelt történeteket az ördögről. A nagy ember minden szavát áhítattal leső diákok lejegyezték e locus communis-okat,

melyeknek legbecsesebb gyűjteményét két évvel a mester halála után, 1562-ben Manlius János adta ki „Locorum communium collectanea” címmel. Bornemisza műve megírásához wittenbergi és olaszországi személyes benyomásain túl Manlius könyvéből vette az indítást, kinek szövegével való függő viszonyát Eckhardt összehasonlítólag is bizonyítja. Akár Melanchton, úgy Manlius is a dekalógus rendjében csoportosította az illusztrációs példatárt, s e gyakorlat Bornemisza szerkesztéséből is sok helyütt előtűnik. Eckhardt fejezetései után nem lehet kétséges, hogy Bornemisza indító forrásainál Feuerabend „Theatrum diabolorum”-ának csak közvetett jelentősége lehetett, annál fontosabb szerepet kell azonban juttatnunk Bornemisza illusztrációs apparátusának további kiegészítésénél Major György „Vitae Patrum”-ának, melyből a remetékről szóló históriákat merítette, továbbá a Melanchton által átdolgozott Carion-kronika példatárának, melyből terjedelmes részleteket is kölcsönzött. Bornemisza kevéssel 1557 előtt kellett Wittenbergben megfordulnia, ahol személyes benyomásokat is szerezhetett Melanchtontól, de hallgathatta is a Carion-kronika fellett akkoriban tartott világtörténelmi előadásait is. Kár, hogy Eckhardt nem terjeszkedik ki a Carion—Melanchton-féle wittenbergi történetfilozófiára, melynek már az *Ördögi Kisértetek* több helyén is felcsillan egy-egy nyoma, melyet azután teljes rendszerében átvett és propagált 1563. évi „Két könyv”-ével a szintén Wittenbergben tanult Károlyi Gáspár. E tekintetben jellemző Bornemiszára, hogy később a Carion-kronika magyarra fordítását és kiadását tervezte.

Az *Ördögi Kisértetek nemcsak* a magyar reformáció irodalmának, hanem a magyar humanista szellemnek is egyedülálló terméke. Nincs még egy a XVI. század magyar egyházi írói közül, aki annyi oldalú érdeklődéssel figyelte volna a vallási és erkölcsi életet, s tapasztalatait oly bátran kifejezésre juttatta volna, mint Bornemisza. Senki, még legnagyobb reformátoraink sem érezkedtek le annyira önmaguk és kortarsaik életének mélységébe, mint ő. Nem csodálhatjuk, hogy önmagában és prédikátortársaiban, pórnépben és városi polgároknak, főurakban és főpapokban, sőt még a császári udvarban is megtalálta a kárhozatni valót, s volt merészsége ezt nyomtatott könyvben név szerint is publikálni. Előtte Szkhárosi Horvát András és Károlyi Gáspár is bátran ostromozták a szociális bűnöket, s vádolják miattuk az urakat és papokat, de személytelenül. Bornemisza azonban név szerint kompromittál olyan családokat, kik pártfogói voltak, mint a Balassákat, Salmokat, Törököket, Homonnaiakat, még a hazai reformáció oly nagyságaira is talál s nem áttal kimondani valami megszégyenítőt, mint Sztárai Mihály és Huszár Gál, s teszi ezt azon a jögon, hogy a tetemrehívás elől a saját életét sem rejti el. Mégis, magatartásában van egy jellegzetesség, melyet Eckhardt így jellemez: „Míg a paraznaság eseteinek elképesztő rajzaiban urak, papok, prédikátorok egy mélységben fetrengenek, mikor a kapsziság, fukarság, mások vagyona eltulajdonításának bűnéről beszél, szinte kizárólag csak a földesurak és tisztartók szörnyű embernyúzását rajzolja élénk színekkel s a legnagyobb felháborodás hangján.” Szintén találó másik megállapítása: „Már maga az a tény, hogy a Salm gróf által összehívott papi bíróság előtt meglagadta művének visszavonását, bizonyítja, hogy itt nem csupán arról van szó, hogy a mu erkölestelen-e vagy nem, hanem arról, hogy főúri pártfogóival szemben is elég bátorsága volt ahhoz, hogy minden állítását fenntartsa, tehát mindazt, ami megbélyegzőt a magyar urakról, főpapokról és a császári udvarról megírt és kinyomott. Kihívás volt ez a feudális gondolkozással szemben oly időben, amikor minden prédikátor földesura kénye-kedvétől függött.” De itt se hallgathatjuk el, hogy Bornemisza szerint minden bűn, még a hatalmasok gonosztettei is, az ördög kísértéséből valók. Ő azonban az ördöggel együtt meglagadta a bűnt is.

Az *Ördögi Kisértetek* szövegkiadása, s Eckhardt Sándor hozzá csatolt jegyzetanyaga kiváló szolgálatot tesz a XVI. századi egyházi és világi viszonyok kutatóinak. Nem csökkenti a kiváló akkribiával írt jegyzetanyag értékét és hasznavehetőségét olyan sajnálatos elírás sem, melyet mégis jónak látunk helyreigazítani, tudniillik, hogy „Kálmáncsehi (Sánta) Márton volt a szakramentárizmus vagyis az anabaptista irány legnagyobb hatású terjesztője.” Hogy Kálmáncsehi szakramentárius volt, ez való, de hogy a szakramentárizmus azonos lenne az anabaptizmussal, az már tévedés. Egymással szembenálló irányzat volt e kettő, s legkevésbé a szakramentárius Kálmáncsehi Márton volt anabaptista.

Az *Ördögi Kisértetek* új kiadása nagy könyvsiker is volt. A mű 700 példányát úgyszólván pár hét alatt szétkapkodta a művelt olvasóközönség, bizonyosságául annak,

hogy ma már széles olvasótábora van az e tárgyba vágó kiadványoknak. Az Akadémiai Kiadó jó szolgálatot tett a tudománynak e könyvészeti ritkasággá vált könyv megjelentetésével.

Kathona Géza

BORNEMISZA PÉTER: *Válogatott írások. 1553—1584.* Összeállította és a jegyzeteket írta Nemeskürty István. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1955, 328 lap.

Egy csokorra való szemelvényt nyújt e kötetben Nemeskürty István Bornemisza Péter teljes irodalmi terméséből, így néhány versét, teljes *Elektra*-fordítását, a *Postillák* és *Ördögi Kisértetek* számos reprezentatív részletét az egész írói arc kiabrázolására. E vállalkozással Bornemisza kilépett majd négyévszázados elszigeteltségéből, s mint író és gondolkodó újból a magyar olvasóközönség elé áll.

Bornemisza már ifjúkorában elárulta humanista hajlandóságát, melynek örök-szép emléke Sophokles Elektrájának magyar fordítása. Múltán állapította meg erről Nemeskürty, hogy a „görög remekműből magyar remekmű született”. Bornemisza lelkében a görög tragédia alapszméje magyar problémaként jelentkezett, melyet így fogalmazott meg: „A kérdés az: vajon akkor, midőn a haza durva rabságban senyved, szabad-e erőszakkal szembeszállni a zsarnokkal, vagy pedig arra kell-e várni, hogy az idő hozza meg az orvosságot és az enyhülést?” A magyar protestantizmus első száz esztendejének közjogi problematikájára adott világos feleletet az *Elektra*. A humanista Bornemisza a dicsőség, hogy e kérdés oly korán és világosan jelentkezett lelkében, s előre prejudikálta az utat, amit a protestáns magyarság történetének logikája később oly konzekvensen követett. Igazán gyönyörű nyitány 1558-ban e tragédia közreadása a szárnyait bontogató protestantizmus induló küzdelmeihez. Megértjük, hogy e tragédia előadása után a fordítót miért veszik üldözőbe, s később is miért nincs nyugodt maradása Bécsben.

A mű túlnyomó részét a *Postillák*ból és az *Ördögi Kisértetek*ből kiválasztott szemelvények teszik ki. Az összeválogatás kiválóan sikerült. Aki nem tanulmányozhatja át Bornemisza temérdek foliánsait, az is megismeri e kollekciónál az igazi és teljes Bornemisza, a lutheri típusú keresztyént, aki ördöghittel árnyalt evangéliumi világnézettel szemléli a világ és az élet jelenségeit, hogy a lelke prizmáján átvetődő kép száz és száz színre bomoljon fel szellemének változatos gazdagságában. De megismerjük ez írásokból a reneszánsz humanizmustól áthatott, kora szellemi színvonalának csúcán álló magyar kultúrembert is, kinek tiszta polgári öntudata kíméletlen kritikát gyakorol kora feudális társadalmára felett. E tekintetben reformátoraink közül csak Heltai Gáspárral hasonlítható össze, kinek polgári humanizmussal kongeniális volt. Erről a beállítottságáról tanúskodik könyvünk minden predikációrészlete. A gyermekvilkos Heródes példája alkalmas ad neki a paráznaságot szerető, részegséget, kóborlást és hamis kereskedést űző polgárság kíméletlen ostorozására. Júdás alakjában a falut, várost, tartományt eláruló urak gyalázatos életét bélvégi meg. A gazdag és Lázár történetéből az Istent és másokat lenéző urak, nemesek és polgárok életére szórja a kárhoztatás villámait. A hamis sálár története jó alkalom tetemrehívásra a jobbagyonyúzó feudalizmus felett. Ez utóbbin gyakorolt kritikája élességben versenyez a száz évvel későbbi igehirdetésünk jobbagyrendszerbőlyegző megnyilatkozásaival is, mikor illet mond: „Fejedelem... ne hurcoltassa felesége szoknyája farkán nagy gyöngyöven a porban a szegény éhezőknek veritékét, mert az szegényember nem örökös rabja neki.”

A szemelvények jól ábrázolják Bornemisza szellemiségének másik jellegzetes vonását, a sokoldalúságot. Oly sokoldalú, mint a reneszánsz-humanizmusnak vagy a humanizmussal párosult reformációnak sok más reprezentánsa: egyházszervező, igehirdető, költő, szép-prózaíró, nyomdász, gazda, kultúr munkás, társadalomkritikus és politikus. Egnémely területen véleménye forradalmian úttörő. Ő az első politikus prédikátor, aki nem titkolja a Habsburg-koncepcióból való kiábrándultságát, s nyíltan egy másik koncepcióra veti tekintetét: a lengyel királlyá választott Báthory István jogára alatt egyesítendő Magyarország és Erdély képletére, bár e szemlélet kissé utópisztikus volt. Meg kellett élnie a felségserzési vádat is, amely miatt börtönbe került, de egészen reneszánsz egyéniséghez méltó kalandos szökéssel sikerült neki börtönéből elmenekülnie. Mint író is úttörő. Több *Postilla*-részletből megállapítható,

hogy prédikációiban a bibliai történetek szinte novellává válnak, s szereplői a kor élő jellemeivé és típusaivá zimosodva egymással párbeszédet folytatnak, s ezáltal még a legegyszerűbb cselekmény előadása is drámai feszültséggel telik meg. A történeti események elbeszélésénél is feltűnően kiváló az írói szerkesztése. Jeruzsálem pusztulásának leírása az ő előadásában egészen regényszerű lesz. Nagy írói készsége még az erkölcsileg labilis témáknak is irodalmi színvonalat tud biztosítani. Azért meri nyíltan leírni a legocsmányabb bűnöket, mert el tudja magát különíteni Grobián vaskos parasztstílusától, s miközben pikáns történeteket talál fel, eszünkbe sem jutnak Eulenspiegel akkor közkedvelt bárdolatlanságai, mert Bornemisza az erkölcsi excesszusokkal nem szórakoztatni akar, mint az, hanem kiváltképpen tanítani és nevelni. Jól megfigyelhető a szemelvényekben Bornemisza stílusának forrongó eleven-sége. Már Szekfű Gyula fedezett fel írásaiban olyan részleteket, melyek egy szavakba öntött Brueghel-kép színpompájával hatnak. Stílusának ez a lüktető mozgalmassága teljes összhangban van drámai fordulatokban gazdag életével. A stílusnak és az embernek ez az univerzális egysége tette őt Heltai Gáspár mellett a magyar széppróza megteremtőjévé. Nem utolsósorban kell kiemelnünk az előttünk fekvő könyv szemelvényeiből Bornemisza humanista szellemének azt a bátor vállalkozását, amellyel behatolt a népi élet mélységeibe, s felhozott és megmentett számunkra oly becses etnográfiai adalékokat, mint Tardoskeddi Szerencse Benedekné bájoló szövegeit, hogy teljesen benne élt kora napi eseményeiben, s megörökítette a kor mendemondáit, pletykáit, közismert személyek intimitásait, s levetve minden álarcot, oly őszinte vallomást tudott tenni önmaga dolgairól, akár Ágoston és Rousseau. Az író Bornemisza mindezen jellegzetességeit jól reprezentálják kiadványunk szemelvényei.

Szerencsésen egészíti ki az írói profil-sorozatát Nemeskürthy István *Utószava*. Írói életrajz ez az író szellemi problematikájával elegyítve. Olyan, mint maga Bornemisza élete volt. Mozgalmas, kalandos, fordulatokban bővelkedő életben sokoldalú és merész szellem szárnyalása. Eddigi méltatói, ha némi eltereléssel, mégis csak a reneszánsz olasz művésszel, Cellinivel tudták életét és szellemiségét leginkább párhuzamba állítani. A Nemeskürty István által összeállított irodalmi gyűjtemény, s a hozzácsatolt méltatás jelentős mértékben kibővíti Bornemiszaról bírt eddigi ismereteinket, s igényt tarthat arra, hogy egyháztörténetkutatóink és lelképászaink is olvassák, s tanuljanak Bornemisza ma is üde és simán gördülő írásaiból.

Kathona Géza

RÉVÉSZ IMRE: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957. 212 lap.

Ma az egyháztörténetírásnak abban a korszakában vagyunk, amikor egyre világosabban jelentkezik annak a szüksége, hogy megkeressük az egyháztörténetnek a társadalomtörténettel való kapcsolatát. Évtizedekkel ezelőtt, amikor még mesterségesen elzárták nálunk a társadalomtörténetkutatás eredményeit, volt mentsége a világtól elvonatkoztatott, belső körre visszahúzódt, öncélú és önérdékű egyháztörténeti szemléletmódnak, ma azonban már egészen más a helyzet, a társadalomtörténeti kutatás óriási léptekkel hozza be a múlt mulasztásait, izgalmas felfedezésekkel gazdagította a történelmi ismeretek kincstárát. Ma már elmaradottságnak, szellemi tunyaságnak számít, ha a korszerű tudományos eredményeket figyelmen kívül hagyja az egyháztörténet kutatója. Önmagát szegényíti meg az egyháztörténet, ha nem akarja az egyház világaágyazottságának helyes összefüggéseit keresni.

Révész Imre könyve marxista—leninista igényű mű, s mint ilyen, világnézeti alapját tekintve döntően különbözik az egyháztörténet művelésétől, azonban rendkívül tanulságos munka számunkra éppen abban a vonatkozásban, hogy feltárja az egyházi élet politikai összefüggéseit. Ha Révész Imre jogosan figyelmeztetheti a „világi” történeteket arra, hogy „a vallási és egyházi jelenségek nem szigetelhetők ki hamis idealizmussal az osztályviszonyok bonyolult szövetvényéből”, akkor ez megfordítva is érvényes, hogy ti. az egyháztörténetből sem szigetelhetők ki azok a jelenségek, amelyek szoros összefüggésben állanak a társadalomtörténettel. Az egyházpolitika története éppen az a terület, amelyet mindkét oldalról, a marxista—leninista társadalomtörténet és az egyháztörténet oldaláról is nagy figyelemben kell részesíteni, mert az előbbit segíti az osztályviszonyok megértésében, az utóbbit pedig az egyházi

élet társadalomtörténeti összefüggéseinek meglátásában. Az egyházpolitika történetének a tárgyból következik az egyházi és a politikai érdekeltség kettőssége. Természetes tehát, hogy az egyház érdeklődését erősen foglalkoztatja az, amit a túldoldalról irnak az egyházpolitika történetéről.

A Bach-korszak egyházpolitikájának két nagy eseményéről, az *osztrák konkordátumról* és a *protestáns pátenstről* szól alapjában véve Révész Imre könyve. Mindkét eseménynek az előzményeit és a következményeit is feltárja a szerző.

Az osztrák konkordátum létrejöttének előzményei során a szerző feltárja a Habsburg-egyházpolitika egész struktúráját. Bemutatja, hogy már a szentszövetség ellenforradalmi rendszerének is egyik erős oszlopa volt az egyház. Amint az orosz cárok a pravoszláv egyházat, a porosz királyok a protestáns egyházat, úgy a Habsburgok a katolikus egyházat építették be rendszerükbe. Ferenc császár-király átvette a jozefinizmus egyházpolitikai alap gondolatát, hogy az egyház az államcélok előmozdítására alkalmas intézmény, tehát az egyház életének szoros együttműködésben kell lennie a Habsburg államrendszerrel. Ebben a vonatkozásban a pap nem egyéb, mint „az állam hivatalnoka az egyházban”. A római egyháznak és a Habsburg-uralomnak az ellenforradalmi beállítottsága volt az a közös nevező, amiben találkoztak érdekeik, s ami szoros kapcsolatot létesített közöttük. Innen érthetők az egymásnak kölcsönösen tett messzemenő engedelmények és kiváltságok.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc új helyzetet jelentett. Az alsó papság jelentékeny része rokonszenvezett a forradalmi demokratikus törekvésekkel, mivel saját maga is a főpapság elnyomása alatt állt. Az európai forradalmi légkörben a magas klérus jobbnak látta a pápai „világcsászárság” ábrándját feltámasztani. A meg-ingó trónok idején biztonságosabbnak látszott az „örök város” pápai uralkodójában bízakodni, s ezért az a törekvés vezette, hogy „legyen az egyháznak szabadsága arra, hogy állam lehessen az államban, — az államnak pedig arra, hogy az egyház fejtől való függőségben biztosíthassa a maga érdekeit.”

A ferencjózsefi ellenforradalmi korszak egyházpolitikai irányvonala mindenáron meg akarta nyerni a pápai támogatást. A jozefinizmus felszámolása révén minden követelésében kielégített szövetséget kapott a Schwarzenberg—Bach-féle egyházpolitika. A magas klérus érdekeit nem lehetett jobbnak szolgálni annál, ahogy azt az önkényuralom kiszolgáltatta. A fel-fellobbanó forradalmi tüzek esetére a két régi szövetséges, a Habsburg-ház és a magas klérus, a legszorosabb fegyverbarátságot kötötte. Erre Ferenc Józsefnek nagy szüksége volt, mert külpolitikailag a krími háborúval került szorult helyzetbe, belpolitikailag pedig az állandó forradalmi veszély jelentette a válságot.

Az ellenforradalmi-reakciós szellem nyilvánvaló az osztrák konkordátum tartalmából. Az első cikk kijelenti, hogy a katolikus vallás mindenkor fenn fog maradni minden jogában és kiváltságában. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy az állam maga fölé helyezi a katolikus egyházat, s önmagát korlátozza a szabad törvényhozásban, a katolikus egyház kivételes államjogi helyzete érdekében. A továbbiakban a Habsburg-birodalom egysége érdekében az uralkodó lemondott a magyar királyok ősi „tetsvényjogáról” (jus placeti regii), hogy mindenben egységes egyházpolitikát hozzon létre. Kiterjeszti a konkordátum a püspökök jogait a papság és a hívek felett. A katolikus egyház kezébe adja az egész közoktatás ügyét, minden tantárgy tanítása a katolikus egyházéhoz tartozik alkalmazkodni. Különösen szigorú klerikális felügyelet alá kerültek az elemi iskolai tanítók, akiken keresztül a dolgozó nép fékentartását akarták elérni. Ezzel az ellenforradalmi rendszer a maga vezető szellemi erejévé a katolikus egyházat tette. Anyagi téren a konkordátum egyik fő célkitűzése a feudális főpapok nagybirtok biztosítása, ugyanakkor pedig az alsópapság anyagilag is függő helyzetének a fenntartása. Mikor már a pápi tized a feudális társadalmi rend felszámolása során nem volt fenntartható — még a 48 utáni ellenforradalmi rendszer sem merete visszaállítani —, legalább azt érte el a konkordátum, hogy ahol a pápi tized fennállott, ott továbbra is érvényben hagyta, ahol pedig megszűnt, ott állami tizedkártpótlást biztosított helyette. Így fömörültek a reakció erői a forradalomnak még azokkal a vívmányaival szemben is, amelyeket még a Schwarzenberg—Bach-féle politikai vezetés sem mert megváltoztatni.

A könyv végigvezet a konkordátumról szóló korabeli véleményeken, amelyek a bírálattal, olykor a kétségbeesés hangján szólaltak meg. Elsősorban a protestánsokat nyugtalanította a római előretörés. Eleve bizalmatlanokká tette őket mindazokkal a

tárgyalásokkal szemben, amelyeket Bécs az 1855-ös konkordátum után kezdeményezett.

Az osztrák konkordátum tárgylása során is kiviláglik az, ami az egész műre jellemző, hogy ti. a katolikus vonatkozások jóval kisebb szerepet kapnak a protestánsokénál. Ez azonban a tárgy természetéből érthető, mert a Bach-korszak egyházpolitikájának legnagyobb vihart kiváltott eseménye kétségtelenül a protestáns pátens volt.

A protestáns pátens előzményeinek vázolásában messzire nyúl vissza a szerző. Böven érvényesül óriási ismeretanyaga. A XVIII. századi egyházpolitikai helyzet bemutatásánál talán túlmegy a szerző azon a határon, ami a pátens előzményeinek megértéséhez szükséges. Itt nyilván ízelítőt kapunk Sinai Miklósról készenálló kb. 20 nyomtatott ívre terjedhető monográfiája kutatásának anyagából, de ez a kitérés annyi értékes új megállapítással van tele, hogy a mű értéke csak növekszik ezekkel az oldalakkal.

A pátenssel kapcsolatos eddigi nézetek számos romantikus és fellengzős megállapítását meggyőzően korrigálja Révész Imre. Érdekesen mutatja ki, hogyan mentek elébe a magyarországi protestantizmus vezetői az államegyházi jellegű beavatkozás lehetővé tételének; hogyan szorgalmazták — miközben az autonómiát szemük fényeként emlegették — egy protestáns ügyekkel rendszeresen foglalkozó állami szerv felállítását már a XIX. század elején; hogyan tették meg az első lépéseket az állami dotáció kieszközléséért. A könyv egyik nagy értéke, hogy részletesen elemzi a pátens létrejöttének körülményeit, kimutatja azt a sokféle hatást, ami közrejátszott a pátens szövegének kialakulásában, szemléletes képet kapunk arról, hogyan tárgyaltak Bécsben a pátens előkészületeiről.

Különösen érdekesek Révész Imre könyvének azok a lapjai, ahol a pátens mintájának és alapötletének a feltárásáról van szó. Itt kitérül előttünk a korabeli reakció egyházpolitikai számítása, amely porosz mintára akarja átszervezni a magyarországi protestáns egyházakat. A porosz király 1835-ben rendelettel tette kötelezővé az Alsó-Rajnavidék és Westfália számára azt a „rheinisch-westfälische Kirchenordnung”-ot, amelyben a protestánsoknak egyre jobban hozzá kellett simulniuk a mind abszolutisztikusabb porosz királyi hatalomhoz. Révész Imre kitűnően leplezi le azt az egyházpolitikai „bölcességet”, amely nem tud többet és jobbat a porosz királyok ellenforradalmi-reakciós ötleténél. Ezt a dudvát akarta — persze módosításokkal — Bécs a Bach-korszak ellenforradalmi helyzetében elültetni.

Az igazsághoz hűen kerülnek nyilvánosságra olyan adatok, amelyek azt a túlárado örömet tükrözik, amivel a lelkesi főtisztviselők javadalmazására kilátásba helyezett egészen csinos összegeket egyházi részről fogadták.

Minket evangélikusokat különösen érdekel a nemzetiségi kérdésnek és a pátensnek az összefüggése. Ebben a vonatkozásban is hézagpótló elemzést kapunk. Kuzmányinak, Hurbánnak és társaiknak a tárgyilagos jellemzése mellett megkapjuk a magyarázatot a szlovák és német gyülekezetek ingadozására, a patentális szervezkedés és az ún. autonóm egyházhoz tartozás között.

Eles megvilágításba kerülnek a pátenssel szembenálló körök. Az ókonzervatívok arisztokrata vagy nagypolgári figuráiról lehullanak a „mártírság” és az „ellenállás” jelmezei. Reakciós voltukat kíméletlenül leleplezi a szerző. Viszont ugyanakkor rámutat arra is, hogyha a magyarországi protestantizmus lelkeszeinek és egyházközségeinek jelentékeny többsége elfogadta volna a pátent, az a különben dűledező nyílt abszolutizmus számára óriási erkölcsi sikert jelentett volna, s talán meghosszabbította volna nép- és haladásellenes működését. Eopen ezért volt nagyjelentősége annak az egész nemzet számára, hogy a világi „urak” részben a maguk osztályérdeke szerint, részben hagyományos egyházszeretetük alapján, az ingadozó papságot behajtották az ellenállásba, s ezzel kikényszeríthették a pátens visszavonását. Ez persze azzal a következménnyel járt, hogy a protestantizmus ugyan kikerülte a Habsburg-beavatkozást, de ugyanakkor odasodródott a nagybirtok, nagytöke képviselőinek hatalmába, a Tisza Kálmán-féle világi vezetők érdekeinek szolgálatába.

A pátens körüli küzdelmek lényege abban foglalható össze, hogy amint a dolgozó nép tömegeitől elszakadt egyház az uralkodóosztályok szolgálatába állva, valami formában a közhatalom részesévé vált, az elé a súlyos kérdés elé került, hogy vagy magára a népellemes abszolutizmusra támaszkodik, mint a patentálisok, vagy a feudális-tőkés társadalmi-gazdasági rend képviselőire, akik végeredményben tartó oszlopai a népelnyomó államhatalomnak is. Révész Imre klasszikus tömörségű szavai

szerint: „Keserves dilemma elé került ilyenformán a magyarországi protestantizmus, és a dilemmából kivezető utat nem volt, nem is lehetett képes megtalálni — mert ez az út az államegyház Scyllája és a feudálkapitalista nagybirtoknak, majd a burzsoá nagyökének való kiszolgáltatottság Charvbdije között csak a dolgozó néphez vezethetett volna, amelyre azonban a magyarországi protestantizmus vezetői nem mertek támaszkodni, a papok éppúgy nem, mint a világiak, mint ahogy nem mertek rátámaszkodni a „nemzeti ellenállás” vezetői sem.”

Egy eredményekben gazdag tudósélet óriási ismeretanyaga és mély bölcsessége tükröződik Révész Imre művén. Noha a könyv címe csak fejezeteket ígér a Bach-korszak egyházpolitikájából, noha a bevezetés csak előtanulmányt jelent be a kérdés részletkutatói számára, voltaképpen ennél sokkal több ez a könyv. Akik el akarnak igazodni az önkényuralom katolikus és protestáns egyházpolitikája szövevényes problémái között, nem nélkülözhetik Révész könyvének mélyreható elemzéseit, széles látókörét, alapos forrásismeretét, éleselméjű értékeléseit, frappáns jellemrajzait, történetkritikai megállapításait. A tárgyank az összefoglaló, szintetikus, egyben iránymutató feldolgozása, bizonyára fel fogja lendíteni az analitikus részletkutatást, valamint a monográfiai irodalmat. Ez a könyv azok közé a kevesek közé tartozik, amelyek mint alapvető „standard-művek” új kutatásra ösztönöznek, s ezzel elindítói egy korszak alapos feldolgozásának.

Ostlyk Ernő

PAPP LÁSZLÓ és BUCSAY MIHÁLY *A Budapesti Református Theológia Akadémia története. 1855—1955.* A Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya kiadása. Budapest. 1955. 255 l.

A budapesti református teológiai akadémia 1955. október hó 10-én volt száz esztendő. Ezt a szép évfordulót meg is ünnepelte. Az ünneplés egyik mozzanata volt a cimben megnevezett könyvnek kibocsátása.

Lapunk főszerkesztője erről a könyvről beszélgetett velem alig egy évvel ezelőtt a teológia tanári szobájában, két tanítási óra közötti tízpercben. A rövid beszélgetés abbamaradt, pár hónappal ezelőtt azonban a főszerkesztő levélben arra kért, hogy az akkor abbamaradt beszélgetést, vagy inkább a könyv olvasása közben ébredt gondolataimat írjam le az „Egyháztörténet” számára, mint olyan valaki, aki *kortársként* szólhat a teológia második 50 esztendejéről és e könyvről. Az ilyen kérés megtiszteltetés és feltétlenül teljesítendő. Annál is inkább, mert e sorok írásához készültem. Önmagamban egy érdekes kortársat láttam meg. Gyermekkorom első tudatos emléke az, hogy a Duna mentén egy ősi református gyülekezet intenzív életének szépsége, áhitata és méltósága elbűvölt és egy életre magáévá tett; zsolttáros könyvünkéből tanultam meg olvasni a dunavecsei református elemi iskolában, tovább tanított a kún-szentmiklósi református algimnázium, ugyanott konfirmált Baksay püspök (akkor még esperes), s ott bámultam rá először az ő személyében egy ékes magyar beszédű nagy igehirdetőre. Azután Dunántúl református lelke szállt meg a csurgói református gimnáziumban, 1905-ben pedig a budapesti teológia fogadott gyermekévé és nevelt lelkipásztornrá, a budapesti egyetem habilitált doktorává, voltam lelkipásztor, katechéta, teológiai magántanár, rendes professzor: egyházmegyei, egyházkerületi, konventi és zsinati tisztséget, presbiterséget viseltem, de életem centruma a teológia volt (úgy is mint tudomány, úgy is mint iskola), s innen-onnan már 55 év óta úgy olvadt fel életem egyházunk és teológiánk életében, mint só a tenger vizében. És most ezzel az igen sokoldalú egyházi múlttal és sokoldalú egyházi érdeklődéssel megterhelt kortárs szemével néztem bele ismét a teológiánk százéves történeté: felidéző könyvbe. Vajha sokat és helyesen látna meg ez a sokoldalú érdeklődés

Kétségtelen, hogy a budapesti *teológia lelkipásztornévelő szakiskola* (tehát nem teológiai tudományt az egyháztól függetlenül művelő egyetemi fakultás). Ez a szakiskola mindig számos alkotó tényezőtől ötvözött egységes egész, és ebből több komoly és sokoldalú következmény származott. *A teológiát alkotó ezen tényezők a következők: a gyülekezetek; ezek tartják fenn a teológiát szeretőikkel és pénzükkel a legnagyobb részben; ezekből a gyülekezetekből kerülnek ki a professzorok, s ma-radnak életük végéig gyülekezeti tagok; a gyülekezetek küldik a teológiára a teológusokat és visszavárják azokat mint lelkipásztorokat. A teológia alkotó tényezői az-*

után az *egyházmegyék*, amelyeknek lelkipásztorai a teológiáról kerültek ki, s azzal életük végéig sokféle formában elszakíthatatlan kapcsolatban maradnak. Alkotó tényezője a teológiának az *egyházkerület* és újabban az *egyetemes konvent* és a *zsinat* is: ezek a hivatalos fenntartó testületek, mert ezek gondoskodnak a tanítás és tanulás külső-belső feltételeiről (az iskola épületéről, felszereléséről, az internátusról, a konviktusról, ők alkotják meg és teszik kötelezővé a tantervet, alkalmazzák a professzorokat, felügyelnek a teológiának mint iskolának életére, s arról a jelentést elvárják stb.). A teológiát alkotó tényezők végül: *a professzorok és a diákok* (egyik a másikkal létfeltétele), mert a főiskolai élet: a professzorok és diákok együttes munkája.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a *református lelkipásztornévelés a református egyház életfunkciója*: az egyház nevel magának a maga költségén, a maga szellemében, a maga által alkalmasnak tartott és megbízott professzorokkal és a maga gyermekeiből kikerülő teológusokból lelkipásztorokat. E munkában tehát felelősséggel részt vesz mindegyik alkotó tényező, s azért mindegyiket egyaránt érdeklí az, hogy *mi van a teológia történetét leíró könyvben, amelynek ők az elsőrendű olvasói*. Jó tehát az a könyv, ha elsőrendű olvasóinak érdeklődését megnyeri, a teológia iránt érzelt szeretetüket fokozza, s világosan elmondja, hogy az *elmúlt száz év alatt a teológiát alkotó tényezők az egyház szellemében végezték-e munkájukat, s megfeleltek-e vállalt feladatuknak*, mert a teológia életében mindegyik alkotó tényezőnek megvan a maga sajátos szerepe, feladata, felelőssége. Azután arra is adjon feleletet a teológia történetével foglalkozó könyv, hogy az a sok szeretet, imádság és anyagi áldozat, amely a teológiára áradt, visszasugárzott-e a teológiát alkotó összes tényezőkre, és pedig nemcsak azáltal, hogy *hűséges lelkipásztorok kerültek ki a teológiáról* (a *hű* fogalmában benne rejlik a *hívó* fogalma), hanem azáltal is, hogy *a teológiáról sugárzott-e ki olyan hatás* (mert élni annyit jelent, mint hatást kifejteni), *olyan erő*, amely a legtisztább keresztyén értelemben véve megnevesítette a teológiát alkotó tényezők gondolkodását, életét, s képesebbé tette őket arra, hogy egyházunk hivatásának megfelelően nennzetünk életében is áldott, életformáló tényezőkként munkálkodjanak.

Ilyen gondolatokkal nézzük meg most már közelebbről a teológiánk történetéről szóló könyvet. Természetes, hogy én nem mint történész nézem, hanem mint *pedagógus*, mert mégiscsak egy *iskoláról* van itt szó. Mindenekelőtt feltűnik — mert hangsúlyeltolódást jelent — a *könyv II., III., IV. főszakaszának címe*. Az első: *Az alapítás kora (1855—1870)*, ez találó, vagyis a lényegét megjelölő cím: ugyanígy találó az ötödik szakasz címe is: *A felszabadulástól a centennáriumig (1944—1955)*. A második főszakasz címe: *A Protestánszegylet (Reformegylet) kora (1870—1896)*, s a harmadik főszakasz címe: *A belmisszió kora (1896—1918)*, a negyedik: *A történelmi kálvinizmus kora (1918—1944)*. E címek nem találók, mert az iskolán kívüli jelenségekre utalnak, azokra tolják a hangsúlyt s a figyelmet. Lám, maga a könyv mondja (a 38. lapon): „Teológiánk tanárainak liberális iránya *kilép*... a teológiai oktatás... keretei közül és országos egyházi reformmozgalommá szélesül. Kovács Albert ugyanis 1870-ben bontotta ki a Protestánszegylet zászlaját *„Alakítsunk egyházi reformegyletet*... című program iratával.” Eltekintve attól, hogy a liberális irányú reformegylet a lelkipásztorokat nem érdekelte (maguknak az illetékeseknek tapasztalata szerint), s eltekintve attól, hogy Ballagi, aki „nagy befolyást gyakorolt az Egylet irányára, 1877-ben (az Egylet bukása után 3 év múltával) azt írta, „hogy ő már az Egylet megalakulása idején tudta, hogy az megbukott” (50—53 lapon), — lehetetlen nem látni, hogy ez a Reformegyletalakítás nem a teológia életéhez szervesen odatartozó munka volt, hiszen bármelyik, a teológián nem működő lelkipásztor is megcsinálhatta volna. Vagyis a Reformegylet teológián kívüli munka volt, s teológián kívüli hatásokat kívánt elérni. Lényegében véve ugyanez az eset a *belmissziói mozgalommal* is; nein az iskola életének megnyilvánulása volt ez sem, hiszen nem vett benne részt aktíve a tanári karnak minden tagja. Szabó Aladár pedig 1904. után már mint budapesti lelkipásztor végezte ezt a munkát, nem lévén az speciálisan professzori munka, hiszen a Bethania egyesületben és a skót misszió Hold utcai imatermében tartott evangélikáló alkalmakon folyt le. Új dolog sem volt, hiszen már Filó is 1858-ban szükségesnek mondta az egyházból kiinduló belmissziót (27. lapon), Kovács A. is javasolta a belmissziói munka sok fontos ágát (43. lapon). *A történelmi kálvinizmus* sem az egész tanári kar speciálisan iskolái munkája volt, ezért a könyv is kénytelen külön beszélni: 1. Sebestyén Jenőnek és 2. A többi professzornak működéséről. Mindezekből annyi tanulság talán mégis kínálkozik, hogy: 1. az egyleti mozgalmi munka nem teológiai munka, s egyleti munkával (azaz kívülről) nem újul meg az egyház, ha-

nem csak úgy, ha a maga lényének megfelelően lesz egészen azzá, amivé az üdvtörténet Ura formálta; 2. feltűnő, hogy a történelmi kálvinizmus sokkal határozottabb visszhangra talált a lelkekben, mint akár „Ballaginak az egyház hitvallási alapjait és történeti mivoltát kevésbé tisztelő radikális egyoldalúságá”-val (55—56. lapon) megterhelt reformmegyleti mozgalom, akár a Szabó A. névvel kapcsolódó belmissziói mozgalom, amelynek „Hinterland”-játul a református lelkipásztorokat nem tudja megnyerni. Szabó A. „kemény és harcias személyisége” (87. lapon), s — tegyük hozzá: agresszív kegyessége, pedig bizonyosan olvasta a II. Tim. 2:24. versét. — Mindezekre tekintettel a könyv II., III., IV. főszakaszának címe tehát nem a teológiai főiskolára jellemző, hanem egy-egy teológiai tanárnak professzori munkája mellett a teológián kívül a maga teológiai meggyőződésének szellemében folyó egyházépítő tevékenységére. Hogy az iskola életéről ne toljódjék el a hangsúly és figyelem a mozgalmak történetére, azért talán jobb lett volna először az alapítás korszakáról, azután a tanári kar első, majd második, majd harmadik generációjának lelkipásztor-nevelő munkásságáról. A két szomszédos generáció munkája ugyan érintkezett és egybeszővődött, de ez természetes életjelenség.

Hogy félre ne értessem, meg kell itt említenem, hogy a református teológiai professzornak közéleti, különösen egyházi közéleti munkásságra való nagy készsége természetes, mert a református teológusnak abból a még tudat alatti is működő meggyőződéséből ered, hogy az evangéliumot az élet — különösen az egyházi élet — minden területét átható erővé kell tennie. Ennél a meggyőződésénél erősebb valami csak az a szívében égő és csontjaiba rekesztett tüzként lobogó olthatatlan tudat (Jer 20:9), hogy neki elsősorban és mindenestől professzori: tanító és példaadó munkáját kell végeznie. Mert a legintenzívebb közéleti munkálkodás sem tesz kiváló tanárrá. Tanárrá csak tanári munkával lehet az ember, vagyis úgy, ha: a maga tudományának naponkénti rendszeres művelésével a maga tudományának minden tudnivalóját elsajátítja és e tudományokat legalább egy ponton önálló kutató munkával előbbre viszi, s az általános teológiai tudomány, vagy műveltség minél teljesebb birtokában a maga tudását, hitét és kegyességét iskolai munkájával hiánytalanul átadja a következő generációnak. Így hát a teológia életében az elsősorban fontos, sőt sorsdöntő, hogy mi történik *ott* csongetéstől csöngetésig, ott mit csinál a tanár és diák. És e kettő mindig együtt gondolandó, mert a tanár diák nélkül nem tanár és a diák tanár nélkül nem diák.

Ezt a főiskola történetének írói is tudják és azért nagy figyelmet szenteltek a professzorok személyének. Éspedig úgy, hogy őket is, az iskolát is kortörténeti háttérbe állítják be. S valóban, könnyen igazságtalanok leszünk, ha intézményekről, vagy emberekről úgy szólnak, hogy őket a maguk korából kitépjük és napjaink tisztultabb látásával nézzük őket. Ellenben látva a maguk korának nehézségeivel küzdő becsületes szándékaikat, gyengédséggel és szeretettel fordulunk feléjük. Így cselekedtek a teológia történetének írói is, amikor a régi okmányokban elrejtett sok adatot kitűnő munkával napfényre hozták. Különösen igaz ez a teológia és a professzorok *anyagi, külső életének történetére nézve*, mert ezen a vonalon a források bőbeszédűbbek voltak. Elénk tárják ugyan az iskola lelki, szellemi életének képét is, úgyzintén a professzorok tudományos és tanító munkásságát. Am itt láthatólag szüksévuőbbak voltak a források. Mégis azt gondolom, hogy a sűrűn változó tanterveknek és a tanterveknek megfelelő tanári munkálkodásnak, főként a tanárok tankönyveinek, jegyzeteinek (a kurzusoknak) bőbeszédű ismertetésével lehetett volna többet mondani a főiskola *lelki és szellemi életéről*.

Erdekes, hogy már 1873-ban (tehát a teológia alapítása után 18 év múltával) elhangzott ez a kívánság. 1873-ban az egyházkerületi közgyűlés kimondta, hogy „mivel a tanbizottság jelentésében a teológiai tanintézetéről csak *igen kevés és száraz* számadatok foglaltatnak, egy bizottság bizassék meg, hogy a következő közgyűlés elé további tárgyalás alapjául szolgáló *részletes* jelentést tegyen (54—1873. sz. határozat). A következő évi közgyűlés még tovább ment, amikor kimondta, hogy: „*kimerítő jelentést vár az intézet anyagi és szellemi állapotáról.*” Attól kezdve az igazgatóság mindig adott is ilyen jelentést az iskolai év végén a Teológiai Választmányoknak s általa a közgyűlésnek; e jelentések a Teológiai Választmány jegyzőkönyveihez vannak mellékelve, s mint ezen adatok történetírója mondja (55. lapon): „a teológia múltjának (tegyük hozzá: szellemi múltjának) elsősorú forrásai.” Mőgerdemlik tehát a részletes feldolgozást.

A teológia szellemi történetének nagy darabját ismerhetjük meg a *tantervekből* is. A tantervet az intézetet fenntartó testülete (kerület, konvent, zsinat) adja meg és azzal megszabja, hogy az általa fenntartott teológiai főiskolán *mit* kell és *milyen sorrendben* kell tanítani. Azért a tanterv kötelező tanárra és diákra egyaránt. A tanár köteles előadásait a tantervnek megfelelően megtartani, s ugyanúgy megírni tan-könyveit, jegyzeteit. (Ezek megírására ugyan paragrafus nem kötelezi, de kötelezi valami nagyobb: a diák érdeke.) A jó tantervben fontos a tanítandó anyagnak (a tantárgynak) az iskola rendeltetésének megfelelő kiválasztása, azután fokozatos és hézagmentes elrendezése. Ezzel mondja meg a tanterv azt, hogy *mit*, illetve mely évfolyamon *mit* kell tanítani. Azután minden jó tantervnek nélkülözhetetlen második fele a *tantervi utasítás*, amely félreérthetetlenül megmondja, hogy egyházunk a felsorolt tantárgyakat hogyan, milyen szellemben kívánja tanítani. Ezzel azt mondja meg a tanterv, hogy a kiszemelt tantárgyakat *hogyan* kell tanítani. A tantervbe csak az iskola rendeltetésének megfelelő ismeretközlő és életformáló tárgyak vehetők fel, s ötletszerűen bedobni a tantervbe egy új tárgyat, vagy kihagyni egy régóta bevált tárgyat nem szabad; tantervi utasítást pedig csak tapasztalt és módszertani jártassággal s széleskörű teológiai műveltséggel bíró ember írjon. (A tantervi utasítás halvány jelei az utóbbi tantervekben már mutatkoznak.)

A budapesti teológián száz év alatt kb. tizenhatszor fordult elő a tanterv módosítása, javítása, átalakítása. A tantervrevízió gondolata rendszerint akkor bukkan fel, amikor vagy a fenntartó testület, vagy a tanári kár, vagy az egyházi közvélemény nincs megelégedve az iskola munkájával, s akkor udvariasan a tantervet hibáztatják (bár a jó tanár rossz tantervvel is tud jól tanítani). A teológia történetének mindegyik írója gondosan foglalkozik ugyan az általa ismertetett korszaknak tantervrevíziójával, azonban tanulságosabb lett volna az összes tantervet egyváltéban bemutatni, s egységes elv szerint leszögezni: mi volt a gyakori tantervrevízió oka, értelme, haszna, s haladás volt-e az új tanterv a régiekhez viszonyítva.

Tantervről lévén szó, állítom, hogy amint az általános és középiskolában minden tantárgy nemcsak új ismereteket közöl a tanulóval, hanem erkölcsi, esztétikai hatásokat is fejt ki (egyaránt fejleszti az értelmet, az érzelmet, az akaratot), úgy a teológiai tantárgyak is egyaránt fejleszti az értelmet (ismeretközlők), az érzelmet (kegyességébresztők), az akaratot (református erkölcsi életre serkentenek). Azaz bármelyik teológiai tantárgy, ha jól tanítják, teológiai tudásban gyarapít, hitet és kegyességet ébreszt, s református keresztyén értelemben életformáló. És ha a professzorok rendszeres és következetes tanári munkájukkal, azaz óráikon, személyes és családi életükkel (amit a diák jól lát), a tanulókkal való órán kívüli pásztori foglalkozással nem segítik el a diákokat a megtérés és a hit útjára, a reformátusi kegyességre, ezt a tanár helyett senki el nem végezheti: a csendes napok, evangélizáló konferenciák s más efélék *ad hoc* előadói sem, legföljebb igen csekély mértékben, talán az elindítás első lépéséig. A tanárnak tehát úgy kell teljesítenie a maga speciálisán, azaz sajátosan és szakszerűen tanári feladatát és élnie hívó keresztyén életét, mintha a teológián minden az ő tanulásán, tanításán, életpéldáján fordulna meg. (Ugyanez természetesen a diákokra is érvényes.)

A következő kérdés: miként éltek a tantervekkel a tanárok és diákok? A teológia történetének írói felelnek is erre a kérdésre, amikor szólnak a tanulmányi rendről, s idézik, hogy: „Török Pál följegyezte, hogy az előadó tanárok melyik külföldi professzornak melyik műve alapján adtak elő” (37. lapon). Olvashatjuk azt is, hogy az 1884. év utáni időben „egyik-másik tantárgyból a tanárok egy-egy bevált külföldi szakkönyvet fordítottak le tankönyv céljára” (61. lapon). Azután „*Lelkészképzés és szellemi élet az akadémián*” cím alatt értesülünk arról, hogy 1905-ben „*A Dunamenti Lelkészi Értekezlet az egyházkerület elé terjesztett javaslatában részletesen kifejtette a lelkésznevelés megújítására vonatkozó javaslatát; e szerint a főcél a lelkésznevelésnek bibliássá és gyakorlativá tétele, értvén gyakorlati alatt azt, hogy a lelkészképzés célját és módját a mindenkor magyar református gyülekezetek szellemi és lelki helyzete és szükségletei határozzák meg; ... e gyakorlati képzésnek, azonban tudományosnak is kell lennie.*” Már az író is megállapítja, hogy az *ad hoc* szükséglet nem szabhatja meg a lelkésznevelés célját és módját. Nem is — tegyük hozzá mi is —, mert ha időről-időre kell a nevelőnek megállapítania, hogy mi az éppen *ad hoc* szükséglet, azt az iskola majdnem minden tanára másként látja, s ezzel az iskola élete a bizonytalanság és ingadozás hínárjába kerül. Különbösen is a gyakorlatiasságot azok szokták emlegetni, akik nem tudják, hogy a teológiai tudomány minden izé-

ben *scientia ad praxin*, azaz a való élet szükségleteinek megfelelően immanens erővel tör realizálódásra. — Különösen értékes megállapítás az, hogy az 1905—1913. közötti időben már „a professzorok többségének akadémiai előadásai *kurzusok* alakjában megjelentek, aminek azért is van jelentősége, mert voltaképpen *ezek a kurzusok képviselték nálunk a teológiai irodalmat*” (88. lapon.) Méginkább jóleső érzéssel olvassuk továbbá (122. lapon), hogy az 1920—1941. évek közötti időben a budapesti teológián „a tanítás színvonala és a tanítási eredmény ... bizonyos vonatkozásban hazai és nemzetközi viszonylatban is magasrendű volt. Ennek döntő feltétele volt, hogy a Kar tagjai — minden egyéb munkásságuk mellett! — mégiscsak a tanítást és nevelést tekintették főhivatásuknak. Mindnyájan kidolgozták faszakuknak összes tárgyait, s ezek a *kurzusok* a 30-as években, de főként a 40-es évek elején teljes számban, mintaszerű sokszorosításban álltak az ifjúság rendelkezésére”. Mint kortárs, hadd jegyezzem meg: a Kar tagjai azért írták meg magyarul szakjuk egész tudásanyagát, mert meggyőződésük volt, hogy ha a diák anyanyelvén tanulhatja meg szakismereteit, ezzel megkönnyebbül tanulása, szilárdabb és tisztultabb lesz a tudása, s így lassanként megindulhat a magyar teológiai gondolkodás és irodalom is.

Itt vetem föl — már nem először — ezt a kérdést: *megvannak-e a Ráday-Könyvtárban teológiánk professzorainak irodalmi alkotásai, főként kurzusai?* Milyen jól beillett volna a teológia története című könyvbe *A tanárok névsora* után *a tanárok (s magántanárok) irodalmi munkásságának hiánytalan bibliográfiája*. (A kecskeméti jogakadémia ilyen adott az 1940-es évek előtt valamelyik évkönyvében.) Még mindig nem késő az ilyen gyűjtemény és bibliográfia létrehozása: segítségével könnyebben és pontosabban megrajzolható lenne a tanárok és a teológiai oktatás lelki képe. Mert a teológia életében mégiscsak ez a sorsdöntő: mit tanultak, mit gondoltak, mit tanítottak a professzorok. Azt, ami életüket református keresztyén értelemben igazzá, jóvá, szentté tette, miként adták át hiánytalanul a következő generációnak, hogy annak életét még jobba, szentebbé és igazabbá tegye, mint az övék volt. Fontos ez! Mert ami a teológiai tantermekben a katedráról ma elhangzik, az rövidesen a templomi szószékéről, a hittanórákon, a vasárnapi iskolában, egyházi konferenciákon, egyházi lapokban, presbiteriumokban, családokban stb. zeng tovább és lesz életalakító, jellemformáló erővé.

Van természetesen egy tanterven és tantermen kívül folyó teológus-nevelés is (konferenciák, evangelizációs alkalmak, vendégelőadók, ifjúsági egyesületek, ünnepek, stb.), de ezek az alkalmak is a professzorok által megszervezett és ellenőrzött módon a teológia nevelő munkájába beillesztve és a professzorok felelőségének fenntartásával történjenek.

Szólnom kellene még a teológia történetéről szóló könyvünknek azon fejezeteiről, amelyek az egyes tanárokat egyenként bemutatják. Olvassák el ezeket a részeket az ifjú teológusok és lelkipásztorok ismét és ismét. Elsőéves teológus koromban Szabó Aladár ajánlotta, hogy olvassam el Kiss Aronnak „Török Pál életrajza” című könyvét. Valósággal elbűvölt és mindmáig fogvatart ennek a teológiánkat alapító nagy és nemes embernek példája. Sohasem felejttem el a teológiával bajlódó sok munkája közben mondogatott szavait: „Ha azt akarod, hogy valami meglegyen, csináld meg magad”. Vagy ki nem osztja azt a véleményemet, hogy Csekey Sándornak *Tatai* Andrásról és *Filó Lajosról*: a két első igazán nagy professzorról írt sorai az egész kötetnek gyöngyszemei, s boldog az a teológia, amelynek alaphangját ilyen lelkek adták meg. A többi professzor képe is általában élethű, ha nem is egészen teljes és plasztikus; itt-ott érzik az életrajzíró nagyobb, vagy kisebb szimpátiáját, néha meg éppen az „udvarló”, vagy „ömlengő” stílus tör elő; ez pedig a képet elszínező és eltorzító nagytit. Bizony nem ártott volna, ha a mai szokás szerint a ma még élő sok kortárs közül egy-kettő *lektorálta* volna a könyv kéziratát; kimaradt volna úgy sok elszórt, eltúlzott és divatos megjegyzés, amelyet most már kipécézni tiltja a jóízűség. Én legalább (aki az akadémia száz évének 29 tanára közül 20-at személyesen ismertem) egyiket-másikat másképpen láttam.

A magamfélé embernek igen érdekes teológiánk 2071 volt növendékének névsora: hiszen az első hallgatók egyike: Szikszay Gusztáv tanárom volt. Thaly Kálmánt meg ahogyan a Rákóczi hamvait hazáhozó menetben fekete díszmagyarjában először láttam, ma is úgy látom. Az 1907. év nyarán a Kovács nővérek Úllói úti diák-kávémérésében többször ültünk asztalánál mi fiatalok; pajzánkodtunk vele, hogy egyszer ő is volt teológus, de nem akart rá emlékezni (ezt B. Pap István bátyánk is így tudta). György Aladár, Zsilinszky Mihály nem egyszer megfordult a teológián, s elbeszélge-

tett velünk teológusokkal. Elvonulnak előttem a többiek is; az első ötven év hallgatói közül még igen sok élt az én ifjú koromban és szemem előtt munkálkodott; a második ötven év hallgatóit 1905-től kezdve szinte kivétel nélkül személyesen ismertem. Örömmel és tisztelettel pihen meg rajtuk tekintetem: az elköltözötteken és az élőkön. „Vita mortuorum in memoria vivorum est posita.”

Amikor az akadémia centennáris ünnepét megnyitó díszes kari ülésen mint néző részt vettem, gondolataim akkor is a volt tanárokat és a volt diákokat idézték. Majd abban a kilenc külföldi egyházi kiválóságban gyönyörködtem, akiket teológiánk tiszteletbeli doktorává fogadott. Szerettem volna köztük látni legalább egy magyart is: azt az összes növendékeinket reprezentáló egyszerű falusi lelképásztort, aki egy életen át, jóban-rosszban hűségesen pásztorkolta a reá bízottakat: őt és az ő személyében összeszes hasonló atyánkfiait méltán ékesítette volna a tiszteletbeli doktor címe. Az *Alma Mater* így ölelte volna magához, kedvesen sok hálás gyermekét.

Budai Cergely

MAKKAI LÁSZLÓ: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen.*
Akadémiai kiadó. Budapest, 1952. 190 l.

Makkai tanulmányának célja a magyar puritánizmus újraértékelése volt. Munkájában még nem jutott el a társadalmi alapot teljes hitelességű ábrázolásáig, mert az általános érvényű és helyi színezetű példák összekeveredtek dolgozatában. Gazdaságtörténeti megállapításai éppen újabb kutatásain keresztül sokban meghaladottnak tekinthetők. (Vö. különösen „Paraszi és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp. 1957.” c. dolgozatát.)

Nagy tárgyismeret, értékes levéltári kutatások ellenére egész dolgozatában a sématizálás veszélye kerülgeti. Pl. a mezővárosok gazdaságtársadalmára, vagy a mezővárosi lelkésztípusra túl sokat dolgoztatában. Pedig a konzervatív helyi erők is igen jelentősek lehettek. Ezt nemcsak a mezővárosból szabad várossá nőtt Debrecen példáján kellett volna észrevennie! Mintha a mezővárosi lelkészek helyzetét is idealizálva látná. Nem az volt a döntő tényező, hogy a mezővárosi lelkészek másképp körülmények között éltek mint a falusiak, hanem az, hogy a mezővárosi prédikátorok nagy többségükben nyugat-európai akadémiaiakat bejárt egykori peregrinus diákok voltak! Milton Areopagiticájának közismert megfigyelése szerint már idegenbe is éret embereként kerültek ki, s így természetes, hogy a magyar parlagra hazatérve egyre több elégedetlenséget és reformszándékot hoztak magukkal.

Évjáratról évjáratra erősödik ez a kritikái szellem. Tolnai Dalitól kezdve egyre kevesebb kedvük van udvari lelkésszé lenni, s beilleszkedni a vártartományi keretek közé. A Tolnainál is fiatalabb Mikolai Hegedűs János a legjobb példa erre.

Makkai a mezővárosi lelkészek nehézségeit sem tárgyalja behatóban. Pedig a nagyobb jövedelemtől eltekintve ugyanolyan nehéz volt a helyzete, mint a földesúri patronátus alatt élő lelkésztársainak falun. A mezővárosokban talán még emezeknél is sűrűbben éltek a papküldés jogával. Helyi érzékenység, mezővárosi érdekcsoportok, újabb peregrinusi évjáratok hazakerülése évről-évre elbocsátással fenyegette a mezővárosi prédikátorokat. Így aztán nehéz lenne Makkaihoz hasonlóan homogén és szolidáris csoportnak tekinteni a mezővárosi papságot. Hiszen a Magyarországról távozó Comenius megfigyelése szerint is minden szertelen gyűlölködéssel és széthúzással volt tele. A mezővárosi lelkészek hivatástudatát bizonyítja, hogy ennek ellenére nem könnyebb és biztosabb foglalkozásokat kerestek, hanem a lelkészi szolgálatot vállalták. De igen nagy lehetett azoknak a „deákok”-nak a száma is, akik más pályát: uradalmi tisztséget, városi jegyzőséget, vámnál harmincadosságot vállaltak.

A művelt rétegekben egyre erősebb volt a specializálódás és a polgárisodás igénye. Ez részben a pedagógiai hivatás fokozott megbecsülésében, részben a feudalizmus elleni tudatos harcban mutatkozott meg. Utóbbiról Angliában bőven szerzhett tapasztalatot Tolnai Dali! Hill szerint az 1630-as években a gazdag angol érlelmiségi és kereskedő réteg minden módon támogatta a puritán lelkészeket, városi prédikátorságokat kreálva számukra. Ez a „Feoffees” nevezetű csoport Angliának puritánizmustól érintetlen vidékein is elhelyezte így a maga embereit. Ugyancsak ők támogatták 150 fonttal a magyarokkal is szoros kapcsolatba kerülő Durie János protestáns unió munkáját. (Vö. Hill, Christopher: *Economic Problems of the Church from Archbishop Whitgift to the Long Parliament.* Oxford, 1956. 270. lapján szól erről a

csoportról.) Így ha Makkai túlmodern és konspiratorikus színezettel is adja elő a hazakerülő Tolnai egyházpolitikai stratégiáját, sokban közel járhat a valósághoz.

Sajnos munkáját utolérte a gyors és túlzottan egyszerűsítő konstrukció veszélye. Ez megakadályozza, hogy Tolnai valamennyi vonását: spiritualista puritánizmusát, mérsékelt kiliazmusát, prépietista precizizmusát, baconi bölcsesletét és polgári öntudatát összefüggésében és ellentmondásaiban együtt láthassa, s megvizsgálhassa. Ennek az elnagyoltságnak a következménye, hogy Tolnai gyakorlati teológusi és nevelői munkájának fontossága is elsikkad a dolgozatban. Pedig Köleséri Sámuel is „halhatatlan emlékezetű tudós Tholnai János”-ként emlegette a „Sion vára” (RMK. I. 1187) Czeglédi István életrajzában. Tolnai „sok jó Prédikátorokat szüle, és az Practica Theológiát virágzóvá tette vala a Magyar Hazában.” Sajnos erről a Tolnairól alig szól Makkai, pedig az ezekben is feudálisellenes volt!

Nagy fogyatékossága Makkai munkájának Medgyesi Pál alakjának nem teljesen megfelelő színben való beállítására. Itt hiányolnom kell, hogy Császár Károly érdemes monográfiáját sem részesítette olyan alapos figyelemben, mint az megérdemelte volna. („Medgyesi Pál élete és működése.” Bp. 1911. Vö. különösen 95—97. l.) Természetesen nem akarom ezzel azt állítani, hogy Medgyesi feudalizmusellenes lett volna. Ebben megakadályozta az a két évtizedes összefonódottság, ami a Rákóczi családdal összetűzte. De pályája azt mutatja, hogy lépésről-lépésre haladt a feudalizmus egyre élesebb kritikája felé. Fiatalabb éveiben még nem lépett ki a maga szűkebb teológiai és irodalmi keretei közül. Noha puritán, mégis a londoni ligások ellenfelei közé tartozott még ez idő tájt. Medgyesi ekkor még az angol puritán kegyességet és a kontinentális református teológiát a társadalmi reform gondolatának kiiktatásával akarta összekapcsolni. A lezárt kijelentési képletben gondolkozó Medgyesi félhetett a spirituális színezetű Tolnaiéknál az aktuális isteni kijelentésben való hittől is, sejtve ennek radikális mondanivalóját. De a 40-es évek közepére Medgyesinek is meg kellett arról győződnie, hogy a puritánizmus nem maradhat elvont jellegű. Társadalmi állásfoglalás, nemzetnevelői program és a presbitérium bevezetése is szerves részévé vált ekkorra Medgyesi puritánizmusának. Udvari lelkészként is dorgáló és feddő jellegűvé lett. Ezt bizonyítják I. Rákóczi György temetésén mondott szavai is. (Vö. RM- I. 880-ban C. 3. lapon mondtak.) 1650-es Dialogus-ában Krisztus harmadik kopogtatásáról beszél, s ezzel Szilvásújfalusi és Tolnaiék nyomdokába lép. Élete utolsó szakában egyre erősebbek a feudalizmusellenes vonások igehirdetésében is. Sajnos Makkai se ebben a munkájában, se az Acta Historica 1958-as angol nyelvű summázásában nem mélyült el eléggé se Medgyesi, se a többi kortárs egyházi irodalomtörténeti jellegű munkálkodásában.

Makkai munkájának legjelentősebb részletei a váradi puritánizmusról és Apáczairól szólnak, igen tartalmasan. Hiányosságai mellett is fontos és arra ösztönöz, hogy a történelem társadalmi megalapozását és dinamizmusát komolyan vegyük.

Szalay György

GALLA FERENC: *Fulgenzio de yesi ferences misszionárius vitája a bójtról a gyöngyösi jezsuitákkal. Fejezet a magyar katolikus restauráció misszióiból.*

Budapest, 1947. (Klny. a Regnum egyháztörténeti évkönyv 1944—46. évfolyamából.)

A szerző a budapesti Róm. Kat. Teológiai Akadémia professzora. Hosszú éveken át folytatott szorgalmas római levéltári kutatásainak eredményeit a 40-es években megjelent több munkájában foglalta össze (*Marnarics Tomkó Junos boszniai püspök magyar vonatkozásai*, Bp. 1940. és *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából*. I. rész. Bp. 1947.) Ezekhez kapcsolódik itt ismertető füzete is, melyre protestáns vonatkozásai miatt érdemes felfigyelnünk.

Fulgenzio először 1628—1631. között járt Magyarországon. A rendi előjáró a szécsényi kolostorba küldötte, hogy megfelelő magyar ferences tanterv hiányában ő végezze a rendi utánpótlás teológiai képzését. Visszatérve Itáliába, 1632. decembere-től kezdve arra törekedett, hogy misszionáriusként visszajusson hazánkba. A Kongregáció döntését meg sem várva, 1634. júniusában Bécsbe ment. A magyarországi rendi állapotokról küldött jelentései, s állítólagos pápai brevé hamisításának híre fel-tűzték ellene Pázmányt, aki elfogatási parancsot adott ki ellene, s visszatérésre kény-

szerítette. A Kongregációtól megkapva a misszionáriusi felhatalmazást, Fulgenzio Gyöngyöstre ment, ahonnan Kecskeméig és Szegedig terjedt a paphiánnal küzködő alföldi hódoltsági katolicizmus missziói területe. Ez idő tájt nem szívesen látott társként szabad böjti napokon és nagyböjten tojást és tejfélélt fogyasztani. Ebbeli lanyhaság következménye, hogy a protestánsok „azt hangoztatják, hogy a pápisták lassanként áttérnek az ő felfogásukra.” (13. l.) A vitában Pázmány és Lósy érsekek a jezsuiták oldalán állottak. Több évig tartó vita után végül kiderült, hogy egy 1611-es pápai bréve engedélyezte a böjt enyhítését.

A böjti vita engesztelhetlenné tette Pázmány utódját, Lósyt az esztergomi érseki székhelyben és Fulgenzio kénytelen volt átmenni az erdélyi misszióba. A harc mögött ott volt a magyarországi róm. kat. főpapság érzékenysége, a hódoltsági területen is ragaszkodtak történeti jogaikhoz s ott is érvényesíteni akarták a Magyarország adott böjti kedvezményt. Az olasz ferences misszionárius a Rómával folytatott levelezésében sem számolt a magyar főpapok jurisdictiójával s arra kérte a Kongregációt, hogy három főurat, köztük Wesselényi István füleki főkapitányt levélben serkentsen arra, hogy üldözzék el birtokaikról a prédikátorokat, különösen a ferences misszióra annyira veszedelmes visontai prédikátort. A Kongregáció levélben kérte is ezt a főuraktól. Galla munkájából nem tűnik ki, tudott-e Pázmány erről? De kétségtelen, hogy az ilyen fellépésben, püspöki jogok megsértését látták a magyar főpapok a „nullius in verba” szemlélettel tevékenykedő olasz ferencesek részéről. Galla dolgozata a magyarországi róm. kat. főpapság és az olasz misszionáriusok ellentéte alapján érteti meg velünk, hogy az erdélyi fejedelemségben — egy katonai túlkapasztól eltekintve — miért fogadták viszonylag szívesen Fulgenziót. Missziós munkája ugyanis nem jelentette a Habsburg király és a Nagyszombatban székelő esztergomi érsek kegyúri, illetve jurisdictiós jogainak érvényesítését. — Fulgenzio az erdélyi missziói munka közben halt meg 1646. október 4-én.

Szalvy György

MATHEW DAVID: *The Social Structure in Caroline England. (A Károly-kori Anglia társadalomszerkezete).* Oxford, 1948. 140 l.

Ügyes felépítésű és gondolatébresztő tanulmány. Társadalomtörténeti képe szerencsésen egészíti ki Basil Willey alapvető munkáját. (*Seventeenth Century Background*, 1934.) Mathew munkájában ténylegesen az 1603—1642. közti korszakkal foglalkozik, noha címében csak az 1625—1642. közti kor ismertetését tűzi ki céljául. Erősen hangsúlyozza a forrástanulmányok fontosságát a népszerűsítő irodalom címkéje alatt érvényesülő dilettantizmussal szemben. Ezért művében külön fejezetben ismerteti a XVI. század közepétől a XVII. század közepéig a magán- és hivatalos levelezéseket, naplókat, művészettörténeti teljegyzéseket. Ezeknek alapos használata meg is látszik munkáján. Idézeteinek, ábrázoló anyagának nagy részét kiadatlan forrásokból veszi.

Bennünket itt egyháztörténeti gondolatai érdekelnek elsősorban. A puritánizmusról megállapítja, hogy két pólusa volt. Az egyik a *káivini dogmatizmus*, a másik a *vallásos entuziazmus*. Így a puritán forradalmi tábor későbbi ellentétei csirájukban már a közös elnyomatás idején megváltak.

A mű társadalomtörténeti szemlélete nem jut el a történetiszociológiáig, ezért illusztrációkkal akarja pótolni az oksági összefüggéseket. Gazdag részletanyagával sem párosul szintetikus hajlandósága.

De ezekért a hiányosságokért jórészt kárpótol történeti képének hitelessége. Megmutatja, hogy I. Károly és az anglikán egyház hibái hogyan állítják a viszonylag nem jelentős számú puritánok mellé a társadalom dinamikus elemeit, s hogyan válik ellenzékivé az ország nagy része a 30 éves háború idején a szárazföldi hitsorsosok magukra hagyása miatt.

A kitörő polgárháborúban a nép puritán-pártisága a hadsereg győzelmével válik egyre halhatóbbá. De Cromwellnek konzervatív irányba tolódása ennek is gátat szab,

s halála után az egyre konzervatívabbá váló uralkodó osztályok nemcsak a Stuartokat hozzák vissza, hanem az oligarchiát is uralomra segítik.

Mathew munkájának értéke nem ebben a sematikus képben van, hanem a társadalmi összefüggések életszerű — bár töredékes — meglátásában. A 17. század elején meglazulnak a régi familiáris kötelékek, s a társadalom mozgásba jön. A földbirtokos réteg fiatalabb sarjai szabad pályákra mennek, a kereskedők földbirtokot vásárolnak. Így a vezetőrétegek olyan társadalommá ötvöződnek össze, amelyben a származásnál fontosabb az anyagi helyzet. A közművelődés növekedő fontosságát mutatja a vidéki magániskolák sűrű hálózata. Ezekben történik az egyetemekre való előkészítés is. Nemcsak számbelileg növekszik az értelmiségi réteg, hanem az orvosi-, tanári- és titkári hivatások is egyre fontosabbá válnak. De ez az új értelmiség még túlságosan csekélyszámú ahhoz, hogy a vezetést kivehesse a tradicionális rétegek kezéből.

Mathew aránylag keveset szól a népről. Pedig éppen ő emlékezett meg alaposan a népi írásbeliség kialakulásáról, s a vándor kisiparosság puritán agitációjának írásbeli nyomairól.

A papsággal eléggé elnagyoltan foglalkozik. Nem vizsgálja eléggé azokat az egyháztársadalmi különbségeket, melyek rang, műveltségi szintkülönbség, eltérő élet-színvonal folytán keletkeztek, s egyidejűek voltak az alsó papság szegénységének növekedésével. Annál erősebben hangsúlyozza, hogy a társadalmi és művelődési különbségek még a puritánizmuson belül is megmaradtak.

Munkájában az anglikán barokk problémáját is felveti. Ebben a római katolikus barokk angliai kisugárzását látja a *High Church*-re. Az udvaron kívüli világi rétegeknél nem volt mély és maradandó ez a hatás.

Szalay György

NEKROLÓGOK

ZOVÁNYI JENŐ
1865—1958.

A magyar protestáns egyháztörténettudomány eszmélkedésének korában született, két évvel azután, hogy Révész Imre kiadta e korszak módszertanilag új utat törő és iránymutató tanulmányát, Dévai-életrajzát. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a disciplinának ki kell bontakoznia a beidegződött előítéletek, dogmává merevedett tévedések szövevényéből, s a kritikai realizmus alkalmazásával meg kell rostálnia addigi eredményeit, új módszerrel ki kell szélesíteni a részletkutatást, ami minden további összefoglaló munkának nélkülözhetetlen előfeltétele. Oly kiválóságok fáradoznak az úttörésben, mint Szilády Áron, Balogh Ferenc, Koncz József, Kiss Áron, Fabó András, Jakab Elek, Zsilinszky Mihály, az erdélyi szászok közül Fabritius Károly, Müller Frigyes, Wittstock Henrik és Teutsch Gy. Dániel, hogy csak a legjelesebbeket említsük. S habár némelyikük munkássága megoszlott az egyháztörténet, valamint az irodalom-, művelődés- és köztörténet között, mégis meggyökereztetői lettek annak az újszellemű történeti vizsgálódásnak, mely a forráskutatás és adatkritika fegyelmével szorosán eljegyezte magát.

Ennek az újjászületőben levő egyháztörténeti disciplinának egén 1837-ben üstökös-ként jelent meg a 22 éves Zoványi Jenő „Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből” c. szerény külsejű könyvével. Írója éppen hogy elvégezte tanulmányait a sárospataki teológián, máris úgy mutatkozik be, mint gyakorlott kutató, kiforrott tudós. Könyve áttanulmányozása után megértjük ama később tett nyilatkozatát, hogy 1882-ben, 17 éves korában kötött örök frigyét a magyar protestáns egyháztörténet sokágú, szövevényes tudományával. E műben már teljes szellemi fegyverzetében áll előttünk az igazi Zoványi Jenő. Hideg logikájáról, kíméletlenül romboló kritikájáról, félelmetes vitakészségéről, beható adatismeretéről és szolid eredményeiről azonnal ráismerhetünk. Oly tekintélyekkel száll szembe, mint Fényes Elek, Révész Imre, Wurga Lajos, Szücs István, Balogh Ferenc; megsemmisítő bírálatban részesíti Thury Etelét, s szétoszlatja a Bornemisza Péter református voltáról elterjedt majd kétvyszázados hiedelmet; az adatboncolásnak oly iskolapéldáját szolgáltatja, mint a két Uzoni életrajza, melyet csak az öreg Zoványi múlt felül a két Bogáti Fazekas Miklósról írt mesterművű dolgozatával. Ettől kezdve egészen haláláig, több mint hetven éven, tehát két emberöltőn át fölüenyessé készülttségű, a legjobbak közül is fejtel kiemelkedő búvára a magyar protestáns egyháztörténetnek.

Miben áll Zoványi Jenő egyháztörténetírói nagysága? A lángelme az ő különleges adottságaival miféle rendkívülít vitt általa a disciplina művelésébe?

Zoványi szerint az egyháztörténetíró azokat a tényeket vizsgálja, melyek között az egyház élete az egyes korokban folyt, vagy amelyek az egyház életében megvalósultak. A tények adatokból állapíthatók meg. Az adatok kritikai ésszel való felboncolásából és mérlegeléséből vonható ki az igazság, mely ténymegállapításokban fejezhető ki. A pozitivistá történetírói iskola legnemesebb hagyományait képviselte, mikor a disciplina „conditio sine qua non”-jaként az igazságkeresést tekintette. Erről egyszer így nyilatkozott önmagára nézve: „Az én egyháztörténetírói irányom... kezdettől fogva az volt, hogy semmiféle felekezeti elfogultságnak, semmiféle felekezeti szem-

pontnak és érdeknek ne engedjek tért munkásságomban. Természetes, hogy nem egyéniségem megtagadása akart ez lenni, s nem is járt vele, hanem tisztán-pusztán az igazságnak pártatlan kutatására és az ekként megállapított történeti tényeknek minden tekintet nélküli elfogadására és közzétételére való törekvés". E tömören fogalmazott alapelv Zoványi Jenő hetvenéves történetírói munkásságát szervesen átfogta, még pedig oly következetességgel, hogy volt eset, mikor kénytelen volt az egyháza kárára való elfogultság gyanúját hordozni, holott nálánál senki sem ismerte jobban, s nem juttatta igazabban szóhoz a magyar protestantizmus múltbeli nemzeti és kulturális szolgálatait. Tudományos tevékenységét mindvégig az adatok nyújtotta józan lehetőségek vasfegyelmében végezte, mindig engedelmesen meghajolt az adatok kényszere előtt. Ezért mód felett fel tudott háborodni azon, ha valaki adatok híján, vagy azok tendenciózus értelmezésével akart tényeket rekonstruálni. Ez ingerültsége csak nőtt a szellemtörténeti iskola módszerének a köztörténeti kutatásban való meghonosodásával, majd annak az egyháztörténeti vizsgálódásban való terfoglalásával. Józan intellektualizmusa soha meg nem szűnt tiltakozni azon módszer ellen, hogy a történetíró az adatok józan mérlegelése helyett inkább azok átélésére bízta magát, s pusztán intuíciók alapján próbáljon betölteni adatok hagyta hézagokat. A történeti eredmények ilyen átértékelésétől a disciplina tudományos jellegét féltette, melyet mindennél előbbre valónak tartott. Ő maga a megközelíthető abszolút történeti igazságért az adatok reális világában mindig keményen megdolgozott, könnyelmű ítéletekre soha nem vetemedett, s ha egyszer gondos elmemunka után egy bizonyos eredményre eljutott, azt világosan kimondta, bátran képviselte, még ha személyes rövidsége származott is belőle. Nem volt ebben a magatartásában semmi makacsság, sokkal inkább a birtokolt igazság mellett való következetes kitartás. Ezzel kapcsolatban nem kicsinylendő le az a tiszteletre méltó magatartása sem, mellyel élete tudományos és lelkiismereti konfliktusaiban a meggyőződéséért rázúduló próbatételeket fogadta, s méltóságérzete, mellyel azokat hordozta. A horatiusi költői tropus: „iustus ac tenax propositi vir” egészen az ő tudós egyéniségére van szabva. Az igazságkeresésnek és -képviselésnek személyes magatartással való megpecsételése Zoványi életének legemberibb és legtiszteleltre méltóbb vonása.

Zoványi Jenő igazságkeresésétől elválaszthatatlan stílusa. A pragmatikus, gördülékény nyelvezetnek egy speciális faja ez. Olyan, mint a precíz mérleg. Az értékeléseknek, fenntartásoknak, állításoknak, lehetőségeknek hajszálfinom fokozatait és eltéréseit is érzékeltetni tudja. Ezt a stílust tudományos habitusa teremtette meg. A tárgyi igazságról lemond érzésekről és hangulatokról, mindig precíz és természetes, soha nem mond többet vagy kevesebbet, mint amennyit mondani lehet, benne az igazság egy megközelített vagy elért fokon hitelesen jut kifejezésre. Nyelve nem gyönyörködtetni, hanem híven közölni akar, s e hivatásban valósul meg egyszerű eszközi rendeltetése.

Igazságkeresésének borotvaéles fegyvere volt a kritika, melyben egyéniségének egyik legjellegzetesebb vonása domborodott ki. Disziplinája minden régi és újabb adatát ennek rostájába dobta. Érdekes lenne egy külön tanulmányban kimutatni, mi minden hullott ki ebből Debreceni Ember Pái téves közléseitől kezdve? Szerinte az egyháztörténetíró munkáját a szigorú kritikai szemlélet avatja tudományos tevékenységgé. Amily engedelmesen meghajolt e követelmény előtt saját vizsgálódásaiban, éppoly szigorúan alkalmazta annak legmagasabb követelményét a mások működésére. Felbecsülhetetlen szolgálatot tett Zoványi Jenő az egyháztörténeti tudomány-nak, hogy kritikai tevékenységével annak hitelére és tisztaságára féltékenyen vigvázott. Bírálatáiban nemcsak a szarvashibákat tette szóvá, de kikelt még a legparányibb lazaság, felületesség vagy kétértelműség ellen is. Nem volt tekintettel senkire sem. Bírálatának gerundiumával nem restelt rárontani közismert auktorokra, ha eltévesztettek egy évszámot, hibásan írtak egy nevet, vagy hiányosan közöltek egy könyvcímet. Kritikájának kiméletlensége sok érzékenységet váltott ki de a disciplinának használt vele. Még legmetszőbb bírálatáiból is kiérzett az egyháztörténeti studium féltő szeretete.

Bírálatának szerfeletti keménységét az tette elviselhetővé, hogy kivételes és fölülnyes tudás állott mögötte. E tudás pedig eddig még soha senkitől nem tapasztalt gazdagságú adatismeretén nyugodott. Zoványi már ifjú korában rávetette magát a magyar protestáns egyháztörténet összes addig megjelent publikációjuk tanulmányozására és számbavételére, ezzel párhuzamosan figyelemmel kísérte a folyó publikációkat, s nem utolsósorban maga is állandóan újabb adattömegeket tárt fel s hozott!

nyilvánosságra. Gondosan átkutatta a hazai irodalom egész bibliográfiai anyagát, az egyházi sajtóorgánumban országszerte valaha is megjelent cikkeket, figyelmét kiterjesztette a *Régi Magyar Könyvtár* különféle kategóriáiban nyilvántartott nyomtatványok közléseire, előszavaira, ajánlóleveleire és üdvözlőverseire, a külföldön megjelent teológiai disszertációk személyi adataira, megszerezte a nemzeti és protestáns főiskolai gyűjtemények anyagában található adatokat, végül kiegészítette gyűjteményét saját levéltári kutatásaival, köztük olyan nagyfontosságúval, mint az Országos Levéltár tizedljsstromaiból kivont adattömeggel. Így olyan adatkészlet birtokába jutott, mely összes eddigi egyháztörténetíróinkét messze felülmúlta és segítségével a magyar protestáns egyháztörténet bármely problémáját, még a legkisebbeket is az adatok seregének összefüggésében látta, s akárkinek a megállapításait azonnal képes volt kiegészíteni, módosítani vagy megcáfolni, annál is inkább, mert e hatalmas adatkészletet nemcsak gyűjteményében raktározta, hanem bámulatos memóriájában is hordozta. E rendkívüli tájékozottságának alapját elég fiatal fejjel megvetette Zoványi Jenő. Ékes bizonyossága ennek az általa 1894—1901 között szerkesztett „Theologiai Ismeretek Tára”-ban megjelent rengeteg hazai egyháztörténeti tárgyú cikk és életrajz. S hogy a későbbi évek során mennyit fejlődött Zoványi tudása, szemléletesen mutatja 1940-ben megjelent *Lexikona*, hol ez az anyag terjedelemben és megbízhatóságban az eredeti többszöröseére növekedett. Ezen helyzeténél fogva Zoványi Jenő tudományos életünkben egyedülálló vezérszerephez jutott. Sokan vele nézelték át kiadványuk kéziratát, elismervén ezáltal azt, hogy Zoványi Jenő az egyháztörténet területén minden idők legnagyobb adattudósa. Saját dolgozatainak időálló értékét is az adatgazdagság és a források józan értelmezése biztosítja. Mások munkálkodását is ebből a szempontból méltányolta vagy kifogásolta. Ingerülten tiltakozott minden olyan próbálkozás ellen, hogy valaki kellő adatok hiányában, vagy azok lehetőségével bármiféle okból visszaélve kategorikus ténymegállapításokat eszközöljön.

Ebből következik, hogy Zoványi történetírói módszere nélkülöz minden bonyolultságot. Nagy fáradtsággal összegyűjtött adatait mindig lelkiismeretesen elemezte, s a végén fegyelmezett józansággal és intellektuális becsületességgel levonta a lehetséges végkövetkeztetéseket. Mindezt az illető tárgyra és korra vonatkozó összes adat egységében művelte, mások kutatásait is kritikailag figyelemmel kísérve. Hogy módszere mennyire precíz és szolid volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy hetven évre terjedő egyháztörténetírói működésében alig akadt helyreigazítani való. Ha kellett, ezt is becsületesen megtette, de ekkor is a legtöbb esetben az öregebbik Zoványi igazította ki az ifjabbat. Számos tudományos vitája volt, melyben a később előkerült adatok őt igazolták. Ékes példája ennek a Méliusz életkoráról írt ifjúkori (1887) dolgozata, melynek egyesek által vitatott megállapításait a következő évtizedek tudományos eredményei, köztük magának Zoványinak újabb adatai (1934) még inkább hitelesítették. Mesterinek minősíthető Zoványi Jenő történetírói módszerének adatkezelése, ahogy felsorakoztatott adatait egymáshoz viszonyítja s vallo-másra kényszeríti, mint a debreceni két hitvitát úttörő módon tisztázó dolgozatában szemlélhetjük. A legbámulatraméltóbb ilyenmű adatkezeléshez öreg korára jut el. Méliusz életkoráról és Szenci Molnár Albert halála idejéről írt kései tanulmányai a módszerművészet valóságos remekei. Ez pedig azt is mutatja, hogy Zoványi kivételes szellemi képességét és éles judiciumát végig megtartotta. Most is előttem van, amint az egyháztörténeti munkaközösség Huszár Gál úrvacsora-tana felett tartott vitaestjén a 90 éves Zoványi Jenő e szavakkal zárta le a vitát: „Sokat foglalkoztam Huszár Gállal. Azt hiszem, megérett az idő arra, hogy Huszár Gált átengedjük a lutheránusoknak”. E rövid nyilatkozathól kivételes egyéniségének két fő jellemvonása tűnik elő: a mély tudás, mely eljut a tényekig, s a becsületesség, mely meghajlik az igazság előtt.

Egy hatalmas tanulmányt lehetne írni arról, hogy milyen konkrét eredményekkel gazdagította Zoványi Jenő hazai protestáns egyháztörténeti tudásunkat. A jövő kutatása bizonyára el is fogja végezni ezt. Itt csak vázlatos összefoglalást nyújthatunk. Nem volt kedves korszáka. Érdeklődési köre felölelte a magyarországi protestantizmus teljes történetét, így reformátusok, evangélikusok és unitáriusok egyaránt történetük művelőjét tisztelhetik benne. Sajátos teológiai felfogása szerint a protestantizmust oszthatatlan szellemi egységben szemlélte, s a konfessziók körén belül végzettszerű összefoglaló munkát elítélte. Az egész magyar protestáns múlt univerzális polihistora volt, ki e széles munkamezőn mindenütt otthonosan mozgott. Életműve nyomán múltunk sok hézaga szűnt meg, sok homálya oszlott szét. Egyszerre volt részlet-

kutató és összefoglaló tudós, mindegyik munkaágban szinte megközelíthetetlen színvonalon. Hetvenéves munkássága a disciplina minden részén nyomott hagyott, s annak általános képét is gyökeresen átalakította.

Neki köszönhetjük reformációtörténetünk máig legrészletesebb és legmegbízhatóbb összefoglalását 1565-ig. A katolikus vállalkozásból született ötkötetes hatalmas okmánytárat, az „Egyháztörténeti Emlékek”-et ebben a művében ő aknázza ki elsőnek legrészletesebben. Teljes világosságot derített protestáns egyházaink területi egységeinek, szervezeteinek, lelkesítő ordináció gyakorlatának, kánon gyűjteményeinek és énekeskönyveinek kialakulására, rendet teremtve itt a bábéli zürzavarban, s leszámolván két évszázad által melengetett illúziókkal. Nagy érdeme, hogy XVI. századi kezdeteinket tárgyaló műveiben elsőnek értékesítette az erdélyi szász egyháztörténetírás konstruktív eredményeit. Első volt irodalmunkban, aki összes reformátoraink tanirányát és függőségeit éles analízissel rögzítette, s alig van reformátori személyiségünk, kinek életéből és működéséből ne tárt volna fel új részleteket. Kutatásaival XVI. és XVII. századi bibliográfiánkat is lényegesen gazdagította. Méliusz elvezetett műveinek felderítésében az oroszánrész őt illeti meg. Tanintézetek, kollégiumaink eredetének, fejlődésének, tanítási színvonalának, s ezzel kapcsolatban XVI. és XVII. századi lelkészképzésünk valóságos helyzetének tisztázására nézve munkája úttörő volt. A hitviták és zsinatok történetében tolla nyomán új fejezet tárult fel, különösen Dévai Bíró Mátyás, Méliusz és Dávid Ferenc pályáját illetően. A ouitánizmus és coccejanizmus hazai térhódításának és harcainak feltárásával XVII. századi egyháztörténetünk ásitó hézagait tölte be. Övé az érdem, hogy most már tisztán látjuk a XVII. századi külföldi főiskolai disszertációk magyar respondensének szerepét és jelentőségét. Miskolczi Csujak István zempléni esperes egyházkormányzati hagyatékának publikálásával a ref. egyház XVII. századi belső életére vetett világosságot. Az evangélikus egyetemes felügyelői és a református egyetemes főgondnoki tisztséget tárgyaló dolgozata XVIII. századi múltunk egészen ismeretlen részleteit hozta elő. Figyelmét kiterjesztette a bécsi agentúra működésére, s jelentős adalékokkal bővítette a pátensharc történetét. A felvilágosodás történetét tárgyaló művéről piarista tanár szájából hallottam, hogy remekmű. Legérettebb és legmaradandóbb alkotása magyar protestáns egyháztörténeti *Lexikona*. Ebben foglalta össze miniatűr tanulmányok százaiban hosszú tudós élete hangyaszorgalommal gyűjtögetett eredményeit. Páratlan becsű ennek életrajzi és bibliográfiai anyaga. Csak a XVI. és XVII. századi életrajzok száma meghaladja benne az ezret, hogy a későbbi korokba tartozók számát ne is említsük. Nyújtja mindhárom protestáns egyház összes volt és meglévő egyházkerületeinek történetét a püspökök és főgondnokok, illetőleg felügyelők névsorával, sőt összes volt és meglévő egyházmegyéinek rövidreszabott történetét az esperesi névsorokkal a reformáció korától fogva. Mind ez csak vázlatos összefoglalása Zoványi Jenő gazdag publikációs munkájának. Kézirati hagyatéka még a publikálnál is terjedelmesebb. Legbecesebb belőle 1895-ig lehozott nagy egyháztörténeti synthesise, melynek csak 1565-ig terjedő része jelent meg. E hatalmas, kritikai szellemtől áthatott működés során Zoványi Jenő kezén a magyar protestáns egyháztörténet komoly tudomány lett, mely nélkülözhetetlen segédforrása egyházi szellemtől áthatott XVI. és XVII. századi köztörténetünknek és irodalomtörténetünknek. Ezen érdeméért nyerte el 1957-ben a történettudományok doktora címet.

Végül vessünk egy pillantást teológiai beállítottságára is, mely erőteljesen áthatotta történetírói felfogását, sőt oly tragikusan kihatott pályája alakulására. Minden ingadozás nélkül következetes híve volt a szabadelvű teológiának. Saját nyilatkozata szerint még 1883-ban tette magáévá ennek szemléletét. Ezen döntését érthetővé teszi a körülmény, hogy a sárospataki teológia, hol tanulmányait folytatta, az 1880-as években erős gőpcöntja volt az irányzatnak, s oly kiváló képviselői működtek ott, mint Mitrovics Gyula, P. Nagy Gusztáv és Wurga Lajos, s akkori protestáns szellemi életünkben is hatalmas tábora volt a szabadelvű iskolának, élén a teológusok közül oly nagy elmékkel, mint Ballagi Mór, Szeremlei Sámuel, Kovács Albert és Kovács Ödön, s az igehirdetők közül oly kedvelt személyiségekkel, mint Székács József, Fejes István, Szilady János és mások. A fiatal Zoványi mögött még jelentős szabadelvű tábor állott s így szilárd is volt helyzete az orthodox gondolkodásuakkal szemben. Mikor azonban a vallástörténeti, majd empirikus teológiai irányzatoknak az orthodoxia mellé való felzárkózásával rohamosan apadni kezdett a liberális teológusok száma és befolyása, megindult Zoványi elszigetelődési folyamata, minek következtében szabadelvű nézeteivel egyre élesebben szembe került hivatalos egyházával s annak hagyományos gon-

dolkozásával, sőt disciplinája területén is idegenkedést váltott ki ama történetírói fel-fogásával, mely az egyháztörténetet „az általános művelődéstörténet egyik legfontosabb ágának” tekintette. Az adott körülmények között elkerülhetetlenné vált a konfliktus kitörése, melynek során Zoványi Jenő meggyőződését férfias nyíltsággal védte, tiszteletre méltó állhatatossággal megvallotta, sőt sorsára döntően kiható végkövetkezményét is töretlenül vállalta. Katedra nélkül is ugyanaz maradt, aki volt. Úgy is halt meg, mint a szabadelvű iskola utolsó mohikánja. Félrevonultságban önérzetesen élt a tudósok tisztességes szegénységében, melynek független állapotánál csak szabad vizsgálódási lehetőségeit becsülte jobban.

Zoványi Jenő tragikus sorsával maga is egyháztörténeti személyiség lett, ennek nimbusza alakját már életében körülfogta. Vitatott elveit és emésztő küzdelmeit magába zárta már a múlt, s pályája tanulságaiból az emlékezők okulnak. Teológiáját az élő egyház nem vallhatja magáénak anélkül, hogy ne üresítene meg magát, de tudományos hagyatékát sem engedheti ki kezéből úgy, hogy ne tenné magát méltatlanná. Bizonyos, hogy Zoványi Jenőnél senki sem becsülte és szerette jobban a protestantizmust és múltját, még azok sem, akik pálcát törtek felette. Az ő szeretete nem meddő szó volt, hanem tett: egy megújított s tudományos fegyverzetbe öltöztetett egyháztörténelmi disciplina. Harcait a protestáns tudományosság javára vívta meg. Ami bennük emberi volt, ma már a múlté, tudós munkája eredményeit azonban semmiféle dogmatikus fanatizmus vagy hívő entuziasmus nem tudja kitörölni egyháztörténetünk lapjairól. Felejtethetlen Nestorunk nevét hálás kegyelettel jegyezzük fel Szilágyi Benjámin István, Debreczeni Ember Pál, Bod Péter, Ribini János, Révész Imre és a többi nagy neve mellé, s élete ránk hagyott örökségét becsülni és gyarapítani fogjuk.

Kathona Géza

CSEKEY SÁNDOR
1896—1956.

Küldjeteek nekünk vesszőket, mi majd nyíllakat faragunk belőlük! — írta egyszer Kálvin, amikor azokra az ifjakra emlékezett, akik az általa alapított híres genfi akadémián tanultak. Isten Csekey Sándort is arra méltatta, hogy a majd nem háromévtizedes professzori munkálkodása alatt ifjú lelkekből nyíllakat, élőhitű és jólképzett lelkipásztorokat neveljen.

A Felvidék szülőtte volt. Bölcsője az alsóváradi parókián, a Garam mellett ringott, ahol atyja, Csekey Dávid verbi divini minister volt. Tanulmányait a pápai gimnáziumban kezdte, a pesti teológián folytatta és Skócia, majd Hollandia egyetemlein fejezte be. 1926-ban a szalkszentmártoni gyülekezet lelkipásztora lett, 1928-tól kezdve haláláig a Budapesti Teológiai Akadémián, mint az egyháztörténelmi tanszék professzora tanított.

Eredetileg nem egyháztörténelemmel foglalkozik. Külföldi tanulmányútain tudás-szomja az ótestamentomi tudományok felé fordul. Ebből a szakcsoportból tesz magántanári vizsgát. Magántanári dolgozata, Ámós próféta könyvének magyarázata az ótestamentomi filológia mesterműve. Amikor Isten más tanszékre állítja, fáradhatatlan bűvára lesz a keresztyén egyház kétezerezstendős történetének és a magyar református egyház négyszázéves múltjának. Mint egyháztörténész elsősorban a magyar református egyház egyik legdiadalmasabb, de egyben legküzdelmesebb korának, a XVII. század nagyjainak az ámulója és szerelmese. Senki sem ismerte jobban nála a nagy magyar orthodox teológusokat és igehirdetőket, Gelei Katona Istvánt, Tófeus Dobos Mihályt és Pósházi Jánost.

Közel érzi magához ezt a kort, mert maga is mint teológus az új református orthodoxia, a történelmi kálvinizmus csendes, de haláláig elvű képviselője. Induló teológus, amikor ez az új teológiai irányzat magyar földön bontogatja szárnyait. Az első világháború nagy vérzivatarával lezárul hazánkban is egy sivár, gyümölcsstelen korszak, a teológiai liberalizmus időszaka, amely az egyházban az Ige emberi értelmét állította. Az ifjú teológus nemzedék — Sebestyén Jenővel az élén — kiábrándulva fordul el a liberális teológiától és a holland Bavink—Kuyper-i irányzat célkitűzéseit írja zászlajára: vissza a reformátorokhoz, elsősorban Kálvinhoz és a hitvallásokhoz! Ez új irányzat, amely a teológiát és az egyház egész életét a racionalizmus halálos

öleléséből igyekszik kiragadni, egyszerre rabul ejti Csekey Sándort. Életreszóló barátságot köt Sebestyén Jenővel és egész szívvel fordul a történelmi kálvinizmus felé. Élete feladatául tűzi ki, hogy ezt az eredetileg holland földön megindult teológiai irányzatot magyar tartalommal töltsse meg, izig-vérig magyarrá tegye.

Egyéniségének és történelemszemléletének kettős pillére a hite és magyarsága. Teljes lényében Isten gyermeke és magyar. E kettős fundamentomon épül fel mély puritanizmusa, egyszerű evangéliumi életbölcssége. Csendes, békességre törekvő, befelé néző lélek, aki soha senkivel nem bocsátkozott harcba. Kiegyensúlyozott, harmonikus élet, amely mély hivatástudatban ég el. Első pillanatra ridegnek látszó, nehezen felmelegedő szíve mélyen rengeteg finomság, leheletszerű gyöngédség, mélységes atyai szeretet húzódik meg. Ha egyszer ez a szív valaki előtt megnyílik, a sírig tárva marad. Hihetetlen munkabírású. Volt idő, amikor egyszerre mint igazgató irányította az Akadémiát, vezette a Ráday Könyvtárat, igazgatta a konviklust, szerkesztette a Magyar Kálvinizmus-t; ezen felül precízen felkészülve tartotta óráit.

Egész élete az új lelkész-nemzedék nevelésében pereg le. Isten több alkalommal ígér számára gyermeket, de egyszer sem kapja meg, hogy diákjait, növendékeit fiainak tekintse. Előadásában megelevenedik a történelem. Ami a keresztyén egyház kétszeresítendő múltjában élő tanítás, azt kitörőhatalmú belevési hallgatói szívébe; ami mulandó és ideig-óráig való, azt el hagyja veszni a ma nemzedéke számára. Egész életén át azon fáradozik, hogy minél jobb tankönyvet adjon az ifjú nemzedék kezébe. „Egyművű tudós”, aki évtizedeken keresztül átdolgozza, bővíti és mélyíti jegyzeteit, amikből szeretett diákjait mindig szigorúan, de igazságosan vizsgáztatja. Még halálos ágyán is az ifjúság problémái foglalkoztatják.

Tudományos érdeklődése sokrétű, szinte a teológia minden ágára kiterjed. Az ótestamentum és az egyháztörténelem mellett foglalkozik a rendszeres teológia problémáival (*Isten szuverenitása, mindenható urasága és az emberi élet*, Budapest, 1942.), sőt a gyakorlati teológia kérdéseivel is (*Református vasárnapi iskola*, Budapest, 1937. és *Evangelizáció a dunamelléki egyházkerületben 1880-tól napjainkig*, Budapest, 1941.) Talán e sokrétűsége az oka annak, hogy tanulmányai nem elég mélyek és iránymutatók az amúgy is szegényes magyar teológiai irodalmunkban.

Nyomtatásban megjelent művei közül legterjedelmesebb az *Ige és Lélek* (Budapest, 1940.) c. munkája, amely a szalkszentmárteni templom szószerén és teológiai akadémiai istentiszteleteken elhangzott igehirdetéseinek és egyháztörténelmi tanulmányainak gazdag tárháza. Az utóbbiakban élénk lépnek a magyar református egyház XVII. századának nagy orthodox igehirdetői és a XVIII. század alázatos imádkozói. Az első magyar teljes bibliafordítójának élete és munkássága elevenedik meg a *Károlyi Gáspár emlékezete* (Budapest, 1940.) c. munkájában.

A szeretett Alma Mater múltja állandóan foglalkoztatja. A *Budapesti Teológiai Akadémia 100 éve* (Budapest, 1955.) c. munkában az alapítás korát (1855—1870) örökíti meg. Megismerjük belőle az alapítás előzményeit, a közös pesti protestáns teológia létrejöttének körülményeit, az első professzorokat és a kiváló növendékek egy részét. Egy-egy kimagasló professzor emlékének hódol a *Bilkei Pap István* (Budapest, 1942.) c. munkájában és a *Ballagi Mór* (Református Egyház VII. évf. 8. sz. 174—182.) c. tanulmányában.

Utolsó nyomtatásban megjelent írása *Ráday Pál iratai* (Református Egyház, VII. évf. 21. szám 483—487.) c. könyvismertetése. Ebben bemutatja II. Rákóczi Ferenc intimus secretarius, kancelláriai directora, diplomatája és külföldi követe, Ráday Pál életét, külpolitikáját, a hazai ügyekben való fáradozásait, publicista munkásságát és a református államférfi teológiai gondolkodásának legfőbb vonásait.

1948 óta szíve halálosan beteg. Orvosai nyugalomra, a fokozott munkától való tartózkodásra intik. Mégis hallatlan akaraterővel és bámulatatos odaadással dolgozik tovább. Az Akadémia centennáriumi ünnepségén, 1955 őszén a díszdoktoravatáson az avató beszédet mondja — a mélyen látó szem azonban barázdás homlokán, beesett arcán már felismeri a közeli eltávozás csalhatatlan jeleit. 1956 február 11-én Budapesten a Bajcsy-Zsilinszky kórházban csendesesen magához szőlítja hűséges szolgáját az élet és halál Ura. Temetése február 15-én volt a Farkas-réti temetőben, ahol tanártársai, tanítványai, tisztelői és barátai hosszú serege kísérte el utolsó földi útjára.

Amint élt is, csendesesen és szerényen eltávozott körünkől. Közös Urunknál az örökkévalóságban és volt növendékei szívében azonban tovább él.

Szabó Géza

SZABÓ IMRE
1904 — 1958

Tudós professzorok és hajdani elhagyott gyermekekből megemberesedett tisztas barátok, írók és munkások, városiak és messzi vidékről jött gyászolók állták körül a koporsóját. Nem a méltóságát, a Konvent sajtóosztályának vezetőjét, s nem is a volt üvegesinast temették, hanem az Embert, aki rangjában sem tagadta meg soha azt a szegény iparos réteget, melyből vétetett, s aki már üvegvágóval kezében is a legmagasabbrendű emberségre tartott igényt. Az *Egyháztörténet* szerkesztői és olvasói is itt állnak most a búcsúzóik között, hiszen a folyóirat újra indításának első gondolataiból jelentősen, s szívesen kivette a részét.

Huszonöt éve jelent meg egyetlen verseskötete Debrecenben. Csak verseinek címéből összeállíthatnánk jellemét: „Fényfakadás”. „Tart karokkal a nap felé”, „Kibálók csend után”, „Szívet osztani száz fele”. — Szüntelenül a fényt kereste, a hit, a kultúra, az emberség fényét — és ez a fény áradt ő belőle is. Hat esztendőn át az ő látásai nyomán olvasta az ország reformátussága a Bibliát, könyvkiadóit teremtett, szervezett, vezetett egymaga, költőkkel, tudósokkal levelezett — akik tisztességben és tudásban egyenrangúként kezelték —, elhagyott tehetségeket karolt fel, a legteljesebb Ady-könyvtára volt az országban, s jobban ismerte Mikszáthot, Adyt, Mórát, hogy éppen kedves íróit idézzük, mint a hivatottak soka.

Versei Ady ígézetében születtek, de egyetlen közhely nélkül. Életének nem voltak közhelyei, sablonjai, de külön sem volt. Járt a küldetésének útját, mely szüntelen adásban, csendes meditációban, jóságban ült meg napról-napra, s lett erős, tiszta és tiszteletre méltó. Már fiatalon lelkes segítője a debreceni fiúk városának, s ha ma a KIE étkezőjét emeli ki a semmiből s teszi példássá, holnap nem múlhat el nélküle kiadói értekezlet, — s a kelenföldi egyház presbitere nem rest országos műveltségével a háborúban sérült templom ablakait üvegezni, de igazgatja ugyanakkor az egyház sajtóúgyeit is. Hivatalában feje fölött példának: az egyik legnagyobb európai, Schweitzer Albert arcképe, fiókjában elhangzott rádiójátékok, regénytervek, s egy-egy csomagfeladó olyan címekre, melyre könyv csak akkor jut el, ha van, aki válassza, vegye és feladja.

Családja nincs, de körötte nő fel a rokon-gyermekek serege, s ha az egyiket az irodalom szeretetére nevelte, másikkal az opera hűséges látogatója volt. Bartókot ki sem szerette jobban nála, s még betegágyán is lobogott benne utolsó nagy élménye, Honegger Jeanne d'Arc-jának látomása, és adott, adott fíradhatatlanul: derűjéből, bölcsességéből, hitéből, kenyeréből. Egy mérföldre hívtad? Kettőt ment veled. Elestél? Felemelt. Megfeledekzed rólad? Érted nyúlt. A fasizmus nehéz esztendeiben az üldözött Kner Imrével nyomatott, s Mata Jánossal rajzoltatott, Gellért Sándornak a háborút már a demokrácia szemszögéből néző verseit adta ki, Karácsony Sándorral együtt tiltakozott az imperializmus ellen, s Földessy Gyula Coethe-fordításaival, tanulmányjaival demonstrálta a humanitást. Mindég te voltál az első, és ő a második. Sohsem sietett és mindég helyén volt, sosem hivatkozott, és mindég irigyelhetted. Iszonyú szenvedéseiben egyetlen gondja: nehogy fájdalmat okozzon vele ápolóinak, testvéreinek. Vigasztalta és bátorította az aggodalmaskodókat, s hu pár órára feleszmélt, utolsó erején is távlatos terveiről beszélt. Milyen keveset adhattál vissza neki abból, amit tőle kaptál!

Koczogh Ákos

A 2.—3. összevont szám munkatársai:

Rucsay Mihály teológiai professzor, Budapest. — *Ila Bálint*, az OL osztályvezetője, Budapest. — *Csáji Pál* levéltáros, Budapest. — *Takács Béla* műzeológus, Sárospatak. — *Ötvös János* könyvtárvezető, Debrecen. — *Trócsányi Dezső* levéltáros, Pápa. — *Herepei János* múzeumigazgató. — *Szabó István* egyetemi professzor, Debrecen. — *Román János* levéltárvezető, Sárospatak. — *Kathona Géza* esperes, Szekszárd. — *Ottlyk Ernő* ev. teológiai professzor, Budapest. — *Szalay György* tudományos kutató, Budapest. — *Szabó Géza* református lelkész, Budapest. — *Koczogh Ákos* tudományos kutató, Budapest.

KIRCHENGESCHICHTE

Zeitschrift für Kirchengeschichtswissenschaft.

Neue Folge. Jahrg. I. (IV.)

1958.

Heft 2.—3.

Verlag des Generalkonvents der Reformierten Kirche von Ungarn.

Verantwortlicher Schriftleiter und Verleger:

Dr. Tamás Esze,

Generaldirektor der wissenschaftlichen Sammlungen der Reformierten Kirche.
Redigiert unter Mitwirkung von *Prof. dr. Mihály Bucsay* (Ref. Theologische Akademie.

Budapest) und *Prof. dr. Endre Tóth* (Ref. Theologische Akademie, Debrecen)

Erscheint jährlich viermal im Umfang von insgesamt 24 Druckbogen.

Bezugspreis für Einzelpersonen: jährlich 80 Ft, für Institutionen 100 Ft.

Redaktion: Budapest, IX. Kálvin tér 8., I. 10 c. — Verlag. Budapest, XIV. Abonyi u. 21.

Telegrammadresse: REFORMEDCONVENT BUDAPEST.

INHALT

Bucsay, Mihály (Dr. Theol., Prof. a. d. Ref. Theol., Budapest): Die Theologie von Thomas Münzer und der deutsche Bauernkrieg. (Bemerkungen zum Werk von M. M. Smirin: „Die Volksreformation von Thomas Münzer und der grosse Bauernkrieg.“) — — — — — 97

Ila, Bálint (Dr. Phil., Archivar, Budapest): Das letzte Vierteljahrhundert und die Aufgaben der ungarischen reformierten Gemeinde-Geschichtsschreibung — — — — — 138

KLEINERE MITTEILUNGEN:

Csáji, Pál (Archivar, Budapest): Ein Versuch der Gesangbuchrevision im Jahre 1729. — — — — — 166

Csáji, Pál (Archivar, Budapest): Sámuel Horváth, Herausgeber des Zweiten Helvetischen Bekenntnisses im Jahre 1743. — — — — — 173

Takács, Béla (Bibliothekar, Sáropatak): Der Plan der gemeinsamen Universität mit dem „nicht vereinigten Griechen“. — — — — — 179

Otvös, János (Dr. Theol., Bibliothekar, Debrecen): Das Druckzeichen von Gál Huszár. — — — — — 186

Trócsányi, Dezső (Dr. Phil., Archivar, Pápa): Die ersten Spuren der Aufklärung im reformierten Kirchendistrikt jenseits der Donau — — — — — 189

Herepei János (Dr. Phil. Direktor): Beisetzungsgebräuche: 1. Kupfertäfelchen. 2. Partezettel. — — — — — 197

QUELLENPUBLIKATIONEN:

Szabó, István: (Dr. Jur., Prof. a. d. Univ., Debrecen): Protestantische kirchengeschichtliche Angaben des Wiener Kriegsarchiv aus den Jahren 1670—1681. — — — — — 203

Román, János (Archivar, Sáropatak): Catalogus Studiorum Illustris Scholae S. Patakinæ 1672—1678. (2. Folge) — — — — — 231

KRITIK:

Eán Imre: Apáczai Csere János. (Von: *Mihály Bucsay*). — Bornemisza Péter: Teuflische Versuchungen. (Von *Géza Kathona*). — Bornemisza, Péter: Ausgewählte Schriften, 1553—1584. (Von *Géza Kathona*). — Révész, Imre: Abschnitte der Kirchenpolitik der Bach-Epoche. (Von *Ernö Ottyk*). — Papp, László und Bucsay, Mihály: Die Geschichte der Reformierten Theologischen Akademie in Budapest, 1855—1955. (Von *Gergely Budai*). — Makkai, László: Der Kampf der ungarischen Puritaner gegen den Feudalismus. (Von *György Szalay*). — Galla, Ferenc: Disputation des Franciskaner Missionars Fulgenzio de Jesi mit den Jesuiten in Gyöngyös, über dem Fasten. (Von *György Szalay*). — Mathew, David: The Social Structure in Caroline England. (Von *György Szalay*). — — — — — 237

NEKROLOGEN:

Dr. Jenő Zoványi, 1865—1958. (Von *Géza Kathona*). — — — — — 258

Dr. Sándor Csekey, 1896—1956. (Von *Géza Szabó*). — — — — — 262

Imre Szabó, 1904—1958. (Von *Ákos Koczogh*). — — — — — 264

ECCLESIASTICAL HISTORY

A Quarterly for Church History

New Series Vol. I. (IV.)

1958.

No. 2.—3.

Published by the General Convent of the Reformed Church in Hungary.

Publisher:
Tamás Esze

M. A., Director General of the Archives and Libraries of the Reformed Church,
Responsible Editor-in-Chief.

Associated Editors:

Prof. *Mihály Bucsay*, D. D. M. A., (Ref. Theological Academy, Budapest) and Prof.
Endre Tóth, D. D. M. A., (Ref. Theological Academy, Debrecen).

Issued four times a year, in 24 sheets.

Subscription rates for privates Ft.-s 80,—, for institutions Ft.-s 100,— per the year.

Editorial Office: Budapest, IX. Kálvin tér 8., I. 10. c. — Circulation Department:
Budapest, XIV., Abonyi u. 21.

Cables: REFORMEDCONVENT BUDAPEST.

CONTENTS

- Prof. *Mihály Bucsay*, D. D. M. A.: Theology of Thomas Muenzer and the German Peasant's Rising. (Remarks to M. M. *Smirin's* Work Entitled: „People's Reformation and the Graet Peasant's Rising” — — — 97
- Bálint Ila, M. A.: The last Quarter of the Century and the Tasks of the Historiography of the Hungarian Reformed Congregations — — — 138

FURTHER SMALLER ARTICLES:

- Rev. Pál Csáji: Endeavour about Revising the Hymnbook in 1729. — — — 166
- Rev. Pál Csáji: Samuel Horváth, Editor of the *Confessio Helvetia Posterior* in 1743. — — — 173
- Rev. Béla Takács: Intention to set up a Joint University with the „not Uniates” — — — 179
- Rev. János Ötvös, M. A.: Huszár Gál's Printer's Trade-mark — — — 186
- Rev. Dezső Trócsányi, M. A.: The First Traces of Enlightenment in the Reformed Church District in the Transdanubia — — — 189
- János Herepei, M. A.: Funeral Usnaces: 1. Small Brass-plate. 2. Mourning-card. — — — 197

COLLECTION OF DOCUMENTS:

- Prof. István Szabó, M. A.: Protestant Church Historical Facts and Figures of the Years 1670—1681 in the War Archives of Vienna. — — — 203
- Rev. János Román: *Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinae 1672—1678.* (Publication 2.) — — — 231

REVIEW:

- Imre Bán: János Apáczai Csere. (rev. by *Mihály Bucsay*.) — Péter Bornemisza: Diabolical Ghosts. (rev. by Géza *Kathona*.) — Péter Bornemisza: Selected Writings. 1553—1584. (rev. by Géza *Kathona*.) — Imre Révész: Chapters of the Church Policy in the Bach Era. (rev. by *Ernő Ottlyk*.) — L. Papp and M. Bucsay: History of the Reformed Theological Academy in Budapest. 1855—1955. (rev. by *Gergely Budai*.) — László Makkai: Fight of the Hungarian Puritans against Feudalism. (rev. by *György Szalay*.) — Ferenc Galla: Fulgenzio de Jesi, Franciscan Missionary's Dispute on Fast with the Jesuits of Gyöngyös. (rev. by *György Szalay*.) — Mathew, David: The Social Structure in Caroline England. (rev. by *György Szalay*.) — — — 237

NECROLOGY:

- Géza *Kathona*: Jenő Zoványi. 1865—1958. — — — 258
- Géza Szabó: Sándor Csekey. 1896—1956. — — — 262
- Ákos Koczogh: Imre Szabó. 1904—1958. — — — 264